

**Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis &
Oudheidkunde te Gent (2017)**

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS & OUDHEIDKUNDE TE GENT

Bestuur van de vzw Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent:

Voorzitter:

Prof. dr. MARC BOONE (Universiteit Gent)

Secretaris:

Prof. dr. ANNE-LAURE VAN BRUAENE (Universiteit Gent)

Penningmeester:

Prof. dr. CHRISTOPHE VERBRUGGEN (Universiteit Gent)

Redactiesecretariaat:

Dr. TIM DE DONCKER (Universiteit Gent)

Bestuursleden:

Prof. dr. GITA DENECKERE (Universiteit Gent), CHRISTINE DE WEERDT (Stam Gent), PAUL DROSSENS (Rijksarchief Gent), Prof. dr. JELLE HAEMERS (KU Leuven), PIETER-JAN LACHAERT (Archief Gent), MARIE CHRISTINE LALEMAN, Prof. dr. THIJS LAMBRECHT (Universiteit Gent), Prof. dr. MARJAN STERCKX (Universiteit Gent), CHANTAL VAN-COPPENOLE

Gelieve uw correspondentie te richten aan Anne-Laure Van Bruaene, Sint-Pietersnieuwstraat 35, B-9000 Gent (AnneLaure.VanBruaene@UGent.be). Auteurs kunnen terecht bij het redactiesecretariaat (Tim.DeDoncker@UGent.be).

De artikels van deze Handelingen zijn opgenomen in het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen, aangezien experts in het vakgebied de artikels ter publicatie beoordelen d.m.v. peer review.

www.mgog.be

Lidmaatschap:

Jaarlijks lidgeld: 20 euro; prijs van de Handelingen voor niet-leden: 22,5 euro.

Om lid te worden van de MGOG of uw adresgegevens aan te passen kunt u contact opnemen met dr. Tim De Doncker (e-mail: tim.dedoncker@ugent.be / brief: Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent).

Het lidmaatschap kost 20 euro. Bij ontvangst van de Handelingen zal de MGOG u een factuur bezorgen.

Voor verdere vragen kunt u tevens contact opnemen met onze secretaris (AnneLaure.VanBruaene@UGent.be, Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent).

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ
VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE TE GENT

HMGOG 2017 – LXXI

 | SKRIBIS

Uitgegeven met de steun van de provincie Oost-Vlaanderen en van de Vlaamse Overheid.

Met de medewerking van de Stad Gent, Stadsarcheologie en Stadsarchief, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, B-9050 Gentbrugge, stadsarchief@gent.be.

© De auteurs

SKRIBIS is het publicatieplatform van drukkerij Nevelland Graphics.
Publicaties bij SKRIBIS worden uitgebracht in eigen beheer.

SKRIBIS – Nevelland Graphics cvba-so
Industriepark-Drongen 21
9031 Gent
Tel. 09 244 72 68
info@skribis.be
www.skribis.be

Zetwerk: Punctilio
Cover: Nevelland Graphics

Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent
HMGOG 2017 – LXXI
Gent, 2018, 182 p.

ISSN 0774-286X

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSTAFEL

In memoriam Raoul C. Van Caenegem.....	3
Marc Boone	
Cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent	7
<i>Over hun ontstaan in de 13de eeuw, hun lokalisatie, hun bestaan en hun sociaaleconomische betekenis voor de Gentse agglomeratie</i>	
Marie Christine Laleman	
Het herteleet van Simon van Formelis.....	55
<i>Familieruzies, erfenskwesties en het huwelijk in 15de-eeuw Gent</i>	
Jelle Haemers & Chanelle Delameillieure	
De bemoeienis van gouverneur Keverberg met de plannen voor een monument voor Lamoraal van Egmont te Zottegem (1818-1819).....	89
Gerard Venner	
Consignatie bij de Gentse schepenbanken tijdens het Ancien Régime.....	123
<i>Een studie van het fonds Vreemde Steden in het Stadsarchief Gent</i>	
Wout Saelens	
Invloed van de Eerste Wereldoorlog op de werking, rechtspraak en actoren van de Gentse politierechtbank.....	153
Manon Moerman	
Over de auteurs.....	181

IN MEMORIAM
RAOUL C. VAN CAENEGEM
(GENT, 14 JULI 1927 – 15 JUNI 2018)

Op vrijdag 15 juni 2018 overleed, onverwacht, de Gentse historicus Raoul C. Van Caenegem. Hij was tussen 1955 en 1986 secretaris-penningmeester, tussen 1986 en 1990 ondervoorzitter en vanaf 1990 tot 2007 voorzitter van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Raoul van Caenegem was daarmee pas de vijfde voorzitter van dit sinds 1893 actieve lokale historisch genootschap, dat traditioneel en reeds van bij haar oprichting een nauwe band onderhield met de opleiding geschiedenis van de voormalige Rijksuniversiteit Gent, nu Universiteit Gent. Raoul Van Caenegem was een bijna archetypisch vertegenwoordiger van de Gentse historische school: leerling van François-Louis Ganshof (1895-1980) ving hij de studie van de geschiedenis en van het recht aan in 1946. In 1951 werd hij doctor in de rechten, in 1953 doctor in de letteren en wijsbegeerte (groep geschiedenis). Hij studeerde daarna kort in Parijs, 1951-52 (Ecole Pratique des Hautes Etudes en Ecole des Chartes) en in London in 1952-1954 (London School of Economics, Institute of Historical Research). In 1958 behaalde hij de nu niet langer bestaande graad van geaggregeerde voor het hoger onderwijs in Gent, waar hij achtereenvolgens als aspirant en bevoegdverklaard navorser van wat toen nog het NFWO heette en als faculteitsgeaggregeerde en docent actief aan de faculteit letteren en wijsbegeerte verbonden was. In 1962 werd hij er docent en in 1964 gewoon hoogleraar. Hij ging in 1992 met emeritaat. Hij was decaan van zijn faculteit, de letteren en wijsbegeerte, van 1972 tot 1974 en zetelde daarna tot 1977 in de Raad van Bestuur van de universiteit. Van bij de aanvang van zijn hoogleraarschap doceerde hij niet alleen, in opvolging van Ganshof, de cursussen geschiedenis en instellingen van de middeleeuwen, hij had ook een belangrijke lesopdracht in de rechtsfaculteit waar hij generaties studenten introduceerde in de rechtsgeschiedenis. In de letterenfaculteit was hij ook verantwoordelijk voor de cursus geschiedenis van de Angelsaksische landen. Zijn buitengewone vertrouwdheid met de Engelse geschiedenis sinds zijn verblijf in London maar ook zijn persoonlijke levensloop verklaren deze intellectuele en persoonlijke band. Hij huwde namelijk in 1954 de Engelse historica Patricia Carson (1929-2014) die hem naar Gent volgde en daarbij een opmerkelijk persoonlijk parcours als historica van haar nieuwe thuisland ontwikkelde.

Het bijzonder omvangrijke wetenschappelijke oeuvre van Van Caenegem weer-

spiegelt deze verschillende belangstellingsferen: de rechtsgeschiedenis, de geschiedenis van (de werking van) instellingen, de Engelse geschiedenis. Het is hier niet de plaats om uitgebreid op de belangrijkste titels in te gaan, daarvoor verwijs ik naar de (selectieve in het jaar 1994 afgesloten) bibliografie in het verzamelalbum dat naar aanleiding van zijn emeritaat door zijn leerlingen werd samengesteld. De kwaliteit van het oeuvre resulteerde in een bijzonder groot aantal wetenschappelijke onderscheidingen, die Van Caenegem bijna op het niveau van een Henri Pirenne brengen. Binnenlands zijn dit de hoogst mogelijke onderscheidingen in zijn vakgebied: de Francqui prijs (1974) en de Solvay prijs (1990) van het NFWO, en de opname en voorzitterschap (in 1988) van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen en Kunsten van België, van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (lid sinds 1976, voorzitter in 1999-2001). In 1995 werd hij, net als zijn echtgenote, in het erfelijk adeldom verheven, met de persoonlijke titel van baron, hij koos als wapenspreuk 'suum cuique tribuere'. De buitenlandse onderscheidingen bleven uiteraard niet uit: eredoctoraten in Tübingen (1977), Leuven (1984) en Parijs (1988) en een hele lijst aanstellingen en fellowships in Engelse (Cambridge en Oxford in de eerste plaats) en Amerikaanse (Harvard) academische instellingen, lidmaatschap van de Academia Europaea.

Te midden al deze nationale en internationale erkenningen en eerbetuigingen is Van Caenegem opmerkelijk geëngageerd gebleven voor de regionale Vlaamse en lokale Gentse geschiedenis – al moet daar onmiddellijk aan toegevoegd dat hij ook over Brugge veel heeft gepubliceerd en een zeer geïnteresseerd lid van onze Brugse zustervereniging het Genootschap voor Geschiedenis, nog altijd beter bekend als de Emulatie, is gebleken. Zijn engagement voor de Maatschappij bleef ook na zijn aftreden als effectief voorzitter groot. Raoul en Pat waren, zolang hun gezondheidstoestand dit toeliet, erg trouwe aanwezigen op de jaarlijkse bezoeken aan Gentse monumenten en aan de jaarvergadering en lezing die doorgaans rond het jaareinde doorging. Raoul Van Caenegem heeft vaak en veelvuldig in de Handelingen van de Maatschappij gepubliceerd.

Raoul Van Caenegem was, gemeten aan de huidige maatstaven niet onmiddellijk een erg toegankelijke lesgever, ondergetekende herinnert zich hem als eerstejaarsstudent in 1973, (Raoul Van Caenegem was toen decaan van de faculteit) als een ijsberende lesgever van het voor alle studenten geschiedenis verplichte vak 'geschiedenis der middeleeuwen', die vooraan in het auditorium heen en weer liep en in de ogen van de toenmalige studenten een meer dan overdreven aandacht aan de bibliografie van de cursus besteedde. In de daaropvolgende jaren en naarmate de groep studenten die de cursus opnam steeds kleiner werd, steeg in omgekeerde volgorde het belang van de materie en de investering van de lesgever: in de oefenin-

gen, in de ‘encyclopedie van de middeleeuwen’ (op basis van een samen met F.-L. Ganshof geschreven handboek dat naderhand in verschillende vertalingen een internationale standaard zou worden) of nog in het licentievak ‘instellingen van de middeleeuwen’ werden de contouren van een wetenschapper zichtbaar die met flegma en gevoel voor humor de positivistische aspecten van de mediëvistiek moeiteloos achter zich liet. De historicus Van Caenegem had een uitgesproken interesse voor sociologische modellen, zelfs voor de doorgaans als niet ernstig te nemen voorgestelde ‘counterfactual history’ en bovenal toonde hij een in vele publicaties ten toon gespreide belangstelling voor tijdvak en grenzen overschrijdende synthetische inzichten. In die zin sloot hij aan bij de aanpak en belangstelling die Henri Pirenne in Gent had geïntroduceerd.

Vertrouwd als hij was met het academisch gebeuren in de colleges van Oxbridge, was hij ook een fijn observator van het academisch leven en van de grote en minder grote kantjes van collega’s en wetenschapsbeoefenaars in het algemeen. Raoul van Caenegem is tot kort voor zijn overlijden blijven publiceren, voor wie van academische anekdotes houdt is de lectuur van zijn terugblik op vijftig jaar professoraat in twee Gentse faculteiten, letteren en rechten, gepubliceerd in 2015, verplicht.

Ik ben geen directe leerling van Raoul Van Caenegem, in de zin dat hij promotor was van een van mijn verhandelingen, maar hij heeft een onmiskenbare invloed op mijn denken en schrijven als mediëvist uitgeoefend. In de schoot van het bestuur van de Maatschappij heb ik gaandeweg ook de mens en persoon Raoul Van Caenegem leren kennen, en waarderen. De manier waarop hij met de steeds meer wankelende gezondheidstoestand van zijn echtgenote is omgegaan en de zorgzaamheid voor haar nagedachtenis hebben grote indruk nagelaten. Met hem verliest de (rechts)historische wetenschap maar ook de Gentse Maatschappij voor Geschiedenis een groot geleerde en een fijne mens.

Prof. Dr. Marc Boone
Voorzitter MGOG

Literatuur

- R.C. Van Caenegem, *Law, History, the Low Countries and Europe*, (ed. Ludo Milis, Daniel Lambrecht, Hilde De Ridder-Symoens, Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek), London, the Hambleton press, 1994.
- R.C. Van Caenegem, Gentse professoren in de rechten en de letteren, 1946-1992, in: *Gentsche Tydinghen*, 44, 2015, p. 1-44.
- R.C. Van Caenegem, How I came to write my books, in: *Särtryck ur. Tidskrift, utgiven av juridiska föreningen i Finland*, 2015, p. 305-317.

CISTERCIËNZERDOMEINEN TEN NOORDEN VAN GENT

Over hun ontstaan in de 13de eeuw,
hun lokalisatie, hun bestaan en
hun sociaaleconomische betekenis voor
de Gentse agglomeratie

Marie Christine Laleman

Inleiding

Deze bijdrage handelt over cisterciënzerdomeinen of zogenoemde uithoven die ten noorden van Gent in de 13de eeuw vorm kregen. Tot nog toe kregen ze in de Gentse historiografie nauwelijks aandacht. Ze kwamen meer pertinent in beeld naar aanleiding van het Project Winkel dat een overzicht beoogde van de verder te beheren archeologische en bouwhistorische sites in de Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel. De toen verzamelde, erg versnipperde gegevens, zowel uit nieuw bronnenonderzoek als uit bestaande publicaties, vormden de aanleiding voor bijkomend onderzoek waarbij de focus voornamelijk lag op de ruimere context waarin deze domeinen ontstonden¹. Twee aspecten zijn essentieel om het ontstaan en de vroege ontwikkeling van die domeinen beter in te schatten. Allereerst gaat het om de ontginningsinitiatieven die van de graven van Vlaanderen uitgingen en waarvan zij bepaalde ‘onderdelen’ aan abdijen, in het bijzonder cisterciënzerabdijen, uitbesteedden. In tweede instantie zijn die domeinen in te schrijven in een economische aanpak zoals die door de Orde van Cîteaux voor al haar stichtingen werd bepaald.

Om het verdere verhaal van de cisterciënzerdomeinen ten noorden van het stedelijke Gent in dat brede perspectief te kunnen vatten, worden zowel de grafelijke ontginningsbewegingen als de cisterciënzer economie in de eerste hoofdstukken

¹ Deze bijdrage bouwt verder op onderzoek dat door Stadsarcheologie Gent werd uitgevoerd en dat in samenwerking met het stadsarcheologische team werd gerealiseerd: Stadsarcheologie Gent, De Zwarte Doos, Dulle Grietlaan 12, B-9050 Gentbrugge, stadsarcheologie@stad.gent. Met in het bijzonder dank aan Geert Vermeiren, Peter Steurbaut en Georges Antheunis.

bijkomend verduidelijkt. In de volgende hoofdstukken worden de drie cisterciënzerdomeinen die op het grondgebied van de huidige deelgemeente Sint-Kruis-Winkel te situeren zijn, nader toegelicht. Het gaat in essentie om een synthese van de gegevens die thans op basis van archeologische prospectie, geschreven bronnen en studie van kaartmateriaal ter beschikking zijn en die zo de basis kunnen vormen voor voortgezet onderzoek evenals voor een beter beheer van het archeologische en landschappelijke bodemarchief. De cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent vormden een niet onbelangrijke schakel in de ontginningen van turf, de fabricage van gebakken bouwproducten en het transport van zowel turf als baksteen naar het nevenliggende Gent. In dit verband is de betekenis van de cisterciënzer domeinen ten noorden van Gent niet los te koppelen van de Wase Baudelo-abdij. Hoewel deze economische aspecten in recente tijd al het onderwerp vormden van recent gepubliceerd onderzoek, worden ze in het laatste deel van deze bijdrage terug opgenomen. Er kunnen immers enkele nuances worden toegevoegd aan de betekenis van de ten noorden van Gent gelegen cisterciënzerdomeinen en de ontplooiing van de laatmiddeleeuwse baksteenarchitectuur in het Gentse.

De domeinen ten noorden van Gent, die het onderwerp vormen van deze bijdrage, werden opgericht door cisterciënzer abdijen. Monastieke instellingen zijn in Gent geen vreemde onderwerpen, zowel voor historische als voor archeologische en bouwkundige onderzoeksopdrachten. Bij tal van die projecten overstegen de resultaten de precieze plek van abdij of klooster en leidden ze tot de betekenis van de monastieke instelling in een ruimere politieke, sociaaleconomische of culturele context. Zo kan men bij het ontstaan en de vroege ontwikkeling van het stedelijke Gent niet om de twee kloosters heen die ten tijde van koning Dagobert I (602-638) door zendeling Amandus in het samenvloeiingsgebied van Schelde en Leie werden opgericht². Beide monasteria ontwikkelden zich vanaf de 10de eeuw verder als benedictijnenabdijen met een rol die Gent vaak ver oversteeg³. Ganda, of de Sint-Baafsabdij, werd in 1540 opgeheven voor een gebastioneerde versterking die in opdracht van keizer Karel V (1515-1555) tegen de stad werd opgetrokken. Blandinium of de latere Sint-Pietersabdij werd als één van de machtigste instellingen van Vlaanderen in de Franse tijd gesupprimeerd. Bij de kennis die over deze abdijen werd opgebouwd, horen ook domeinvorming en grondbezit dat in het Gentse of op verdere afstand van de eigenlijke abdij deel uitmaakte⁴. Dat het sur-

² Voor het meest recente overzicht zie: G. De Clercq en M.C. Laleman, 'Archeologie van de stedelijke ruimte', in M. Boone en G. Deneckere (red.), *Gent, stad van alle tijden*, Brussel Gent, 2010, pp. 18-49.

³ G. Declercq (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997.

⁴ Zie onder meer: A. E. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, Brussel, 1958; A. Verhulst, 'Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen', in G. Declercq (red.), *Ganda & Blandinium*, 1997, pp. 103-114.

plus van hun agrarische domeinen aan de basis lag van de bloeiende lakenhandel die Gent vanaf de 10de eeuw internationaal bekend maakte, is intussen eveneens ruim bekend⁵.

Door het overwicht van de aandacht voor deze benedictijnenabdijen zijn de andere Gentse monastieke instellingen wat op het tweede plan geraakt. Toch bracht een monografie over de norbertijnenabdij van Drongen deze premonstratenzerstichting, die ook pas in de Franse tijd werd opgeheven, opnieuw in de belangstelling⁶. Hetzelfde geldt voor de resultaten van recent historisch en archeologisch onderzoek over de Bijloke, veruit de best bekende van de Gentse cisterciënzerstichtingen⁷. Geregeld komen ook de andere abdijen van de Orde van Cîteaux, die in Gent aanwezig waren, even in beeld⁸. Baudelo, Nieuwenbos, Oost-Eeklo, Doornzele, Ter Hagen (Haeghen) worden echter vooral belicht als jongere stichtingen die hun stedelijke refuges na de 16de-eeuwse beeldenstormtijd tot volwaardige abdijcomplexen uitbouwden. Hun ontstaan en vroege ontwikkeling zijn echter buiten dat stedelijke Gent te zoeken. De Wase Baudelo (Boudelo) ontplooidde zich pas in Gent nadat de abdij in Klein-Sinaai was verwoest⁹. Nieuwenbos ontstond in 1215 in Lokeren¹⁰. Ter Hagen ontwikkelde zich uit een stichting van de gravinnen van Vlaanderen op een eilandje ten noorden van de Zeeuwse kust en werd in 1236 in de Orde van Cîteaux opgenomen¹¹. Met uitzondering van de Bijloke¹² komen bij deze monasteria nauwelijks gegevens voor over de vorming van hun grondbezit en de al dan niet economische impact voor Gent. En ook voor de Bijloke gaat het onder meer om recent gepubliceerd onderzoek zoals de mogelijke

⁵ Zie onder meer ook: A. Verhulst, 'La vie urbaine dans les anciens. Pays-Bas avant l'an mil', *Le Moyen Age*, Bruxelles, 2, 1986, pp. 185-210; A. Verhulst, 'La ville et son émergence en Flandre', in *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Douai 1994, pp. 41-46; A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge, 1999; G. De Clercq en M.C. Laleman, *Archeologie*, 2010, pp. 40-41.

⁶ J. Decavele, J. De Maeyer, P. Quaghebeur en P. Trio (red.), *De Oude Abdij van Drongen, elf eeuwen geschiedenis*, Leuven, 2006.

⁷ Zie onder meer: M.C. Laleman (dir.), *Ontdek de Bijloke Gent. Geschiedenis Architectuur Cultuur*, Gent, 2014; L. ten Haaf, 'Administratieve organisatie en zelfbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (eind 13de-14de eeuw)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 68, (2014), pp. 59-93.

⁸ Zie onder meer: M. Pieteraerens, L. Robijns en G. Van Bockstaete, *Van Beaupré tot Zwijveke. Cisterciënzers in Oost-Vlaanderen (1200-1999)*, Gent, 1999.

⁹ Zie verder.

¹⁰ Zie verder.

¹¹ L. Cnockaert, 'De stichting der cisterciënzinnenabdij Ter Hagen onder Axel (1236)', *Cîteaux*, (1958), pp. 121-131; L. Cnockaert, 'De cisterciënzinnenabdij Ter Hagen', *Cîteaux*, (1960), pp. 27-38; M. Nuytens, 'Abbaye de Ter Hagen à Axel, Merelbeke et Gand', *Monasticon belge*, Liège, VII/3, (1980), pp. 461-472; M. Pieteraerens et alii, G., *Van Beaupré*, 1999, pp. 124-125.

¹² Zie onder meer: A. de Kraker, 'De Bijloke in Noordoost-Vlaanderen, haar grondbezit en de exploitatie daarvan in de Vier Ambachten, tussen 1200 en 1600', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), pp. 175-195.

betrokkenheid bij de ontwikkeling van de baksteenarchitectuur in de Gentse regio¹³.

Zoals vermeld werd de meerderheid van de gegevens uit geschreven bronnen en publicaties samengebracht naar aanleiding van het zogenoemde Project Winkel. Op initiatief van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie (thans Gentse Vereniging voor Stad, Archeologie, Landschap en Monument of GVSALM) werkte een zeer verscheiden groep van vakspecialisten en geïnteresseerde buurtbewoners in de jaren 2001-2004 aan een overzicht van de geschiedenis en het historische patrimonium van de Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel¹⁴. De uiteindelijke bedoeling was een op kennis gebaseerd document opstellen voor een beter beheer van zowel het bodemarchief als het monumentale patrimonium, die in dit gebied beide onderhevig zijn aan een snelle erosie. Winkel is immers één van de noordelijke kanaalgemeenten die geprangd zitten in de industriële uitbreiding langsheen het kanaal Gent-Terneuzen. In 2000 had dezelfde vereniging al een gelijkaardig project afgerond voor de Prinsenhofwijk binnen de laatmiddeleeuwse begrenzing van Gent¹⁵. Met het Project Winkel wilden de initiatiefnemers de grenzen verleggen en nagaan in hoeverre een dergelijke opzet ook tot resultaten kon leiden voor een niet-stedelijk buitengebied. Er werd behoorlijk veel onderzoek verricht om nuttige gegevens te verzamelen als basis voor een samenvattend document. Hoewel die kennis grotendeels in niet gepubliceerde notities en data-overzichten bestaat¹⁶ en ook kon worden benut voor beheersopdrachten en culturele gebeurtenissen, kwam het nooit tot een volledige afronding. Diverse redenen kunnen daarvoor worden ingeroepen zoals de fragmentatie van de primaire bronnen, de verspreiding van de bronnen, de complexe ontstaan- en ontwikkelingsgeschiedenis van het deelgebied, de uitwerking als 'vrijtijdsbesteding' en het ontbreken van een stevige coördinatie. Het landelijke deelgebied, zo'n 25 kilometer van het centrum van Gent verwijderd, bleek ook een veel moeilijker opdracht dan een stedelijke zone waarover toch al meer studie en onderzoek was verricht. Dit blijkt ook in andere

¹³ M.C. Laleman en G. Stoops, 'Baksteengebruik in Vlaamse steden. Gent in de middeleeuwen', in: T. Coomans en H. van Royen (eds), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: the question of the Cistercian Origin. Middeleeuwse baksteenarchitectuur in Vlaanderen en Noord-Europa*, (Novi monasterii 7), Koksijde, 2008, pp. 163-183.

¹⁴ W. De Vuyst, G. Everaert, M.C. Laleman, D. Lievois en G. Vermeiren, 'Projectonderzoek in Sint-Kruis-Winkel (Gent, O.Vl.)', *Archaeologia Mediaevalis*, 26, (2003), pp. 31-32.

¹⁵ M.C. Laleman (dir.), *Het Prinselijk Hof ten Walle Gent*, Gent, 2000. Zie ook: M.C. Laleman, 'Het prinselijk Hof ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LV, (2001), pp. 199-236; M.C. Laleman, 'Onderzoek in het Gentse Prinsenhof', *AVRA-Bulletin*, 4, (2003), pp. 21-34; M.C. Laleman en D. Lievois, 'Historische stapstenen in het Prinsenhof', in *'t Prinsenhof, een prinsbeerlijke buurt*, Gent, 2005, pp. 96-104.

¹⁶ Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie Gent, archieven Sint-Kruis-Winkel en Project Winkel.

maatschappelijke aspecten, niet in het minst bij het beheer van archeologisch patrimonium, landschap en monumentaal erfgoed.

Een belangrijk aantal gegevens die tijdens het Project Winkel werd verzameld, legde een bescheiden basis voor voortgezet onderzoek. Dit was onder meer het geval voor een hele reeks fragmentarische inlichtingen die verband hielden met cisterciënzer aanwezigheid op het grondgebied van het latere Winkel. Vier abdijen komen daarbij in beeld: Doornzele, Baudelo, Bijloke en Wevelgem. De nieuwe gegevens worden verder in deze bijdrage behandeld en tot synthese verwerkt.

Detail van het onderzoeksgebied naar de zogenoemde Dampierrekaart van het graafschap Vlaanderen, 1274, kopie van W. Tromp (Rijksarchief Gent, Kaarten en plannen nr. 812)

Grafelijke ontginningsorganisatie

Het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de cisterciënzer domeinen ten noorden van Gent zijn gekoppeld aan grafelijke schenkingen die binnen de ruimere grafelijke ontginningsorganisatie te plaatsen zijn. Ze kaderen alle in de zogenoemde

ontginningen van onontgonnen gebied of wildernis, beter bekend als ‘woeste gronden’ of ‘woestenijen’ (ook *wostijne*, *wastine*, enz.)¹⁷. Deze systematisch georganiseerde landinname kende in de 13de eeuw een nieuwe elan, maar de eerste initiatieven waren enkele eeuwen ouder¹⁸. Vanaf de 9de eeuw waren bepaalde gebieden in het graafschap Vlaanderen nauwelijks bewoond. Langsheen de kust en aan de noordzijde van het graafschap, tussen Gent en de Westerschelde, domineerden bossen, heide en ‘woestenijen’ het algemene landschapsbeeld. Na de Noormannentijd kwamen die gebieden via het wildernisregaal grotendeels in handen van de graven van Vlaanderen¹⁹. Van bij het ontstaan van het graafschap werden er stukken grond geschonken aan abdijen om ze in cultuur om te zetten. Aanvankelijk waren dat vooral de benedictijnenabdijen van Sithiu bij Saint-Omer, evenals Ganda en Blandinium uit Gent. De schapen die ze er uitzetten leverden de wol die aan de basis lag van de vanaf de 10de eeuw internationaal bekende, bloeiende Vlaamse lakennijverheid. De strategie van de ontginningen verliep in verschillende bewegingen, die over meerdere eeuwen waren verspreid. Hebben daar actief toe bijgedragen: graaf Robrecht I de Fries (1071-1093), graaf Filips van de Elzas (1168-1191) en graaf Boudewijn IX (1198-2005), en zeker de gravinnen Johanna (1205-1244) en Margaretha van Vlaanderen (1244-1279). In enkele gevallen finaliseerde graaf Gwijde van Dampierre (1278-1305) de door zijn moeder aangezette initiatieven. Het was ook Filips van de Elzas die de Gentse Sint-Pietersabdij (Blandinium) nog met oorkonden van 1154 en 1199 bedacht om gronden ‘in cultuur te brengen’.

Voor de in de 13de eeuw aan cisterciënzerabdijen geschonken gronden kunnen diverse redenen worden ingeroepen. Er was bij de graven van Vlaanderen nood aan financiële middelen om hun gezag duurzaam te consolideren, niet alleen in de grensgebieden, maar eveneens ten opzichte van de bloeiende handelscentra in hun graafschap. Hoe de problemen oplossen van een steeds groeiende menigte die werd aangetrokken door de door lakennijverheid en handel rijk geworden stedelijke centra? Hoe de problemen oplossen van huisvesting, voeding, werk en sociale organisatie? Hoe omgaan met een demografische explosie zonder het fragiele evenwicht tussen grafelijk bestuur en steden in gevaar te brengen? Met het ontginnen van bossen en wildernis, met het creëren van nieuwe werk- en woongelegenheden (*new settlements* in de meest ruime betekenis) en met het remediëren van de voedingsvragen hoopten de graven wellicht een deel van de problemen te beperken en konden zij bijkomende inkomsten genereren. Laten we onderstrepen dat het niet enkel

¹⁷ A. Verhulst, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995.

¹⁸ Zie ook: P. Crombé en D. Herremans, *De Schelde, stroom in verandering*, Gent, 2017, p. 131.

¹⁹ J. Van Acker, ‘Abdijen in de middeleeuwse kustvlakte’, *Vlaanderen*, 49, (2000), pp. 143-147.

om cisterciënzerstichtingen ging. Ook het Sint-Janshospitaal in Brugge bijvoorbeeld kreeg een dergelijke rol toebedeeld²⁰. Her en der participeerden voorts edelen en vermogende burgers uit onder meer Brugge en Gent in het ontginnen van wildernis. Aanvankelijk ontvingen de graven van Vlaanderen enkel cijzen voor de door hen geschonken gronden of gebieden²¹. Maar vanaf de 13de eeuw, toen de financiële noden indringender werden, werden de terreinen steeds meer verkocht. Dit maakte het vooral voor de begoede stedelingen makkelijker om bezit te verwerven en er economische bedrijvigheden op te zetten²². In het bijzonder onder graaf Gwijde van Dampierre was de verkoopprocedure zeer in²³. Zo is voor Gent bekend dat erfgerechtigde lieden of leden van die elite Gentse groep buitengebied in eigendom hadden waar allerhande activiteiten werden georganiseerd. Symbolisch betekende dit een toppunt van hun sociaaleconomische ontplooiing²⁴.

De beide Gentse monasteria van Blandinium en Ganda hadden bezittingen ten noorden van Gent, in het gebied dat later Winkel zou worden. Het bezit van Ganda of de Sint-Baafsabdij ten noorden en ten noordoosten van Gent, zoals het tot stand kwam in de periode van de 7de tot de 9de eeuw, is vrij goed bekend²⁵. Een deel van deze bezittingen raakte de abdij kwijt na de Noormanneninvallen en werd haar naderhand niet gerestitueerd. Samen met andere gronden kwam een belangrijk deel van het gebied ten noorden van Gent vanaf eind 9de eeuw in handen van de graven van Vlaanderen. Dit was een gevolg van het zogenoemde wildernisregaal (*bona vacantia* of het recht op 'leeg' land) waarbij de heren, in dit geval de graven van Vlaanderen, zich bezit konden toe-eigenen waarvan de landheren niet meer bekend of afwezig waren. Ook voor Winkel is dit een bekend gegeven, want het is

²⁰ Zie: L. Vervaet, 'Het laatmiddeleeuwse domeinbeheer van het Sint-Janshospitaal van Brugge in Zeeuws-Vlaanderen', *De Duinen*, (Novi Monasterii 11), Koksijde, 2011, pp. 155-164.

²¹ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 100.

²² D. Nicholas, *Town and countryside: social, economic and political tensions in fourteenth century Flanders*, Bruges, 1971, p. 279 e.v.; M. Boone, 'Les villes en Flandre et leurs campagnes. Etat de la question et pistes de recherches', in *I Paesaggi Agrari d'Europa (Secoli XIII-XV)*, Roma, pp. 528-529. Zie ook: P. Stabel, 'Het grondbezit van stedelingen op het platteland. Enkele bedenkingen bij het onderzoek in het graafschap Vlaanderen in de late middeleeuwen', *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde*, 42, (2005), pp. 11-30.

²³ Bij onderzoek naar de financiële politiek van de Bourgondische hertogen vanaf 1384 werd op gelijkaardige 'démarches' gewezen. Zie: M. Boone, 'Mon dit seigneur y a bien peu du sien': revenus domaniaux et relations sociales à travers les enquêtes concernant la question des 'moeres' ducaux dans les Quatre-Métiers (1424-1425)', in: J.M. Duvosquel en E. Thoen, *Peasants and townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Ghent, 1995, pp. 583-602; M. Boone, 'Twee enquêtes over het beheer van de grafelijke moergonden in de Vier Ambachten (1424-1425)', *Bulletin Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLXI, (1995), pp. 227-277.

²⁴ Zie onder meer: F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen - 's Gravenhage, 1938.

²⁵ A. E. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij*, pp. 103-114; E. Deschepper, 'Een historisch-archeologisch onderzoek naar middeleeuwse landelijke bewoning rond Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 70, (2016), pp. 3-46.

via de graven van Vlaanderen dat cisterciënzerabdijen er in het bezit komen van grondeigendom en rechten. Vooral de initiatieven van gravin Johanna van Vlaanderen/Constantinopel (1205-1244) hebben de ontwikkeling van de meeste woeste gronden of *wastinen* ten noorden van Gent beïnvloed. Daarvoor schakelde zij die abdijen in.

In deze bijdrage valt de focus op de rol van de cisterciënzerstichtingen bij het ontstaan en de middeleeuwse ontwikkeling van Winkel. Bestuurlijk heeft Winkel zich afgesplitst van Assenede. Samen met Boekhoute, Axel en Hulst was Assenede één van de Vier Ambachten. Dit was zowel een geografisch afgebakend gebied, een bestuurlijke entiteit als een juridische omschrijving. De Vier Ambachten waren een onderdeel van de kasselrij van de Oudburg die vanuit het Gravensteen werd bestuurd. In 1242 verleende gravin Johanna de Vier Ambachten een keure waarin de rechten en de plichten van de bewoners binnen dat gebied werden bepaald. Men neemt echter aan dat deze keure een ouder document uit de 12de eeuw hernam²⁶.

De cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent, die het onderwerp van deze bijdrage vormen, danken alle hun ontstaan aan schenkingen van de grafelijke familie. Deze donaties kaderen, zoals al vermeld, in een veel ruimere politiek binnen het graafschap²⁷. De graven van Vlaanderen uit de dynastieën van Constantinopel en van Dampierre waren grote schenkersfiguren van verschillende cisterciënzerabdijen. Ofwel waren zij betrokken bij de oprichting, ofwel droegen zij door giften van gronden of andere voordelen bij tot de leefbaarheid van deze stichtingen, voornamelijk gemeenschappen van monialen²⁸, maar niet uitsluitend en ook niet enkel abdijen van de Orde van Cîteaux. Verschillende leden van de grafelijke familie kozen ook een cisterciënzerkerk als laatste rustplaats²⁹. Vooral de monialenabdijen van Flines en Marquette (huidige Noord-Frankrijk) genoten de voorkeur en groeiden bijna uit tot grafelijke necropolen door het grote aantal grafelijke bijzettingen. In Marquette waren dit onder meer Ferrand van Portugal (+ 1233), Johanna van Vlaanderen/Constantinopel (+ 1244) en hun vroeg overleden minderjarige doch-

²⁶ A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smet, *Over den vier Ambachten*. 750 jaar keure, 500 jaar GraafJansdijk, Kloosterzande, 1993.

²⁷ Zie ook: C. Hoffman Berman, 'Fashions in Monastic Patronage. The Popularity of Supporting Abbeys for Women in Thirteenth Century Northern France', *Proceedings of the Western Society for French History*, 17, (1990), pp. 36-45.

²⁸ Zie ook: J.M. Canivez, *L'Ordre de Cîteaux en Belgique des origines (1132) au XXe siècle*, Forges-lez-Chimay, 1926; T. Ploegaerts, *Les moniales de l'Ordre de Cîteaux dans les Pays-Bas méridionaux*, Westmalle, 1936, 2 vol.

²⁹ M. Boone, 'Construire la mémoire d'outre-tombe: les comtes de Flandre, leurs successeurs bourguignons et leurs proches sous les dalles funéraires', in E. Crouzet-Pavan en J.C. Maire Vigueur, *L'art au service du prince. Paradigme italien, expériences européennes (vers 1250-vers 1500)*, Roma, 2015, pp. 65-68.

ter Marie, evenals Guillaume III van Dampierre (+ 1251). In Flines³⁰ vonden Guillaume II (Willem II) van Dampierre (+ 1231), Margaretha van Vlaanderen/Constantinopel (+ 1280), Gwijde van Dampierre (+ 1305) en zijn eerste echtgenote Mathilde van Béthune (+ 1263), Robrecht III van Béthune (+ 1322) en zijn echtgenote Blanche van Anjou een laatste rustplaats. Laten we ook vermelden dat hun voorgangers, graaf Filip van de Elzas, die in 1191 bij Acre overleed, en zijn echtgenote Mathilde van Portugal (+ 1218) in de abdijkerk van Cîteaux werden bijgezet, in een kapel die zij zelf hadden laten oprichten. Het onderzoek met betrekking tot de abdij van Vaucelles toonde voorts aan hoe de gravinnen Johanna en Margaretha van Vlaanderen de monastieke instellingen inzetten in hun politiek van landinname en voor de transformatie van ‘woestenijen’ naar bruikbare en bewoonbare oppervlakte³¹.

Cisterciënzerdomeinen

Het archeologisch-historisch onderzoek ten noorden van Gent bracht gegevens aan het licht over het in cultuur brengen van niet bebouwde gronden via de economische organisatie van cisterciënzer stichtingen. Hoewel die economische aanpak in algemene lijnen al eerder bekend was, gaat de recente kennisopbouw verder dan dat. In overzichtswerken over cisterciënzers gaat men doorgaans uitgebreid in op de stichting, de plaats van deze abdijen binnen een hervormingsbeweging die dicht bij de oorspronkelijke *Regula Benedicti* aanleunt, de rol van Bernard van Clairvaux, de organisatie met een moeder- en vier dochterabdijen en de snelle verspreiding in de 12de en de 13de eeuw. Het aantal publicaties dat het niveau van een summere abdijbeschrijving overschrijdt, is voor onze gebieden relatief beperkt. Lange tijd had men, net zoals voor andere nederzettingsvormen, ook alleen oog voor de *architectura maior*, het overgebleven monumentale patrimonium van kerken, soms kloosters en bij uitzondering een aantal andere grote gebouwen. De schuren van Ter Doest (Lissewege, West-Vlaanderen) en La Ramée (Jauchette, Waals-Brabant) behoren tot de uitzonderingen in die laatste categorie. Vooral

³⁰ Zie ook: M. Heddebaut, ‘Feu l’abbaye de Flines, un site nu de 14 hectares’, in *Cîteaux 1098-1998. L’apogée cistercienne*, Dijon, 1997, pp. 92-95.

³¹ S. Lebecq, ‘Vaucelles et la terre aux XIIe-XIVe siècles. Contributions à l’histoire foncière des cisterciens en Picardie du Nord’, in E. Mornet (éd.), *Campagnes médiévales: l’homme et son espace. Etudes offertes à Robert Fossier*, (Publications de la Sorbonne. Histoire ancienne et médiévale 31), Paris, 1995, pp. 563-572; E.L. Jordan, ‘Patronage, Prayers and Polders. Assessing Cistercian Foundations in Thirteenth-Century Flanders and Hainaut’, *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 53, (2002), pp. 99-125; E.L. Jordan, ‘Gender Concerns. Monks, Nuns and Patronage of the Cistercian Order in Thirteenth Century Flanders and Hainaut’, *Speculum*, 87, (2012), pp. 62-94; K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey. Social, Political and Ecclesiastical Relationships in the Borderland Region of the Cambrésis, 1131-1300*, Turnhout, 2017, pp. 165-167.

sinds het midden van de 20ste eeuw heeft men via opgravingen een beter inzicht proberen te krijgen in de ontwikkelingsgeschiedenis van een aantal cisterciënzerabdijen met nog weinig overgebleven relictten zoals Koksijde³² (West-Vlaanderen) en Clairefontaine³³ (Luxemburg). Onderzoeksprojecten die de kennis uit alle disciplines proberen te verzamelen en gegevens uit archeologisch onderzoek, bouwarcheologie, geschreven bronnen en beeldmateriaal samenvatten, werden voorts onder meer gerealiseerd voor de Gentse Bijloke³⁴ en voor Villers-en-Brabant (Villers-la-Ville)³⁵.

Bij de studie van de Orde van Cîteaux of van abdijen die van deze organisatie deel uitmaakten, was de aandacht voor de domeinen, zoals vermeld, tot nog toe eerder beperkt. Uitzondering zijn de passages die stevast in elk overzichtswerk worden gewijd aan de economische organisatie die het succes van de Orde van Cîteaux in de 12de en de 13de eeuw mee bepaalde³⁶. In *concreto* ging het om het belang van de lekenbroeders of *conversi* (conversen) die onder meer voor de landbouwactiviteiten en de ambachtelijke taken binnen elke abdij, een onafhankelijke en zelfbedruipende organisatie, instonden. De *conversi* werden ingezet zowel bij de directe uitbating van de abdij als bij de verder afgelegen domeinen die in die periode als *grangiae*, rondom een monumentale schuur, werden uitgebouwd. Zo beschikte de moederabdij van Cîteaux over twintig *grangiae*, die van het Noord-Franse Vaucelles over zeventien *grangiae*³⁷. *Grangiae* waren enkel mogelijk bij een geconsolideerd domein. Bij het ontstaan kregen de monastieke instellingen allerlei giften om in het levensonderhoud van hun communautiteit te kunnen voorzien. Daartoe behoorden ook gronden, met de eraan gekoppelde rechten. Wanneer heel wat grondgiften een aaneengesloten gebied vormden, of als die met bijkomende aankopen konden worden samengevoegd, dan was een directe uitbating via het *grangiae*-systeem mogelijk en droeg dit bij tot de bloei van de monastieke instellingen, zeker in de 12de en de 13de eeuw. Een voorbeeld van een dergelijke consolide-

³² Zie onder meer: A. Lehouck en J. Van Acker, 'Begravingen in de cisterciënzerabdij Ten Duinen in Koksijde (12de-16de eeuw)', *Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen*, (Novi Monasterii 15), Koksijde, 2015, pp. 7-16.

³³ Zie onder meer: R. Budd, J. De Meulemeester en C. Larbalestrier, 'Arlon/Autelbas: l'abbaye cistercienne de moniales à Clairefontaine', *Chronique de l'archéologie wallonne*, Namur, 12, (2004), pp. 181-187; J. De Meulemeester, C. Larbalestrier en J.M. Poisson, 'Arlon/Autelbas: l'abbaye cistercienne de moniales à Clairefontaine', *Chronique de l'archéologie wallonne*, Namur, 13, (2006), pp. 210-215.

³⁴ Zie hoger.

³⁵ T. Coomans, *L'abbaye de Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique*, Bruxelles, 2000.

³⁶ Zie onder meer: B. Chauvin, 'Economie cistercienne ou économie des cisterciens?' in *Cîteaux 1098-1998. L'apogée cistercienne*, (Les dossiers de l'archéologie 229), Dijon, 1997, pp. 62-69.

³⁷ K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017, p. 107.

ring van grondgiften werd meer concreet vastgesteld bij de abdij van Chaâlis³⁸. Wanneer het om verspreide grondgiften ging, dan kon een cisterciënzerabdij daar geen voordeel uithalen met het systeem van rechtstreekse uitbating. Bij recent onderzoek naar het domein van de abdij van Vaucelles (thans Noord-Frankrijk) stelde men vast dat er in *the agricultural holding* zoals het wordt omschreven, drie begrippen zijn die in de 13de-eeuwse bronnen simultaan voorkomen, namelijk *grangia* of het rond een schuur opgebouwde domein, *curtis* of uithof en *domus*, waarmee de abdij zelf werd aangeduid³⁹.

Archeologisch onderzoek in Nederland ziet in de ontginningsvorm vanuit een hof of *curtis* een uitloper van de Frankische organisatie. In dit domaniale stelsel is er immers sprake van een territoriale eenheid, de *curtis* of het hof met een leidende hoofdhoeve en mogelijk ook een aantal afhankelijke hoeven of *mansiones*, centraal binnen een domein dat meerdere honderden tot meer dan duizend hectaren kan omvatten. De opbrengsten worden gezamenlijk verzameld en beheerd. Bij bewaarde middeleeuwse voorbeelden zoals het Hof van Delft, een ontginningshoeve van de graven van Holland, treft men bij de *curtis* een grote (tienden)schuur aan⁴⁰. Zoals ook in Vlaanderen stootten de graven van Holland snel 'hofland' af door schenkingen aan religieuze instellingen, verlening aan edellieden of verkoop aan vrije lieden. Bij archeologisch onderzoek op sites die geen lange post-middeleeuwse bebouwing kenden, vindt men patronen van de ontginningen terug in het landschap, evenals sporen van omgrachting, perceleringen en soms de ophogingen van de bebouwde plaatsen. Van de middeleeuwse gebouwen zelf worden doorgaans geen sporen meer teruggevonden omdat de houten structuren waarschijnlijk ondiep waren gefundeerd. Kuilen, waterputten en greppels of andere dieper ingegraven sporen leggen soms wel nog een bescheiden getuigenis af van de intense ontginningen die in de 12de of de 13de eeuw plaats vonden.

Meer recente studies⁴¹ beklemtonen het onderscheid tussen die eerste eeuwen van de cisterciënzerorde waarbij de *conversi* inderdaad een hoofdrol vervulden en de latere evolutie waarbij de abdijen zich genoodzaakt zagen een beroep te doen op loonarbeiders of hun domein in handen te geven van boeren om alle landbouwtaak te kunnen uitvoeren. Het teruglopend aantal *conversi* speelde daarin mee, maar ook de grootte of het aantal domeinen waarover een abdij beschikte en de ligging

³⁸ C. Higounet, *La grange de Vaulerent: structure et exploitation d'un terroir cistercien de la plaine de France (XIIIe-XIVe siècle)*, (Les hommes et la terre 10), Paris, 1965; zie ook: K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017, p. 105.

³⁹ K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017, pp. 100-101.

⁴⁰ E.J. Bult, 'De Hof van Delft', *Westerheem*, (2014), pp. 126-159.

⁴¹ Zie onder meer: K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017. Zie ook: M. Pacaut, 'Fragilisation et sclérose', in Citeaux 1098-1998. *L'apogée cistercienne*, Dijon, 1997, pp. 128-131.

ervan ten opzichte van die monastieke instellingen. Bij verschillende bestudeerde abdijen deden er zich al verschuivingen in de uitbating voor vanaf de tweede helft van de 13de eeuw. Verder naar de latere middeleeuwen toe werden steeds meer domeinen opgedeeld in *tenures* of hoeven die in opdracht van de abdijs en voor die abdijs werkten. Mutaties in de economische ontwikkelingen noopten de instellingen van de Orde van Cîteaux immers om ook steeds meer deel uit te maken van markt gebonden processen, hun producten te koop aan te bieden en de inkomsten te benutten voor noodzakelijke aankopen. Voorts eisten ook oorlogsomstandigheden, overstromingen, misoogsten en epidemieën eveneens hun tol bij de uitbating van heel wat cisterciënzerdomeinen. Al deze ontwikkelingen zijn ook te volgen via de *Statuta* of de neerslag van de besluitvorming bij het jaarlijkse algemene kapittel van de Orde van Cîteaux⁴².

Indien abdijsdomeinen van de Orde van Cîteaux al werden doorgelicht, dan ging het voornamelijk om monnikeninstellingen waarbij de organisatie met *conversi* duidelijk te traceren is. In de meeste overzichten met betrekking tot de economische aspecten van de cisterciënzerstichtingen wordt de pioniersrol van de monniken beklemtoond⁴³. Daarbij wordt er dan stevast verwezen naar hun kennis en werkkraft inzake ontginningen, uitvening en uitzonderlijk voor ambachtelijke activiteiten zoals het vervaardigen van bakstenen en andere grofkeramische producten⁴⁴. Maar hoe zat dit bij de monialeninstellingen en hun domeinen? En hoe zit het in deze context met de zogenoemde pioniersrol van de monialen? Heel wat te ontgonnen gebied werd immers aan monialenabdijen geschonken met de opdracht dit in cultuurgronden om te zetten. De cisterciënzerinnen kenden ook een organisatie met *conversae*, maar in hoeverre runden zij zelfstandig de landbouwuitbatingen van hun abdijs of welke rol hadden monniken en *conversi* bij deze domeinen? Het zijn aspecten die tot nog toe slechts bij uitzondering in beeld kwamen⁴⁵. Eén van die bestudeerde uitzonderingen is de monialenabdijs van Nonenque die in 1275 beschikte over zeven *grangiae*, die door lekenbroeders werden gerund. Als reden daarvoor verwijst men naar de strikte ordevoorschriften voor monialen die de eigenlijke abdijs niet mochten verlaten⁴⁶. De cisterciënzer domeinen op het grondgebied van het latere Winkel ontstonden vanuit monialenstichtingen en dus

⁴² J.M. Canivez, *Statuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, Lovanium, 1933-1941, 8 vol.

⁴³ B. Chauvin, *Economie*, 1977, p. 63.

⁴⁴ T. Coomans en H. van Royen (eds), *Medieval Brick Architecture*, 2008.

⁴⁵ G. Bourgeois, 'Les granges et l'économie de l'abbaye de Nonenque au moyen âge', *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 24, (1973), pp. 139-160.

⁴⁶ G. Bourgeois, *Les granges*, 1973, p. 151. Zie ook: K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*. 2017, p. 107.

leek het ook interessant om na te gaan of het bescheiden bronnenarsenaal op de gestelde vragen enig antwoord zou kunnen bieden.

De meeste studies met betrekking tot de cisterciënzerdomeinen zijn gebaseerd op historisch bronnenmateriaal. Eerder uitzonderlijk zijn de pogingen om die historische realiteit materieel in kaart te brengen en nog zeldzamer is de behandeling van de materiële erfenis zoals littekens in het landschap of gebouwen⁴⁷. Dit geldt trouwens niet alleen voor de cisterciënzerdomeinen, maar ook voor tal van andere vormen van rurale nederzettingen. De gebouwrelicten – zo die nog de eeuwen overleefd hebben – onderscheiden zich niet altijd van andere hoeves en beperken zich tot een klein gedeelte van het domein waar soms ook landschapslittekens of sporen van bodemgebruik enige duiding kunnen geven over de ontwikkeling in de middeleeuwen en later. In zoverre bekend, werd een dergelijk domein nog nooit exhaustief aan een archeologisch onderzoek onderworpen. En bij het ontbreken aan voldoende kennis, is er dus ook geen aangepast archeologisch beheer.

En toch valt het op dat er nog steeds ontzettend weinig bekend is over dienstgebouwen en al vrijwel helemaal niets over uithoven. Daarvoor kunnen verschillende redenen worden opgegeven: het gebrek aan belangstelling voor wat nog altijd wordt aanzien als secundaire gebouwen, de visie dat hoeven van cisterciënzerabdijen wellicht en zeker vanaf de 14de eeuw zich niet meer onderscheidden van andere hoeven, de gescheiden werkgebieden van verschillende onderzoekdisciplines, en zo meer. Wanneer men niet weet dat dergelijke uithoven bestonden, waar ze te lokaliseren zijn en hoe ze zich ontwikkeld hebben, dan wordt hun betekenis ook niet onderkend en worden ze niet in onderzoeksprogramma's opgenomen of omwille van hun intrinsieke waarde beschermd. Dit is dan ook de realiteit van de vele abdijhoeven die zich op het grondgebied van het huidige Winkel hebben bevonden. Geen enkele is gelegen in een zone die archeologisch of monumentaal enige bescherming geniet. Dit betekent ook dat alle mogelijke relicten – in landschap, gebouwen of als bodemarchief – onherroepelijk tot verdwijnen zonder onderzoek gedoemd zijn en dat binnen de komende decennia een stuk verleden van deze deelzone ten noorden van Gent zonder minimale kennisopbouw volledig zal uitgewist zijn. Het voorbeeld van het deelgebied ten noorden van Gent kan naar de Vlaamse regio worden uitgebreid. In bepaalde streken zoals Brabant en Wallonië, evenals in Frankrijk werd al de alarmklok geluid omdat het vooral het

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld: F. Blary, *Le domaine de Chaalis XIIe-XIVe siècles. Approches archéologiques des établissements agricoles et industriels d'une abbaye cistercienne*, (Mémoires de la Section d'Archéologie et d'Histoire de l'Art 3), Paris 1989.

economische verleden van de middeleeuwse cisterciënzerbeweging in de toekomst wellicht niet meer zal kunnen worden onderzocht⁴⁸.

De Bijloke en Rostijne

Bij de stichting van de cisterciënzerinnenabdij Ten Bossche (Onze-Lieve-Vrouw ten Bos) in Lokeren, in 1215, schonk gravin Johanna een aantal bunder⁴⁹ *wastine* op de plek Rostijne (Rostyne, Rostine), een toponiem binnen de grenzen van het latere Winkel, dat in 16de-eeuwse en latere bronnen nog verschijnt, ook als *ter ostyne* of *ter wostyne*. Korte tijd na de schenking ontstond een *curtis* of uithof. Van uit dit uitbatingscentrum werden in de omgeving gronden ontgonnen, in cultuur gebracht en verder uitgebaat door kleinere hoeven die van de *curtis* afhankelijk waren. Bij de oprichting van de Bijloke, die in 1228 als nieuwe monastieke instelling naast het toenmalige Gent werd opgericht, werden de goederen van Ten Bossche over beide monialenstichtingen verdeeld⁵⁰. Bij die verdeling kreeg de Bijloke een aantal bezittingen in de *parochia de Hasnede*, in de parochie van Assenede⁵¹. Daarbij blijkt de al vermelde *curtis* Rostijne te behoren.

Een aantal details over de samenstelling en de opbouw van het Bijlokebezit worden voorts aangereikt door een overzicht dat door abdis Elisabeth uten Hove (1229-1230-1249) in 1234 werd opgemaakt⁵². Onder de *curtis* ressorteerden toen *wastine*, moergrond en een gaver (een type meers). In de opsomming van 1234 zit ook zowat 150 bunder *wastine* met de naam *Wittoc wastine* en waarop aanvanke-lijk cijns was verschuldigd. Dit bezit was in 1227 door graaf Ferrand en gravin Johanna overgedragen aan de abdij van Ten Bossche⁵³. Het maakte deel uit van de

⁴⁸ T. Coomans, 'Mellement in Thorembois, oud Cisterciënzer landgoed in Waals-Brabant', *De Woonstede door de eeuwen heen*, 108, (1995), pp. 2-17.

⁴⁹ Een bunder is een vroegere eenheid van grondoppervlakte. De omvang van een bunder verschilt van streek tot streek. Voor de gebieden van de Kasselrij van de Oudburg en het Land van Waas zou een bunder ongeveer 1,34 hectare omvatten.

⁵⁰ Ten Bossche werd opgericht in 1215 en verhuisde in 1246 naar Heusden: zie M. Pieteraerens *et alii*, *Van Beaupré*, 1999, pp. 102-107; V. Debonne, 'Broeders, burgers en ridders. Op zoek naar de oorsprong van baksteen in middeleeuws Gent', in K. De Grootte en A. Eryncq (red.), *Gentse geschiedenissen ofte, nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*, Gent, 2017, pp. 186-187. Voor de historische ontwikkeling en de overgang van Ten Bos naar Bijloke, zie: J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, 1929-1930; C. Vleeschouwers, 'Het beheer van het O;-V.-Vrouw hospitaal te Gent en de stichting van de cisterciënzerinnenabdiën O.-L.-Vrouw ten Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, IX, (1971), pp. 13-34; G. Van Acker, 'Abbaye de la Byloke', *Monasticon Belge*, Liège, VII/3, (1980), pp. 329-354; C. Vleeschouwers, 'Abbaye de Notre-Dame-au-Bois à Lokeren, puis de Nieuwenbos à Heusden et ensuite à Gand', in *Monasticon belge*, Liège, VII/3, (1980), pp. 379-436; A de Kraker, *De Bijloke*, 1995, p. 177.

⁵¹ J. B. Lavaut, *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke 1164-1806*, Gand, 1881, p. 306. De situering in de parochie van Assenede is logisch omdat de parochie Winkel dan nog niet bestond.

⁵² J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, pp. 287-289.

⁵³ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, pp. 245-246, p. 249 en pp. 311-312.

voormalige bezittingen van het door Everdeus Wittocx opgerichte hospitaal in Gent dat na een brand niet werd heropgebouwd. Met grafelijke tussenkomst werden de goederen van dit hospitaal overgedragen aan het door de uten Hove's opgerichte hospitaal waarvan beheer en zorg eerst aan de abdij van Ten Bossche en na verhuis naar de Bijloke aan de monialenabdij daar werden toevertrouwd. Behalve onbebouwde gronden of *wastines* en moeren behoorde eveneens een omwald bebouwd goed bij de bezittingen, althans volgens een omschrijving van 1239. Ook op basis van duidingen zoals tussen Haghe en Trist is dit omwalde goed te identificeren met de *curtis* Rostijne. Bij de bevestiging van de Bijlokebezittingen in dit gebied door gravin Margeretha, in 1246, bevat de opsomming in *parochia de Hasnede curtem inter Haghen et Trist*, met *wastine*, moergronden, erfgronden en tienden⁵⁴.

Aan de hand van prospecties, archeologische gegevens, geschreven bronnen⁵⁵ en historisch kaartmateriaal⁵⁶ kon de nederzetting Rostijne worden gelokaliseerd, vandaag te midden van het bedrijf Arcelor Mittal. Toen de Bijloke in het bezit kwam van deze gronden stonden ze bekend als *wostynen* (wildernis, ongebruikte gronden). Archeologisch onderzoek wees wel uit dat er vroeger, meer bepaald in de Metaaltijden, wellicht in de 5de eeuw voor onze jaartelling, bewoning was geweest⁵⁷, maar tot nog toe zijn er geen gegevens voor een continue menselijke aanwezigheid tot aan de domeinvorming van de Bijloke.

In 1239 wordt Rostijne omschreven als een omwalde site: *curtis in parrochia de Hasnede inter Haghe et Trist cum fossatis et omnibus edificiiis suis, continens in wastinis circiter ducenta sexaginta et octo bonaria et in moro triginta quatuor bonaria*⁵⁸. Samen met drie andere hoeven bevond de centrale hoeve zich binnen een omwalling. Zo is het uithof ook duidelijk herkenbaar op latere kaarten en plannen. In 1333 stond een broeder Johannes, alias Loecman, nog aan het hoofd van *Rostina*⁵⁹. In de *Slapere van den goede ter woestinen* in Winkel van 1340 is er sprake van enkele

⁵⁴ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, pp. 327-328. Kopie in Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Abdij Bijloke nr. 7bis.

⁵⁵ De gegevens uit heel wat niet eerder onderzochte bronnen werden in het kader van het Project Winkel aangeleverd door historicus Daniel Lievois (1940-2014).

⁵⁶ Voor het onderzoek van het kaartmateriaal, de projecties naar hedendaagse situaties en de aanmaak van nieuw kaartmateriaal kon gerekend worden op de gewaardeerde medewerking van Peter Steurbaut, Stadsarcheologie Gent.

⁵⁷ Volgens Prof. Dr. Jean Bourgeois van de Universiteit Gent behoren de gerecupereerde artefacten die in het Gentse STAM (vroegere Bijlokecollectie) en in het Stedelijk Museum van Ronse worden bewaard, tot een nederzetting uit de 5de eeuw voor onze tijdrekening. Zie ook: J. Maertens de Noordhout, 'Restes d'un habitat de l'Age du Bronze à Winkel-Sainte-Croix', in *Nouvelles fouilles dans La Flandre Orientale*, Gand, 1936, pp. 5-11.

⁵⁸ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, p. 306.

⁵⁹ J.B. Lavaut, *Inventaire*, 1881, pp. 43-44.

broeders die er toen verbleven⁶⁰. Uit deze gegevens zou men kunnen afleiden dat het om een rechtstreekse uitbating gaat waarvoor de monialen een beroep deden op *conversi*. Van waar deze *conversi* kwamen, werd voorsnig niet ontdekt. Uit ander onderzoek blijkt dat de Bijloke drukke contacten had met de abten van Baudelo (Klein-Sinaai) en Ter Duinen (Koksijde), onder meer bij de aanstelling van abdissen en bij de visitaties zoals ze door de Orde van Cîteaux werden voorgeschreven⁶¹. Beide abten bemiddelden ook in conflicten zoals bijvoorbeeld in 1239 voor het heidegebied de Brant (*la Brande*) in Winkel en het onderhoud van de weg tussen de Bijloke en Doornzele⁶². De algemene reden voor een uitbating door mannelijke religieuzen omdat de ordevoorschriften dit voor monialen onmogelijk maakten, moet voor de Bijloke wel worden genuanceerd. De monialen stonden immers in Gent in voor de uitbating van een ‘burgerlijk’ hospitaal, wat *strictu sensu* ook niet conform was met de voorschriften binnen de Orde van Cîteaux en waarvoor zij van bij het begin van hun ontstaan privileges kregen. De Bijloke verhuurde op het grondgebied van Winkel nog wel (andere) hoeven en de bijhorende gronden, terwijl er op de onverpachte heidegronden schapenkudden werden gehouden voor de abdij en het hospitaal dat bij de Gentse abdij was opgetrokken. Hoe lang er *conversi* en/of monniken in Rostijne functioneerden, is niet bekend, maar ten laatste vanaf de latere 14de eeuw worden er pachters vermeld die de hoeven voor de monialen uitbaatten.

Het grondbezit van de Bijloke-abdij, dat ook de werking van het hospitaal te goede kwam, bevond zich overwegend in de Vier Ambachten ten noorden van Gent⁶³, waarvan Winkel onderdeel was en waarvan Rostijne zeker één van de oudste kernen vormde. Het is niet eenvoudig het grondbezit in oppervlakte, aard en/of waarde te evalueren, ook omwille van de wisselende cijfers in de geschreven bronnen en wat vanuit verscheidene standpunten kan worden verklaard. Meer dan eens was er discussie over de juiste oppervlakte van een perceel en de opbrengstmogelijkheden. Vaak werden correcties doorgevoerd. Uit de geanalyseerde documenten met betrekking tot het Bijlokebezit blijkt een enorme aangroei in de loop van de 13de en de 14de eeuw. Nadien was de aangroei beperkter, maar er werd ook bezit verkocht of er gingen bezittingen verloren, onder meer door stormvloed en inundaties. Op basis van het bezitsonderzoek kan ook gesteld dat de Bijloke in de 14de eeuw de woeste gronden en de moerlanden liet uitbaten en de turf uit het

⁶⁰ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, p. 43-44.

⁶¹ J. Walters, *Geschiedenis*, I, 1929, passim.

⁶² J.B. Lavaut, *Inventaire*, 1881, p. 306.

⁶³ A.M.J. de Kraker, ‘De rol van de cisterciënzerabdijen bij de vorming van het middeleeuwse landschap en de exploitatie van de grond tot eind zestiende eeuw’, in A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. Smet, *Over den Vier Ambachten*, 1993, pp. 251-263; A de Kraker, *De Bijloke*, 1995, pp. 175-195.

bezit liet afvoeren naar Gent via een netwerk van moervaarten of *leden*. Wanneer moergebied uitgeveend was, werden de percelen voor langere of onbepaalde termijn en tegen een lager bedrag in pacht gegeven om de pachter toe te laten die in cultuurgrond om te zetten.

In 1373⁶⁴ en in 1420⁶⁵ werden er gedetailleerde overzichten opgesteld van de bezittingen van de Gentse Bijloke-abdij in de Vier Ambachten. De kern hiervan was duidelijk in Winkel gelegen. Zo was het Hof ter Wostine in 1373 voor een termijn van negen jaar verpacht aan Hughe Agnetenzone (voor de helft) en aan Boidin, zoon van Jan, en Hughe Maes (elk voor een kwart). In 1420 hadden Bouden en Jan Agnetesone elk voor de helft de pacht van het Hof ter Wostine overgenomen. Er waren ook nog gronden buiten de kern en verder renten en tienden. De sterk uiteenlopende pacht prijzen per bunder zijn te verbinden met het kwaliteitsverschil van de bodem. In het overzicht over het Hof ter Wostinen van 1373 was er sprake van vier hoeven. Bij het Hof ter Wostinen hoorden er ook een aantal tiendgebieden die voor de Bijloke een nagenoeg even belangrijk inkomen garandeerden als Rostijne zelf. De lokalisatie daarvan is niet steeds zo duidelijk, maar vermoedelijk ging het om dezelfde gebieden als weergegeven op de tiendkaarten van de Bijloke van 1638⁶⁶.

Bij de opmaak van de penningkohieren voor Winkel in 1571 bleek de Bijloke er de grootste grootgrondbezitter met 22257.72 are of 22.76% van de toenmalige totale oppervlakte. Het bezit was toen opgedeeld in zes tiendwijken en twaalf percelen⁶⁷. Een staat van goed van 1579 geeft een overzicht van de talrijke pachters⁶⁸. In 1580 omvatte Rostijne zes hofsteden, die toebehoorden aan Jan van Waes, Jan van Aerde, Jan de Leddere, Jan Everwyn, Christoffel Moens en Willem Ghysle. Er was dan ook duidelijk sprake van *den wal achter de huysen*. Deze gegevens komen uit het oudste volledige overzicht voor Winkel, de zogenoemde *Eveninghe van der prochie van Wynkele*, opgemaakt door de beëdigde landmeters Lieven van Ypere, Christoffel van Hyfte, Jan Diericx en Jan van Kerckfoorde in opdracht van de bur-

⁶⁴ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen nr. 306, Fonds Bijloke, Goederen in de Vier ambachten, 1373, f. 58-59v°.

⁶⁵ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen nr. 307, Fonds Bijloke, Goederen in de Vier ambachten, 1420, f. 38v°-f. 41.

⁶⁶ Archief Gent, Archief O.C.M.W., Kaarten en plannen nr. 328, kaarten van twaalf tiendgebieden van de Bijloke-abdij in Winkel, 1638: Bektiend, Besloten tiend, Bukstraatiend, Heidetiend, Heuveltiend, Huis- of Cijnstiend, Hullebustiend, Kapeltiend, Kerktiend, Langtiend, Rameetiend en Tiend zonder hofstede. De tiendgebieden droegen in 1373 wel andere namen. Onderzoek wijlen historicus Daniel Lievois.

⁶⁷ Archief Gent, SAG, reeks 28 doos 66 nr. 267, Kohier van de 20ste penning, Sint-Kruis-Winkel. Met dank aan Luc Devriese en wijlen Daniel Lievois die dit onderzoek realiseerden in kader van het Project Winkel.

⁶⁸ Archief Gent, SAG, reeks LXXV nr. 1, Generaale staet van goede van 'tClooster ende hospitaal overgebracht an 't'magistraet inden geuzen tydt by de ghecomiteerde vogden ende huijsmeesters op 5 jan 1579 als Ghendt onder de staeten van Hollandt was. Zie ook: J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, I, p. 23.

gemeester en de schepenen van het Ambacht Assenede. Een opsplitsing van het Ambacht na het graven van de Sassevaart zou de aanleiding zijn voor de opmaak van die territoriale survey⁶⁹. Deze *Eveninghe* is overgeleverd in een handschrift van 1638⁷⁰. De kopie van 1638 werd vervaardigd en geactualiseerd door Petrus Fierens, monnik van de Baudelo-abdij die ook andere landmetersopdrachten in Winkel uitvoerde, onder meer op vraag van de Bijloke-abdij.

In 1652 gaf Francisca de Wulf, abdis van de Bijloke (1645-1657)⁷¹ opdracht aan Anthonis van Landeghem, een beëdigd landmeter van het Land van Waas om een landboek met kaart op te maken van het Goed van Rostijne in Winkel. Hij liet zich bijstaan door Bertholomeus en Pieter van Waes die het goed in pacht hadden. De opdracht werd afgeleverd op 18 april 1653⁷². In 1653 telde Rostijne vijftien hofsteden, een ontwikkeling die te verklaren is door de demografische explosie na de beeldenstormtijd. De totale oppervlakte van Rostijne bedroeg in de 17de eeuw 347.86 hectare of zowat 31% van de totale oppervlakte van Winkel. De gegevens uit alle vermelde bronnen zijn ook terug te vinden in het *Registre ende bunderbouck der prochie van Wynkele* of het zogenoemde landboek van 1663 dat in opdracht van de Raad van Vlaanderen werd gerealiseerd. De voorzitter van de Raad was op dat ogenblik *Mher* ridder Jean Baptiste della Faille, heer van Stad en Ambacht Assenede.

Midden 17de eeuw werd Winkel volledig opnieuw gescreend in functie van een betere inning van belastingen. De voornaamste resultaten werden vastgelegd in kaarten door *ingeniaris* en beëdigd landmeter Bertholomeus de Buck, telg uit een bekende Gentse landmetersfamilie. Deze kaarten van 1657-1659 werden (nog) niet teruggevonden, maar ze dienden wel als basis voor een kopie die door landmeter J. de Clerck in 1701-1702 werd opgemaakt. In 1758 werden de kaarten nogmaals gekopieerd⁷³. Op 18de-eeuwse iconografische documenten zoals de kopie uit 1758 van de kaart van Winkel van 1702-1703 wijzen smalle landstroken op de plaats van de omwalling. De kaart van Ferraris van 1771-1775 geeft een meer algemeen beeld⁷⁴.

Na de verovering van onze gebieden door de Fransen werd Rostijne nationaal goed en dus onteigend. Nadien werd het beheer ervan toevertrouwd aan de Com-

⁶⁹ I. Schoups, *Inventaris van het archief van het Ambacht Assenede*, Brussel, 1980, p. 11.

⁷⁰ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Abdij Bijloke nr. 315.

⁷¹ Over deze abdis, zie J. Walters, *Geschiedenis*, I, 1929, pp. 217-227.

⁷² Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve Instellingen, Fonds Abdij Bijloke, nr. 264, twee exemplaren waarvan één met annotaties over de latere eigenaren, en nr. 266, één exemplaar. Archief Gent, OCMW-archief, Kaarten en Plannen, nr. 325.

⁷³ RG, Kaarten en Plannen, nr. 1353, *Caerte figurative ofte descriptie vande prochie van Winkel*, J. De Clerck, 1702, op basis van een kaart van Bartholomeus de Buck, 1657-1659, maar bijgewerkt.

⁷⁴ J. de Ferraris, *Kabinetskaart*, 1771-1778.

Rostijne, op basis van het Franse kadaster van 1812 (Archief Gent, SAG)

missie voor Burgerlijke Godshuizen. In 1797 deelde de laatste abdis van de Bijloke, Sabine Brugghevan (1784-1809), mee dat de Bijloke in Winkel iets meer dan 271 bunder land en bos evenals drieëntwintig hofsteden bezat⁷⁵. Eind 18de eeuw werden de gronden van Rostijne beplant met naaldbomen en eiken, en werd het wegennet wat aangepast. De weergave van Rostijne op het Franse kadaster van

⁷⁵ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve Instellingen, Fonds Abdij Bijloke, nr. 412; J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, p. 30.

1812⁷⁶, sluit volledig aan bij wat de kaarten en registers sinds de late 16de eeuw aanreiken. Via het bronnenonderzoek en parallel aan de bevindingen met betrekking tot het zogenoemde Gentse huizenonderzoek⁷⁷, kon een link worden gelegd met de jongere kadastrale weergaven, zoals met het Belgische Kadaster van 1835⁷⁸. Opvallend zijn vooral de talrijke wijzigingen, slopingen, nieuwbouwactiviteiten en mutaties in de loop van de 19de eeuw, met al een eerste sterke erosie van de oude landschaps- en bebouwingsrelicten tot gevolg. De opvolger van de vermelde Commissie, het O.C.M.W., verkocht de gronden in de jaren 1920 aan het staalbedrijf N.V. Arbed. Nu is het grootste gedeelte van Rostijne gelegen binnen de bedrijfs-terreinen van Arcelor-Mittal.

Alle bronnen tonen aan dat Rostijne ontstond aan de belangrijkste landroute die vanuit het Waasland op de dekzandrug in westelijke richting naar de Noordzee liep. In Wachtebeke, bij de plek waar de Rostijnebeek (Lange Lede) de Noordlede of de Moervaart vervoegde, was er een opsplitsing tussen twee tracés. De meest noordelijke route ging over land naar Ertvelde, Eeklo en vervolgens naar Brugge. In de documenten met betrekking tot Rostijne werd de hoofdroute aangeduid als *den Antworpsen wech* (1473), *den herwegh tusschen Brugghe ende Andtwerpen* (1531) en *den Brugschen herwech* (1580). Rostijne ontstond aan het kruispunt van deze weg met een zuid-noord-verbinding die richting Sas-van-Gent en Zelzate liep. Het wegennet binnen en buiten het omwalde gehucht structureerde de organisatie van het hof en de relatie met de nabijgelegen grote verbindingen over land.

Het Hof van Rostijne en zijn afhankelijkheden groeiden dus uit tot een gehucht waarvan nog verschillende relicten (wegen, gebouwen) bewaard bleven. Dit is uitzonderlijk, want door de industriële ontplooiing langsheen het kanaal Gent-Terneuzen verdwenen talrijke sites van middeleeuwse of oudere oorsprong. Ingevolge sloop en bebossing is het voormalige gehucht echter nog nauwelijks herkenbaar. Door grondophogingen in de onmiddellijke omgeving kwam een belangrijk deel van de bewoningskern in een soort van depressie te liggen. In de aldus ontstane kom vloeide heel wat oppervlaktewater samen zodat Rostijne als het ware in een poel verzonken is. Toch werden er bij de prospectie-onderzoeken door Stadsarcheologie Gent enkele zwaar aangetaste relicten van Rostijne gelokaliseerd⁷⁹. De

⁷⁶ Archief Gent, SAG, Fonds Sint-Kruis-Winkel, Parcellaire kaart, 1812.

⁷⁷ L. Charles, G. Everaert, M.C. Laleman en D. Lievois, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 2001.

⁷⁸ In het kader van het Project Winkel werd het kadastronderzoek voor de periode van 1835 tot 1900 uitgevoerd door Daniëlle Bechoux. Met bijzondere dank voor deze bijdrage aan het vermelde project.

⁷⁹ De prospecties en archeologische waarnemingen onder leiding van Stadsarcheologie Gent waren binnen het bedrijventerrein mogelijk dank zij de gewaardeerde inbreng van Paul Verstraete, toenmalig Directeur Generaal N.V. Sidmar.

Uitweg, als tracé herkenbaar in een betonnen weg van 1955, leidde naar de kern van de omwalde *curtis*. Een gedeelte van de omgrachting was herkenbaar nabij de brandweerkazerne van het bedrijf. Volgens gegevens uit de 16de en de 17de eeuw waren er vier hoeven binnen de omwalling en twee hoeven tussen de omwalling en een driehoekige dries. De percelen van deze laatste en de wegen die de dries begrensden, waren eveneens ter plaatse herkenbaar. In Rostijne werden voornamelijk geen gebouwsporen uit de middeleeuwen teruggevonden. Ook hier kan men aannemen dat de meeste gebouwen, zo niet alle, met hout en leem waren opgetrokken. Zo is er evenmin bekend of er al vroeg baksteen werd benut, al dan niet voor een grote schuur waar de oogsten konden worden geborgen. In het Bijlokehospitaal werd, zoals bekend, vanaf het midden van de 13de eeuw met baksteen, wellicht uit het Waasland, gebouwd, maar ook met Doornikse steen⁸⁰ en hout. Perceelsgrenzen, specifieke plantengroei (bomen, struiken) evenals enkele gebouwen uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw zijn heden ten dage de laatste bovengrondse relictten van het gehucht Rostijne.

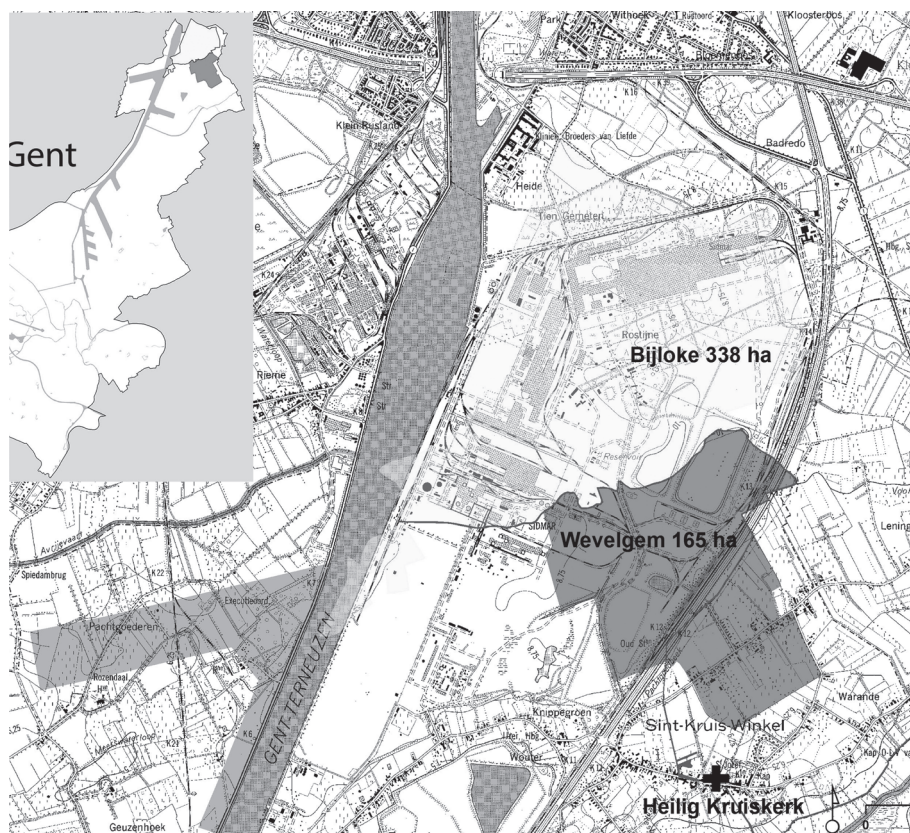
Het Hof van Wevelgem

Rostijne werd ten zuiden begrensd door de *Waterganck* of het *Leeken*, soms ook Rostijnebeek genoemd⁸¹. Ten zuiden van die beek was het Pachtgoed van de abdij van de Gulden Berg (Guldenberg, Mont d'Or) of van Wevelgem gelegen. De abdij van Guldenberg werd in 1214 in Moorsele gesticht door Margaretha van Guines (+ 1221), burggravin van Kortrijk⁸². Zij was een kleindochter van Wenemaar I, burggraaf van Gent (1074 of 1088 tot 1120), wiens zoon Wenemaar II, eveneens burggraaf van Gent (1122-1127 en 1128-1135), huwde met Gisela van Guines. De stichteres was een dochter van hun zoon Arnulf van Gent (+ 1169) en van diens echtgenote Mathildis, dochter van Willem II, burggraaf van Saint-Omer. De abdij werd omstreeks 1242 verplaatst naar Wevelgem, waar de monialen over een aanzienlijk domein beschikten. Jammer genoeg raakte het archief van de abdij na de opheffing in de Franse tijd erg verspreid en gingen heel wat originele stukken verlo-

⁸⁰ G. Everaert, M.C. Laleman en D. Lievois, 'Natuursteen in Gent. Materiële getuigen en geschreven bronnen', in V. Cnudde, J. Dewanckele, M. De Ceukelaire, G. Everaert, P. Jacobs en M.C. Laleman (red.), *Gent... steengoed!*, Gent, 2009, pp. 6-221.

⁸¹ In het kader van het Project Winkel werden de waterwegen in de beschikbare geschreven bronnen in detail onderzocht en bestudeerd door Eddy Van Acker en Daniel Lievois. Zie ook: J. Decavele en R. De Herdt, *Gent op de wateren en naar de zee*, Antwerpen, 1976, pp. 30-31.

⁸² P. Favorel, *Geschiedenis van de Guldenbergabdij te Wevelgem. Bijdrage tot de kennis van het Cisterciënser Kloosterwezen in Vlaanderen*, Kortrijk, 1957; N. Huyghebaert, 'Abbaye du Mont-d'Or à Wevelghem', *Monasticon belge*, Liège, III/2, (1966), pp. 479-512; C. Vandooren, *De Guldenbergabdij Moorsele-Wevelgem 1214-1797*, Wevelgem, s.d.

Projectie van wat als een afbakening van Rostijne en het Hof van Wevelgem kon worden vastgesteld (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie Gent)

ren. Onderzoekers moeten het vooral doen met de cartularia van twee opeenvolgende abdissen waarin in principe originele bescheiden werden overgeschreven⁸³.

⁸³ Archief Groot Seminarie Brugge (AGSB), Fonds Wevelgem, Kroniek van de abdissen, 1721, f. 4 en 4v^o; AGBS, Fonds Wevelgem, Cartularium 1512 – Dit naevolghende zyn diversche ghiften, gratien ende privilegien gheestelic ende werlic van pausen, princen, princessen, graven, graefneden ofte seyne casteleyneghen ghegheven der abdie ende cloester der religieusen vrawen van Moersele vander ordene van cisteeulx nu toebehoerende den cloestere van Wevelghem residerende int bisdom van Doornijcke byder stede van Curtrycke, met de preëminentien ende vermoghen ghetrocken uut doriginele letten van ghiften in den jaere 1512 ten cloester rustende ende hier ghesien ende ghelesen; AGBS, Fonds Wevelgem, Cartularium 1520 – Le cloistre de Wevelghem – Ici sont divers dons, graces et privileges, tant spirituelles que corporelles, des papes, princes, princesses, comptes et comptesses, castelenies et profectures, données à l'abbaye et cloistre des religieuses de Moersele de l'ordre de Cisteaux, maintenant appartenant au cloistre de Wevelghem, estant dessous l'evsché de Tournaij auprès la ville de Courtraij, fait et renouvellet par moi Joos Arents, prestre et chapelain du dit cloistre, en l'an 1520. Historicus Daniel Lievois die deze bronnen onderzocht en de gegevens aanreikte, stipt aan dat de betrouwbaarheid van de teksten soms heeft ingeboet aan kwaliteit, mogelijk door niet altijd correcte vertalingen van oorspronkelijke, niet meer bewaarde documenten.

De betreffende cartularia van abdis Maria van der Stock uit 1512 in het Nederlands en die van abdis Jeanne van Welsenaers uit 1520 in het Frans verschillen echter nogal inhoudelijk, zeker wat de details van de bezittingen betreft zoals de oppervlakte en de aard van het bezit (moer, *wostine*, akkerland, schenking of cijnsbezit).

Die bronnen bevatten wel een aantal bruikbare gegevens voor het domein dat Guldenberg kort na haar stichting op het grondgebied van het latere Winkel had. De oudste gegevens gaan terug tot de jaren 1226-1227⁸⁴. Het gaat om schenkingen van bunder *wostine* en de vrijstelling van renten op geschonken goederen door gravin Johanna en graaf Ferrand. De oppervlakte van 108 bunder *wostine* komt overeen met wat later als het Pachtgoed of het Hof van Wevelgem in Winkel bekend staat. Twintig jaar later, op 1 augustus 1247, schonk gravin Margaretha aan de Guldenbergabdij 16 bunder moergrond, gelegen in de *prochie* Assenede nabij hun *curtis* in *Mendong*. De oorkonde die de overdracht vastlegde, is in origineel bewaard gebleven, zij het dat het zegel werd afgescheurd en verwijderd⁸⁵.

Voorts verwijzen een aantal bronnen naar een privilege die de religieuzen van Moorsele verkregen voor 100 bunder *wostyne* tussen Trist en Mendonk (de Gentse deelgemeente ten zuiden van Winkel), waarbij de schenker een lid was van de familie van Gavere: Raes in de Middelnederlandse tekst, Nicolas in de Franse vertaling⁸⁶. Deze als baljuw van Vlaanderen vermelde edelman had daarvoor een akkoord bereikt met de *forestiers* van Vlaanderen. Als Raas van Gavere dienen er zich drie kandidaten aan, afhankelijk van de (niet gekende) datering van de oorspronkelijke akte. Een Nicolas van Gavere komt helemaal niet in aanmerking. Bovendien is geen enkele Raas van Gavere ooit baljuw van Vlaanderen geweest: ze waren wél schenker of *botellier* van Vlaanderen. In de beide cartularia werd het woord *botillarius* dus verkeerd gelezen als *ballivus*. Ridder Raas V van Gavere (1181-1217/1218), heer van Gavere, Chièvres, Liedekerke en Eksaarde, komt in aanmerking indien hij de behandelde gunst verleende kort na de oprichting van de Guldenbergabdij in 1214. Ook zijn zoon ridder Raas VI (1217-1241), heer van Gavere, Chièvres, Liedekerke en Eksaarde, kan de begunstiger van de monialen geweest zijn. Het rijtje wordt afgesloten met ridder Raas VII (1221-1253), heer van

⁸⁴ AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1512, f. 40 nr. 61, 1227; AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1520, f. 29v°, 1226 & Kroniek van de abdis; P. Favorel, *Geschiedenis*, 1957; N. Huyghebaert, *L'abbaye*, 1966, pp. 479-512.

⁸⁵ AGSB, Fonds Wevelgem, Oorkonde nr. 10, 1 augustus 1247.

⁸⁶ AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1512, f. 42 nr. 68; AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1520, f. 29. Onderzoek van wijlen historicus Daniel Lievois.

Gavere en Chièvres. Er lijkt geen argument voorhanden te zijn om aan één van hen de voorkeur te verlenen.

Naar aanleiding van een aantal contracten en conflicten krijgen we een hele reeks geschreven inlichtingen over het Guldenbergbezit in het midden van de 15de eeuw. Volgens een pachtcontract van 12 maart 1445⁸⁷ nam Heinderic van der Meere, zoon van Roelant, het Goed van Wevelgem toen over van Jan de Vetre. Het bezit in Winkel van de Guldenbergabdij uit Wevelgem bestond uit twee duidelijk onderscheiden delen. Vooreerst was er het eigenlijke Hof van Wevelgem, de oorspronkelijke *curtis* of centraal gelegen hoeve, die ook wel het Pachtgoed werd genoemd. Een precieze meting in 1478-1479 toonde aan dat het 107 bunder groot was⁸⁸. Ten tweede waren er de cijnsgronden die in oktober 1635 samen nagenoeg 55 gemet groot bleken te zijn; er waren in totaal 18 items, hofsteden en land⁸⁹.

Bij de opstelling van de penningkohieren voor Winkel in 1571 was de Guldenbergabdij, na de Bijloke, de tweede grootgrondbezitter in dat gebied met een uitgestrektheid van 94446.72 are of 9.66% van de totale oppervlakte. In de subgroep van twaalf eigenaars die onmiddellijk na Bijloke en Wevelgem volgden, zaten de abdij van Doornzele en de Gentse Sint-Baafsabdij, met een bezit tussen 800 en 1800 are⁹⁰. Bij de registers, opmetingen en kaarten die over Winkel werden opgemaakt zoals de *Evenynghe* van 1580⁹¹, zijn ook de bezittingen van de Guldenbergabdij in Winkel terug te vinden, met allerlei details over de oppervlakte, de pachters, soms ook over het gebruik en de inkomsten die uit de bewerkte gronden konden worden gegenereerd. Hoewel het aantal (afhankelijke) hoeven zeer wisselend was, beperkte het zich vaak tot één of twee uitbatingen naast het Pachtgoed, wat beduidend minder was dan in het van de Bijloke afhankelijke Rostijne.

⁸⁷ Archief Gent, SAG, reeks 301, Wettelijke passeringen voor de schepenen van de Keure van Gent nr. 42 1453-1454, f. 69v°, akte van 12 maart 1454 ns.

⁸⁸ Archief Gent, SAG, reeks 301 Wettelijke passeringen voor de schepenen van de Keure van Gent nr. 55 1478-1479 f. 121, akte van 13 februari 1479 (ns).

⁸⁹ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Bijloke, nr. 233.

⁹⁰ Archief Gent, SAG, reeks 28 doos 66 nr. 267, Kohier van de 20ste penning, Sint-Kruis-Winkel. Met dank aan Luc Devriese en wijlen Daniel Lievois die dit onderzoek realiseerden in kader van het Project Winkel.

⁹¹ Archief Gent, SAG, reeks LXXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Abdij Bijloke nr. 315. Verschillende auteurs, zoals o.m. A de Kraker vermelden 'everinghe'. We houden het bij de term *Eveninghe* zoals gebruikelijk in het Stadsarchief Gent. Met dank voor het advies aan archivaris Pieter-Jan Lachaert.

Het Hof van Wevelgem, ingekleurde kaart, 1635 (Rijksarchief Kortrijk, Verzameling Goethals-Vercruyse, Codex 327)

Een uitstekende voorstelling van de beide gebieden van het Hof van Wevelgem in 1635 vindt men op een ingekleurde kaart, die wordt vergezeld van een legger⁹². De oppervlakte van de pachtgoederen beliep 313 gemet 254 roede of 104 bunder 545 roede groot, terwijl de cijnsgronden op 55 gemet of 18 bunder 100 roede werden geschat. De abdij had evenwel weinig opbrengst van haar gronden. Uit een boekhoudkundig rapport over het inkomen van de monastieke instelling blijkt dat er door de oorlogsverwoestingen in 1640 en 1641 niets werd ontvangen voor de 103 bunder in Winkel. De krijgsccontext valt te verklaren. De Franse koning Lodewijk XIII had op 8 februari 1635 een bondgenootschap gesloten met de Verenigde Provinciën tegen Spanje. De Spaanse Nederlanden werden zowel vanuit het noorden als vanuit het zuiden aangevallen. De streek ten noorden van Gent was vooral

⁹² Rijksarchief Kortrijk, Verzameling Goethals-Vercruyse, codex 327, Ligger van de bezittingen van de Guldenbergabdij van Wevelgem, 1624, Kaart en legger van de bezittingen in Winkel, 1635, f. 227-234; kopie van de legger in Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Bijlokeabdij, nr. 315.

in de jaren 1637-1646 herhaaldelijk het toneel van vernietigende krijgsoperaties. Er werd onder meer hardnekkig gestreden om het bezit van Sas van Gent, een ideale invalspoort tegen Vlaanderen. Ook Winkel deelde blijkbaar in de klappen. Daarbij aansluitend valt ook de tegenstelling op tussen het visitatieverslag van bisschop Antonius Triest toen hij op 12 september 1642 in Winkel alles in orde vond⁹³, en zijn onaangename verrassing toen hij bij zijn bezoek op 12 april 1646 'om 7 uur 's ochtends' getroffen werd door de lamentabele toestand van kerk en dorp⁹⁴. Ook tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1687) had de abdij geen inkomsten van de 103 bunder land in Winkel. De grond was zelfs een tijd lang geconfisqueerd en aangezien hij dicht bij het strategisch belangrijke Sas van Gent lag, kon hij in oorlogstijd elk ogenblik door 'Hollanders' onder water worden gezet. Zo beweerden althans de religieuzen toen zij op 11 februari 1701 het besluit namen deze voor hen weinig interessante eigendom te verkopen en met het daarvoor ontvangen geld twee in Wevelgem zelf gelegen hofsteden aan te schaffen. Zij verkregen hiertoe de instemming van de abt van Clairvaux en richtten vervolgens een verzoekschrift tot de Franse koning Lodewijk XIV, waarin zij hem om de vereiste vergunning vroegen. Die gaf hen in oktober 1701 vanuit zijn residentie in Fontainebleau de toestemming. Het door de vorst ondertekende origineel bleef bewaard⁹⁵. Het uitbreken van de Successieoorlog in 1701 belette de monialen van Wevelgem echter om hun plan ten uitvoer te brengen.

Op het ogenblik van de opheffing ten tijde van de Franse Revolutie telde de Guldenbergabdij nog zesendertig monialen. De abdij zelf werd in 1796 geconfisqueerd en verkocht. Het abdijcomplex werd in de 19de eeuw grotendeels gesloopt. De laatste abdis, Albérique de Madre (1788-1791), gaf bij de opheffing aan de religieuzen de raad zich in hun familie terug te trekken. Uit haar briefwisseling van 1802 blijkt dat zij een tijdlang de mogelijkheid overwoog de abdij op het vroegere abdiydomein in Sint-Kruis-Winkel terug op te richten⁹⁶, maar dat gebeurde uiteindelijk niet. Plannen en kadastergegevens uit de 19de-21ste eeuw maken het mogelijk de jongere ontwikkeling op de plaats van het vroegere Hof van Wevelgem te volgen.

Vooraf het archiefonderzoek in het kader van het Project Winkel⁹⁷ heeft gewezen op de aanwezigheid van een hof en landerijen in eigendom van de abdij Gul-

⁹³ M. Cloet, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1625-1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976, p. 333.

⁹⁴ M. Cloet, *Itinerarium*, 1976, p. 370.

⁹⁵ Marke, Privaatarchief van Baron J. de Béthune, oorspronkelijke oorkonde op perkament. Een kopie van de tekst bij P. Favorel, *Geschiedenis*, 1957, pp. 396-398.

⁹⁶ P. Favorel, *Geschiedenis*, 1957, p. 487.

⁹⁷ Dit archiefonderzoek werd gerealiseerd door historicus Daniel Lievois.

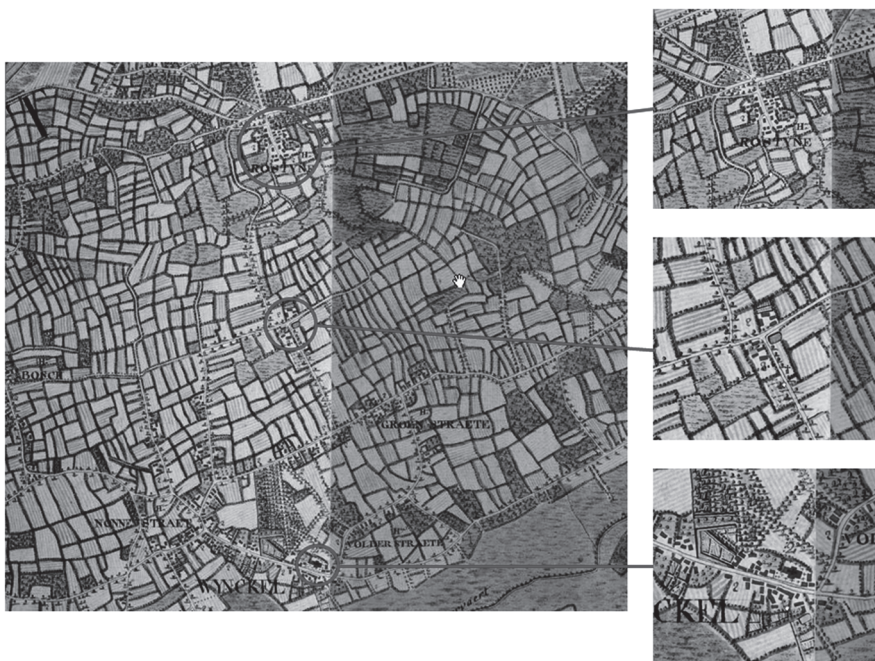

Het Hof van Wevelgem, op basis van het Franse kadaster van 1812 (Archief Gent, SAG)

denberg uit het West-Vlaamse Wevelgem. Aan de hand van beschrijvingen en het archivalische kaartmateriaal kon dit goed, een gebied van zowat 165 hectare, worden gelokaliseerd, ook ten opzichte van de huidige toestand⁹⁸. Uit die projecties

⁹⁸ Met dank aan Peter Steurbaut, Stadsarcheologie Gent, voor de opzoekingen, de projecties en de aanmaak van het kaartmateriaal met de resultaten van het onderzoek.

blijkt dat het grootste gedeelte zich op het terrein van het staalbedrijf Arcelor-Mittal bevindt. Het zuidoostelijke deel is in een landbouwzone (met beperkte recente bebouwing) te situeren, waarvan de afbakening ook grotendeels in het landschap behouden bleef. Bovengronds werden van het Hof van Wevelgem en de ermee samengaande hoeven en landerijen geen relictten teruggevonden. Uitzondering vormen enkele wegtracés aan beide zijden van de Albert De Smetstraat-Groenstraat en het tracé van de Hullebusstraat die littekens van het voormalige Hof van Wevelgem zijn. Aangezien er (vooral nog) geen bouwkundige relictten aan het middeleeuwse Hof van Wevelgem kunnen worden toegeschreven, is ook niet bekend of deze plek een rol heeft gehad in de vroege baksteenarchitectuur, wat voor de eigenlijke Guldenbergabdij wel het geval blijkt⁹⁹.

Het gehucht Rostijne, het Hof van Wevelgem en de Heilig-kruiskerk, details uit de kabinetskaart van Joseph de Ferraris (1771-1778 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

⁹⁹ V. Debonne, *Uit de klei, in verband. Bouwen met baksteen in het graafschap Vlaanderen 1200-1400*, (KUL Arenberg Doctoral School), Leuven, 2015, p. 246.

Doornzele en Winkel

Een weg van middeleeuwse origine (of ouder) verbindt de domeinen van Bijloke en Wevelgem met de kerk van Winkel, sinds de late 18de eeuw de dorpskerk van Sint-Kruis-Winkel, thans onderdeel van de Gentse stedelijke agglomeratie. Met een oorkonde van 21 augustus 1295 bevestigde Gwijde, graaf van Vlaanderen en Henegouwen, dat zijn moeder gravin Margaretha de verwerving van verscheidene bezittingen door de abdijs van Doornzele (Dorenzele) had erkend. Daartoe behoorden onder meer 2 ½ gemet, gelegen in de *prochie Winkel*¹⁰⁰. Dit geeft aan dat de parochie Winkel toen al een bekende omschrijving was. De oorsprong van deze kerk verwijst naar een derde cisterciënzerdomein, dat van de abdijs van Doornzele. De naam 'Winkel', wat toponymisch 'hoek' betekent, duidt op een (kleine) nederzetting die zich in een (uit)hoek van de Riemse heide kon ontwikkelen. De oudste vermelding van dit toponiem dagteekent van 1150. Mogelijk moet het ontstaan van de parochiale omschrijving, als afsplitsing van Assenede, geplaatst worden tussen 1239 en 1295¹⁰¹. In 1239 wordt de *curtis* Rostijne als bezit van de Bijloke nog gesitueerd in de parochie Assenede en lijkt er van de parochie Winkel geen sprake¹⁰². De bescheiden, opgenomen in een oorkonde van 4 oktober 1298, eveneens voor de abdijs van Doornzele, werden bezegeld door Jan, *prochiepapen van den Winkels*¹⁰³. De parochie Winkel werd dus bediend door een priester met de naam Jan, die daarenboven bekend is als de vertegenwoordiger van het bisdom Utrecht in dit buitenlandse gewest¹⁰⁴. Het oudste cultusgebouw moet dus ten laatste uit die tijd dateren.

Over de stichting van Doornzele is niet zoveel bekend¹⁰⁵. Men neemt aan dat dit in de vroege 13de eeuw was, mogelijk in 1226-1227 en dat de familie en/of de abdijs van Gistel (West-Vlaanderen) daar een rol in hadden. Andere auteurs vermelden als eerste abdis Aleydis van de Walle (+ 1213/1215) en plaatsen het ontstaan van Doornzele iets vroeger in de 13de eeuw. Een aantal monialen van de benedictinessenabdijs uit het West-Vlaamse Gistel trokken daar weg om een soberder leven te leiden en konden zich vestigen in Doornzele bij Evergem waar de abdijs van Gistel bezittingen had. Of de nieuwe stichting meteen bij de Orde van Cîteaux

¹⁰⁰ RG, Fonds Abdijs Dorenzele, oorkonde nr. 42, 21 augustus 1295.

¹⁰¹ Op de zogenoemde Dampierrekaarten die meestal 17de-eeuwse constructies zijn, maar zouden teruggaan op een kaart uit omstreeks 1274-1280 wordt de kerk van Winkel voorgesteld, maar of dit als een betrouwbaar element voor een meer precieze chronologie kan worden aanvaard, moet verder worden onderzocht.

¹⁰² J.B. Lavaut, *Inventaire*, 1881, p. 306.

¹⁰³ RG, Oorkonden van de abdijs van Doornzele, nr. 41, oorkonde van 4 oktober 1298.

¹⁰⁴ Dit gedeelte van Gent behoorde in de middeleeuwen tot Rijks-Vlaanderen en hing kerkrechtelijk af van het bisdom Utrecht.

¹⁰⁵ Voor de geschiedenis van Doornzele, zie: A. De Vos, 'Abbaye d'Aurea cella à Doornzele, puis à Gand', *Monasticon belge*, Liège, VII/3, (1980), pp. 287-306; M. Pieteraerens *et alii*, *Van Beaupré*, 1999, pp. 86-93.

aansloot, is niet zeker. Uit de bekende lijst van de abdisen blijkt dat velen behoorden tot Gentse patriciërsfamilies. De abdij werd door de graven van Vlaanderen ingeschakeld voor de ontginning van gronden in de Ambachten van Axel en Assenede. De woelige tijden van de godsdienstoorlogen in de tweede helft van de 16de eeuw betekenden het einde van de vestiging in Doornzele. Na 1584 werd de refuge of het toevluchthuis bij de Heilig-Kerstkerk in Gent (Doornzelestraat) tot een nieuwe abdij uitgebouwd. De landbouwfuncties bleven in Doornzele overleven. In 1796 werd de Gentse vestiging opgeheven. De bezittingen in Gent en in Doornzele werden openbaar verkocht.

In meerdere gevallen leidden ontginningsactiviteiten en de demografische ont-plooiing van de nederzettingskernen tot het ontstaan van een parochie en de bouw van een eerste kapel of kerk. De domeinen van Bijloke en Wevelgem lijken nooit over een eigen kapel te hebben beschikt. Althans daar zijn tot op heden geen aanwijzingen voor. Het dorp waar de Heilig-Kruiskerk werd opgericht, was niet de enige plek op Winkel die met de abdij van Doornzele kan worden verbonden. De abdij had immers ook twee 13de-eeuwse uithoven, bekend onder de benamingen Haghe en Trist (Triest), die beide vanuit een centrale *curtis* bij ontginningsactiviteiten betrokken waren. Deze uithoven werden nog niet nader geanalyseerd of bestudeerd, maar ze getuigen mede van de enorme impact die ook die abdij had in de plooiing van het rurale gebied ten noorden van Gent. Trist is ten noorden van Rostijne te situeren. Haghe daarentegen bevond zich tussen Rostijne en het ten zuiden van de Moervaart gelegen Mendonk. Mogelijk ontstond het dorp Winkel uit de *curtis* Haghe, maar dat moet verder worden onderzocht om na te gaan of deze veronderstelling kan worden hard gemaakt. In tegenstelling tot Rostijne en het Hof van Wevelgem is de volledige omvang en/of uitgestrektheid van deze Doornzelebezittingen thans niet bekend en was het ook nog niet mogelijk ze precies te lokaliseren op het grondgebied van Winkel.

De ligging van de kerk binnen een omgrachting en vlak bij het kasteel van Winkel doet evenwel de vraag rijzen of deze parochiekerk ook niet ontstaan is uit een oorspronkelijke castrale situatie, met name een kapel bij of op het voorhof van een adellijk hof. Dit was de vermoedelijke middeleeuwse voorganger van het beter bekende latere kasteel van Winkel. Heel wat parochiekerken en dorpskernen in Vlaanderen zijn uit een dergelijke situatie ontwikkeld. De op dit ogenblik verzamelde gegevens met betrekking tot de kasteelsite van Winkel zijn echter alle post-middeleeuws¹⁰⁶, maar landschappelijk en morfologisch kan een oudere origine niet

¹⁰⁶ Met dank aan Wout De Vuyst, STAM Gent, die de beschikbare bronnen met betrekking tot de kasteelsite analyseerde.

worden uitgesloten. Uit de bekende geschreven gegevens kan men afleiden dat er in de late 16de eeuw een nieuw hof werd ‘gebouwd’, omschreven als een *huys van playsance*. Als eigenaar of bewoner van dit goed en de omliggende gronden was er toen sprake van een jonker Jacques (Jacop) de Bavières (Baveries, van Beieren). In de 17de eeuw zou een familie van Evere dit goed in eigendom gehad hebben, terwijl de jongste geschiedenis vanaf de latere 18de eeuw met de familie della Faille (d’Assenede) het best kon worden achterhaald. Ook de schaarse archeologische relictten die tot op heden bij graafwerken konden worden geregistreerd, zijn post-middeleeuws¹⁰⁷.

Detail uit een figuratieve kaart, opgemaakt door Franchois Horenbault in 1576, de weg van Wachtebeke naar Gent, tussen Wachtebeke en Winkel met schematische aanduiding van de kerk en met duiding van de ligging aan de Moervaart en tegenover Mendonk (Rijksarchief Gent, Kaarten en plannen, nr. 458)

De Heilig-Kruiskerk bevindt zich aan de oostzijde van wat als een straatdorp kan worden herkend en wordt in de geschreven bronnen ook steeds *ten Durpe* gelokali-

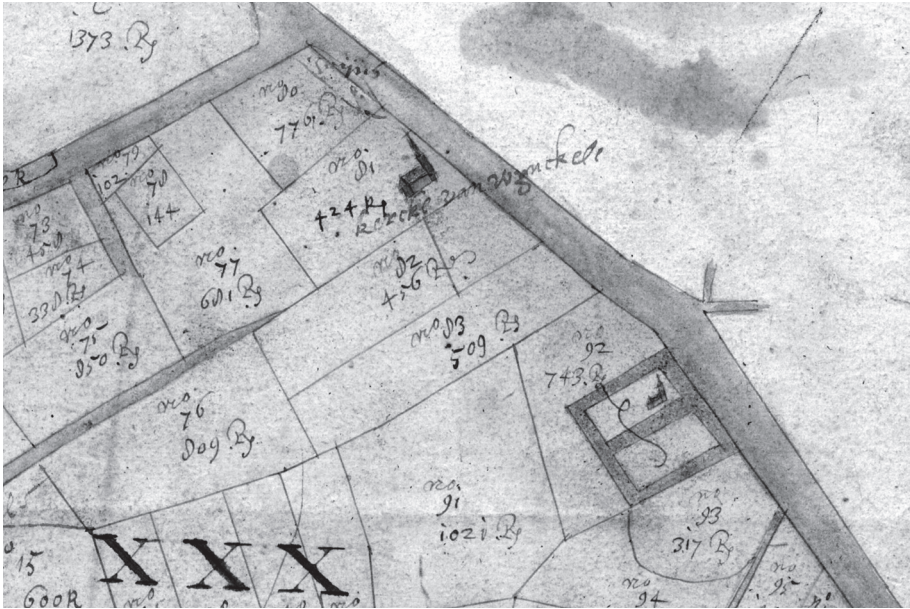
¹⁰⁷ P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Sint-Kruis-Winkel, Sint-Kruis-Winkeldorp 35', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/1, (2007), pp. 190-191; P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Sint-Kruis-Winkel, Sint-Kruis-Winkeldorp 55', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/1, (2007), p. 192.

seerd. Dit dorp ontwikkelde zich langsheen een centrale as, de oude landweg – mogelijk van prehistorische oorsprong – die zich in Wachtebeke afsplitste van de ‘heerweg van Antwerpen naar Brugge’ en verder zijn weg vervolgde in westelijke richting. Het tracé is vandaag nog te herkennen in de Winkelwarande, het Sint-Kruis-Winkeldorp, de Georges De Baetsplaats, de Smishoek, aan de westzijde van de John Kennedylaan in de Knippengroen, de Karel De Clercqstraat en de Jaak Janssensstraat en zo aan de overzijde van het kanaal verder naar Ter Donk, Doornzele en Evergem. Op twee plaatsen vormde de landweg in Winkel een verbreding¹⁰⁸: ter hoogte van de kerk waar de dorpsplaats ontstond en bij de huidige Georges De Baetsplaats waar hij de verbindingsweg naar Gent kruiste (thans de Karel Bauwensstraat). Opvallend in het centrum van het dorp zijn de talrijke smalle stegen of waterstraatjes die naar de Noordlede en de Moervaart leidden en die, indien niet meer herkenbaar, in de perceelstructuur en op het historische kaartmateriaal terug te vinden zijn. Ze getuigen van de handelsactiviteiten waaraan Winkel zijn ontstaan dankte en vonden waarschijnlijk hun oorsprong in de vroegere aanlegsteigers waarlangs die handelingen zich concentreerden. Dit dorpscentrum was door een kleine waterweg, het zogenoemde *Kerkvaardeken* met de Moervaart verbonden en gaf ook plaats aan een aard, een aanlegplaats met laad- en loskade, of het economische hart van Winkel, althans tot de 16de eeuw of tot deze functie verplaatst werd naar het meer zuidelijk gelegen Rodenhuize, aan de samenvloeiing van de Moervaart met de Sassevaart. Hoewel er bovengronds op het eerste gezicht in het centrum van Winkel weinig relictten van laatmiddeleeuwse oorsprong te vinden zijn, getuigen talrijke sporen in landschap, water- en wegnen nog van de vroegere middeleeuwse geschiedenis en lijkt het ons geen overbodige luxe ze in detail archeologisch en historisch te documenteren vooraleer ze voor goed verloren gaan.

Bouwarcheologisch onderzoek van de Heilig-Kruiskerk in het centrum van Winkel maakte het mogelijk om de bouwgeschiedenis te reconstrueren¹⁰⁹. De oudste laatmiddeleeuwse fase, opgetrokken uit baksteen van groot formaat, kan overeenstemmen met het ontstaan van de parochie en het houden van de eerste cultus-

¹⁰⁸ Dit is vergelijkbaar met de z.g. kleine pleinen aan wegenkruispunten zoals ze ook bij de vorming van het openbaar domein in de middeleeuwse stad werden vastgesteld, cf. M.C. Laleman en G. Vermeiren, ‘Ruimte en bewoning in het centrum van het middeleeuwse Gent’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent*, 64/1, (2010), pp. 29-35.

¹⁰⁹ Onderzoek van Stadsarcheologie Gent, zie: P. Steurbaut en G. Vermeiren, ‘Sint-Kruis-Winkel, Heilig-Kruiskerk’, *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/1, (2007), pp. 181-189. Zie ook: F. De Potter en J. Broeckart, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1864-1870, deel 7, passim; A. Baert, *Beschrijving en geschiedenis van Winkel-Sint-Kruis*, Gent, 1889; J. Vermeulen, ‘L’église Sainte-Croix de Wynckel-Sainte-Croix’, *Bulletin de la Société d’Histoire et d’Archéologie de Gand*, (1934-1935), pp. 24-35.

Detail uit de kaart XXX die J. de Clerck in 1701-1702 van het dorpscentrum met de kerk en het kasteel maakte en die in 1758 gekopieerd werd (Rijksarchief Gent, Kaarten en plannen nr. 1353/14)

diensten in de late 13de eeuw. De oudste relictten in situ behoren tot een eenbeukige kerk met veelzijdige apsis. Dit gebouw (buitenwerks 15.39 bij 8.55 meter) was opgetrokken met bakstenen van $27/28 \times 12.5/13 \times 4.5/5$ centimeter en witte kalkmortel. Sporen ervan bleven tot op heden bewaard in de centrale apsis en in de zone tussen gewelf en dak. De apsis is gestut door steunberen, waarvan er drie bewaard bleven. Drie spitsboogvensters doorbreken de apsis. Bij het onderzoek boven de gewelven kon ook worden vastgesteld dat de westzijde oorspronkelijk met een bakstenen puntgevel was afgewerkt. Korte tijd later werd de kerk uitgebreid met twee zijkoren/zijbeuken en iets verlengd, wat de afmetingen op ca. 22.20 meter breedte en 19.66 meter lengte bracht. Van deze bouwfase, gerealiseerd met bakstenen van $27 \times 12.5 \times 4$ centimeter, bleef enkel de noordzijde met de bijbehorende steunberen bewaard. Het gebouw had toen een basilicale opbouw, wat inhoudt dat de zijbeuken minder hoog waren dan de middenbeuk en afzonderlijk waren afgedekt. De beuken waren niet overwelfd maar hadden een houten overkapping. In een volgende fase werd op enige afstand ten westen van de kerk een vierkante bakstenen toren opgetrokken. Het gaat om de nog bestaande westtoren met bijhorende traptoren, opgetrokken met bakstenen van $24/25 \times 10.5/11.5 \times 5/5.5$ centimeter. Vervolgens werden westtoren en bestaande kerk met elkaar

verbonden. Het muurwerk en de vensteropeningen van die eenbeukige benedenkerk bleven bewaard in de zone tussen de bestaande gewelven en het dak. Volgens recent onderzoek wordt voor de opbouw van deze benedenkerk, althans op basis van de bestaande relictten en in vergelijking met de zuidvleugel van de Bijlokeabdij¹¹⁰ en met de Leievleugel van het Dominicanerklooster aan Onderbergen een datering in de 14de eeuw voorgesteld¹¹¹. In de 17de eeuw onderging de Heilig-Kruiskerk een grondige renovatie, waarbij het gebouw volledig driebeukig werd en de hele constructie als een hallekerk onder een gemeenschappelijk dak terechtkwam. In het tweede kwart van de 19de eeuw werden onder meer een doopkapel en een sacristie toegevoegd, naar ontwerp van de Gentse architect Louis Minard (1801-1875).

Opvallend bij de archeologische vaststellingen is dat de oudste kern van de Heilig-Kruiskerk een laatmiddeleeuwse baksteenconstructie aanwees. Op grond van onderzoek in Gent, waarbij bakstenen muurwerk kon worden gecombineerd met dendrochronologisch onderzoek¹¹², zou men die oudste kern in de 14de eeuw kunnen plaatsen. Maar kan wat in Gent werd vastgesteld, geëxtrapoleerd worden naar de landelijke omgeving, in dit geval de zone ten noorden van Gent? Moet men er van uitgaan dat dit landelijke gebied minder progressief was? Of net omgekeerd, ondersteunden de nabijheid van het Waasland, waar al vroeg (in de 13de eeuw) baksteen werd geproduceerd, en de rechtstreekse verbinding door de Moervaart een vroegere progressieve ontwikkeling? Baksteen was nu eenmaal al snel beschikbaar voor Winkel, terwijl de aanvoer van natuursteen uit het Doornikse of uit andere steenrijke regio's allesbehalve evident en zeer duur moet geweest zijn. Op grond van de thans bestaande inzichten kan men inderdaad stellen dat de oudste kern van de Heilig-Kruiskerk misschien nog uit de late 13de eeuw kan stammen¹¹³.

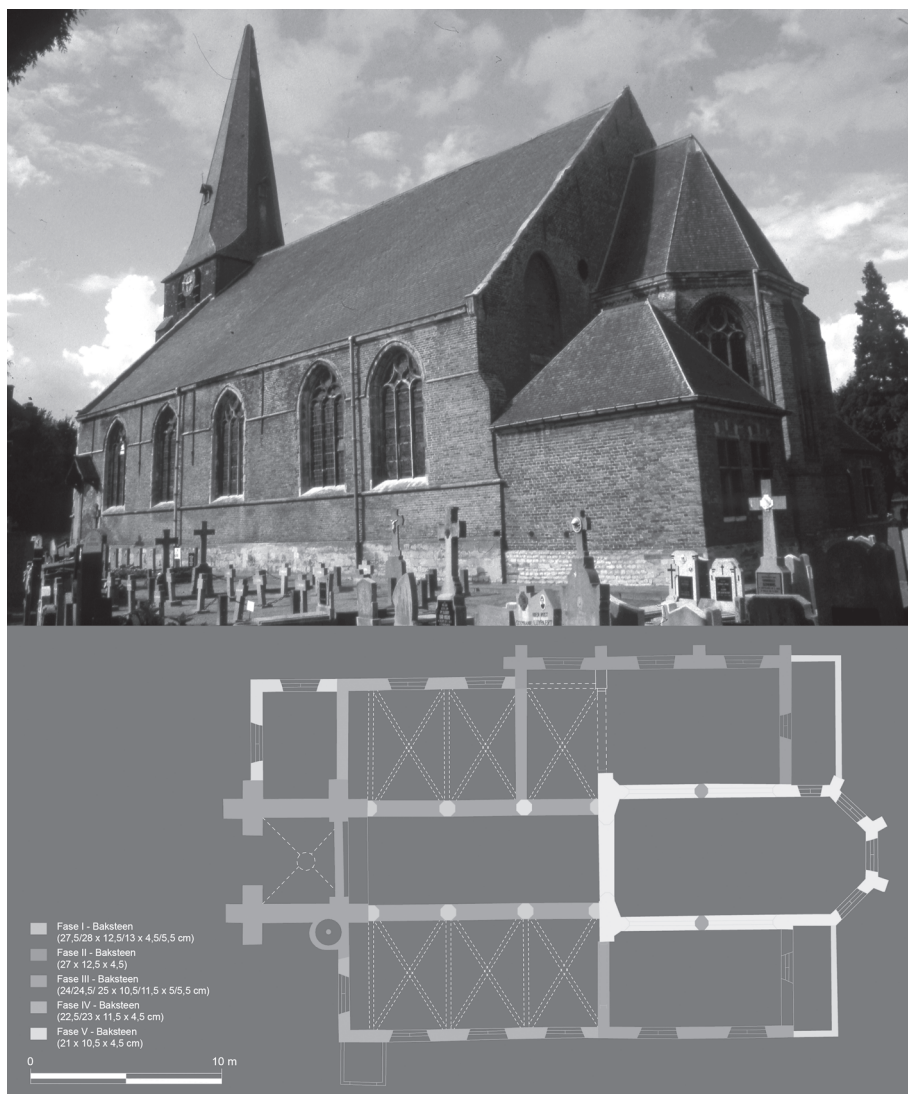
Bij het onderzoek van de Heilig-Kruiskerk werd ook de vraag gesteld in hoeverre deze dorps- of plattelandskerk in haar ontwikkeling essentieel verschilde van stedelijke kerkelijke ontwikkelingen, in het bijzonder in Gent. Uit de materiële sporen blijkt Winkel een ontwikkeling te hebben gekend van een zeer eenvoudige kapel tot een driebeukige hallekerk met westtoren. Dit geschiedde in een hele reeks stappen. Die geleidelijke uitbreiding is verbonden met de bevolkingsgroei en het succes van economische activiteiten binnen de betreffende parochie-entiteit. De stelselmatige uitbreiding verschilt in se niet van onderzochte stedelijke kerken, wel de schaal waarop dit gebeurde en de evolutie in de tijd. In haar meest ontwikkelde,

¹¹⁰ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008, pp. 163-183.

¹¹¹ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 254.

¹¹² M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008, pp. 163-183.

¹¹³ Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 250.

De bouwkundige ontwikkeling van de Heilig-Kruiskerk in het dorp van Winkel, vanuit de oudste vermoedelijk laat 13de-eeuwse apsis (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie Gent)

post-middeleeuwse omvang was Winkel een kerk van 33 bij 19 meter buitenwerks (of 20 meter breed ter hoogte van het transept)¹¹⁴, beduidend kleiner dan bijvoor-

¹¹⁴ Met dank aan Peter Steurbaut, Stadsarcheologie Gent.

beeld alle middeleeuwse stedelijke parochiekerken in Gent. De parochiekerken van de zogenoemde abdijdorpen komen het dichtst in de buurt¹¹⁵.

Interessant is ook de kerk van Winkel te bekijken ten opzichte van andere kerken op de dekzandrug Meetjesland-Waasland. Enkele dorpskerken, zoals deze van Wachtebeke, Moerbeke, Stekene, Eksaarde, Sinaai en Belsele gaan immers eveneens terug tot een kern die al in de late middeleeuwen werd opgericht¹¹⁶. Net zoals een aantal andere kerken langsheen deze transportroutes werd er al 'vroeg' met kwaliteitsvolle baksteen gebouwd, zeker bij de kerkjes die een signaalfunctie hadden in de nieuwe nederzettingen ten noorden van Gent¹¹⁷. Eveneens kenmerkend is de trage, gestage uitbreiding tot een veel grotere post-middeleeuwse kerk. In alle gevallen gaat het om baksteenarchitectuur, een groep van toch wel bijzondere, specifieke kerken van laatmiddeleeuwse origine, die nauwelijks in de bestaande architectuuroverzichten aan bod komt. Dit had dan ook duidelijk invloed op de manier waarop men met de gebouwen omging, ook bij restauraties in vrij recente tijd. Nochtans toont het onderzochte archief voor de kerk van Winkel aan dat men zich al in de 19de eeuw zeer bewust was van de historische en architectonische betekenis van de dorpskerk, een kennisgegeven dat in de loop der tijden verloren ging of vergeten werd. En ook dit is jammer genoeg kenmerkend voor heel wat kennis die al lang zijn weg vond in de Gentse historiografie, maar naderhand verloren raakte.

De Wase Baudelo-abdij

Het archeologisch onderzoek van de dorpskerk van Winkel wees uit dat de oudste fase een kleine bidplaats omvatte, die met bakstenen van groot formaat was opgetrokken. Het relatief vroege gebruik van baksteen in dit rurale gebied, moet in een iets ruimere geografische context worden bekeken¹¹⁸. Winkel heeft zich ontwikkeld langsheen een oost-west verlopende zandrug die het Meetjesland of de streek rond Eeklo met het Waasland verbond. Van in de 13de eeuw staat het Waasland bekend als een uitgelezen centrum van gebakken bouwstenen. Vaak wordt er daarbij verwezen naar de rol van de cisterciënzerabdij van Baudelo.

¹¹⁵ Zie onder meer M.C. Laleman, 'Sint-Pietersplein: de Onze-Lieve-Vrouwekerk', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/4, (2010), pp. 121-156.

¹¹⁶ Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 384-388, pp. 407-408.

¹¹⁷ Zie ook: M.C. Laleman, 'Touches rouges dans le paysage du comté de Flandre', *Château Gaillard*, (Publications du CRAHAM), 28, (2018), in druk.

¹¹⁸ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008, pp. 163-183.

Het ontstaan van de Baudelo-abdij klimt op tot de late 12de eeuw¹¹⁹. In 1197 trok Boudewijn van Boekel (+ 1205), benedictijnermonnik van de Gentse Sint-Pietersabdij, zich terug in een kluis op de *Coudenborn* in het Waasland. Met de religieuzen die hem kwamen vervoegen, ontstond een kleine gemeenschap die zich in Klein-Sinaai vestigde, begin 13de eeuw door de bisschop van Doornik werd erkend en van in den beginne kon rekenen op steun van de graven van Vlaanderen. In 1215 faalde een eerste poging tot overname door de cisterciënzerabdij van Clairvaux. In 1217 stapte de communiteit wel over tot de Orde van Cîteaux, als dochter van de Henegouwse abdij van Cambron. Wellicht speelde de invloed van gravin Johanna van Vlaanderen een beslissende rol. In elk geval schonk zij toen 20 bunder grond voor het voortbestaan van de nieuwe abdij. Baudelo stichtte verschillende uithoven van waaruit veel inpolderingen, onder meer in Zeeuws-Vlaanderen, werden gerealiseerd. In 1578 werd de abdij zwaar toegetakeld door beeldenstormers. Vanaf de late 16de eeuw bouwden de cisterciënzers hun Gentse refuge aan de Ottogracht tot abdij uit. Deze werd opgeheven in de Franse tijd.

In 1223 schonk gravin Johanna twee *bonnaria* aan Baudelo om daar ‘stenen’ (*ad conficiendas lateres*) te vervaardigen¹²⁰. De bronnen laten niet toe te concluderen of het hier om een bijdrage voor het eigen gebouwencomplex ging of dat men meteen ook voor derden kon produceren. Een aantal aanwijzingen lijken eerder te pleiten voor een markteconomische activiteit. De grafelijke beslissing ligt in elk geval aan de oorsprong van een bloeiende artisanale bedrijvigheid in Stekene. Door archeologisch onderzoek is inmiddels ook bekend dat er in het Waasland, behoudens de Romeinse voorgangers, geen gebakken bouwstenen werden geproduceerd voor de 13de eeuw¹²¹. Het oudst bewaarde cijnsboek van Baudelo, opgesteld in 1261-1263, vermeldt een zekere Lamsinus, zoon van Dirkinus Teglar¹²². De vermelding van beide ‘tichelaars’, letterlijk vervaardigers van ‘tichels’ (dus dakpannen of tegels) wordt thans beschouwd als een bewijs voor de vervaardiging van bakstenen in Stekene vanaf omstreeks 1240 of nog vroeger. Dit kan, hoewel in het licht van de huidige verworven kennis daktegels alvast vroeger werden geproduceerd dan bakste-

¹¹⁹ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis*, 3/3, 1879, Sinaai; G. Asaert, A. De Belie en H. Naudts, *De abdij van Boudeloo*, Sint-Niklaas, 1973; A. De Belie en H. Naudts, *De abdij van Boudelo*, Sint-Niklaas, 1982; M. De Smet, ‘De Baudeloo-abdij in Klein-Sinaai’, in *Speuren, spitten, sparen. Oost-Vlaanderen archeologisch doorgelicht*, Gent, 1988, pp. 95-98; A. De Belie, *De Boudelo-abdij archeologisch doorgelicht*, Belsele, 1997; V. Debonne en T. Oost, ‘Bakstenen en profielstenen uit de cisterciënzerabdij van Boudelo’, in T. Coomans en H. van Royen, *Medieval Brick*, 2008, pp. 279-292; V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 384-387.

¹²⁰ RG, Archief Baudelo, nr. 8, f. 166-166v°. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 384-385.

¹²¹ R. Van Hove, ‘Archeologisch onderzoek in de H. Kruiskerk te Vrasene (Beveren, O. Vl.), van prehistorische bewoning tot romaanse kerk’, *Annales van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 98, 1995, p. 483. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015.

¹²² RG, Archief Baudelo, nr. 552. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 385-386.

nen en behalve in de Romeinse tijd in het Waasland ook doorlopend tot in de volle middeleeuwen en later werden vervaardigd. De productie van al deze bouwkera-
miek kan technisch ook in eenzelfde atelier of productiecentrum gecombineerd
zijn. Voorts blijkt uit het vermelde cijnsboek dat de Baudelo-abdij in Stekene ook 4
mansurae met *tiglarie* bezat waarvan de uitbating aan een zekere Taibart werd
overgelaten¹²³. Wat er ook van zij, deze enkele fragmentarische gegevens laten
alvast toe te stellen dat Stekene al vroeg of alleszins voor het midden van de 13de
eeuw een marktgerichte bouwproductie had, die niet enkel voor de abdij of het
abdijsdomein produceerde maar de producten ook richting Gent stuurde. Voor het
transport van de gebakken bouwstenen, in belangrijke mate naar dat stedelijke
Gent, werden de waterwegen van het turfvervoer benut¹²⁴. De grote waterassen
waren de Moervaart en de Schipgracht waar de verschillende kleinere waterlopen
of 'leden' op uitgaven. In 1314-1315 besloot Gent om een rechtstreekse waterweg
met Stekene te realiseren, bekend als het nog deels bewaarde Stekenevaardeken¹²⁵.
Turf en bouwmaterialen kwamen in Gent bij het einde van de Schipgracht aan en
werden daar gestapeld vooraleer ze hun verdere bestemming vonden. De bekende
Gentse toponiemen *Torfbriel* (torf = turf) en *Tichelrei* (tichel voor tegel, dakpan,
en wellicht ook baksteen) herinneren nog aan die laatmiddeleeuwse situatie¹²⁶.

Turf en baksteen

In elk van de hier verder onderscheiden cisterciënzer domeinen begon de exploita-
tie met de oprichting van een centraal uitbatingscentrum, in de gegevens met
betrekking tot Winkel steeds *curtis* of hof genoemd. Meestal kwamen er rond de
curtis andere hoeven bij en ontstond als het ware een nederzetting, een gehucht of
zelfs een dorp. Rostijne is daar een goed voorbeeld van. Vanuit het centrum werden
bomen gerooid, moerassen gedraineerd, grachten gegraven, dijken opgeworpen en
wildernis omgezet in weiden of akkers¹²⁷. Met deze landbouwactiviteiten kon men
overleven en met het surplus werden economische bedrijvigheid en handel, meestal
in relatie met de nabijgelegen stad, gestimuleerd. Waar mogelijk werd er in de ont-
ginningszones langs de Noordzeekust of tussen Gent en de Westerschelde turf of

¹²³ V. Debonne, *Broeders*, 2017, pp. 186-187.

¹²⁴ Zie ook: S. Dalle, W. De Clercq, P. De Smedt, J. De Reu, D. Herremans, P. Crombé en M. Van Meirvenne, *Monnikenwerk. De Boudelo-abdij en het Wase landschap*, Stekene, 2014.

¹²⁵ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008.

¹²⁶ M. Gysseling, *Gents vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen e.a., 1954, p. 80 nr. 504.

¹²⁷ Zie ook: W. De Clercq *et alii*, Sporen van baksteenproductie op het Maldegemveld te Kleit-Maldegem (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis*, 38, (2015), pp. 89-92.

De omgeving van Torfbriel en Tichelrei in Gent, langsheen de Schipgracht en ten noorden van de Lange Steenstraat, naar het Panoramisch gezicht op Gent 1534 (STAM Gent, © Lukas – Art in Flanders vzw, foto Hugo Maertens)

veen op een min of meer systematische wijze gewonnen. Na het uitgraven werd de turf gedroogd en dan langs smalle grachten (veenriviertjes of moervaarten) verscheept naar de nabijgelegen stad waar het als brandstof voor ambachtelijke bedrijvigheden en huishoudelijk gebruik werd verkocht¹²⁸. Het massale verdwijnen van

¹²⁸ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 78 en pp. 100-101.

bos en de demografische ontwikkeling leidden in de steden immers tot een brandstofschaarste. Turf of gedroogd veen bood een zeer goed alternatief. De prijs varieerde volgens de kwaliteit en de dikte van de te ontginnen laag. In de 13de eeuw was de verkoop van turf echt winstgevend en kon men er bijna dubbel zo veel mee verdienen als met de verkoop van landbouwproducten¹²⁹. De oudst bekende vermelding van moergronden bestemd voor turfwinning in de Vier Ambachten dagte kent van 1139 toen de norbertijnen van Drongen in Hulsterlo bij Hulst bos en moer ten geschenke kregen van Iwein van Aalst, schoonzoon van Filips van de Elzas en nauw betrokken bij het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de abdij van Drongen¹³⁰. Het hoogtepunt van de veenontginningen voor turf in het gebied van de Vier Ambachten wordt geplaatst in de tweede helft van de 13de eeuw, waarbij ook de inspanningen van gravin Margaretha niet onopgemerkt bleven¹³¹. In de perceelstructuur van Winkel en omgeving kunnen op de 18de-eeuwse Ferrariskaarten¹³² de littekens van de systematische ontginning voor bepaalde zones nog afgelezen worden, onder meer rondom het Hof van Wevelgem.

Turfontginning was uiteraard alleen mogelijk waar veen in de bodem was gevormd, kon worden opgediept en verhandeld. De geografische situatie ten noorden van Gent werd in belangrijke mate bepaald door de rivierloop van de Kale Durme ten zuiden van de dekzandrug. Ter hoogte van Winkel herkennen we twee rivierarmen, namelijk de Zuidlede en de Noordlede. Deze laatste werd, wellicht in de 13de eeuw, gekanaliseerd en verdiept zodat een grotere economische benutting als Moervaart mogelijk was. De Moervaart werd verschillende keren ingrijpend aangepast aan nieuwe waterkundige situaties zoals na het graven van de Sassevaart in 1547-1549 en na de aanleg van het Kanaal Gent-Terneuzen (eerste fase 1826)¹³³. Essentieel voor de turfontginningen ten noorden van Gent en vooral voor de transport van turf naar het nabije Gent, waren de talrijke waterloopjes die diverse algemene benamingen meekregen zoals watergang, moervaart, geleed, leek of beek. Tot de grotere waterloopjes behoorde de Rostijnebeek die in de (later gekanaliseerde) Lange Lede overging en nabij Wachtebeke de Moervaart verwoegde. Via Moervaart en Schipvaart bereikten de turfvladingen, en naderhand ook de keramische bouwproducten, Gent. En dat was uiteindelijk de bedoeling. De historische kaarten tonen de aanwezigheid van die talrijke kleinere waterwegen op het

¹²⁹ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 100.

¹³⁰ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 81; P. Trio, 'Een middelgrote norbertijnen gemeenschap in de Gentse marge 1136/1138-1580', in J. Decavele *et alii*, *De Oude Abdij*, 2006, pp.69-88.

¹³¹ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 81.

¹³² J. de Ferraris, *Kabinetskaart der Oostenrijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, Brussel, 1771-1778.

¹³³ De Moervaartdepressie is een vastgesteld landschapsrelict, cf. Onroerend Erfgoed Vlaanderen, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be>.

© Stadsarchief Antwerpen
www.felixarchief.be

Kaart met de turfwaterlopen ten noorden van Gent (Stad Antwerpen, Felixarchief)

grondgebied. Sommige delen zijn nog ter plaatse herkenbaar zoals de Rostijnebeek, de Pachtgoedbeek of naar Wachtebeke toe de Lange Lede.

Waar mogelijk werd de turfontginning in het graafschap Vlaanderen gecombineerd met het vervaardigen van gebakken bouwstenen die dan in veldovens werden geproduceerd¹³⁴. Zo kan er verwezen worden naar Ramskapelle en Dudzele ten noorden van Brugge¹³⁵. Aan de basis van de landontwikkeling lagen schenkingen van gronden en rechten door de graven van Vlaanderen aan de cisterciënzerabdij van Ter Doest, die instond voor het ontginnen van turf en het bakken van bouwstenen, die via kleine daartoe aangelegde watergangen naar het nabije stedelijke

¹³⁴ Zie voor het functioneren van dergelijke veldovens: F. Thuillier, La cuisson des briques en meule, un procédé artisanal oublié, *Archéologia*, 474, (2010), pp. 50-58.

¹³⁵ M. Coornaert, 'De steenbakkerij van de stad Brugge te Ramskapelle', *Rond de Poldertorens*, 7/2 en 7/3, (1965), pp.42-53, pp. 90-99; J.P. Sosson, 'À propos des briquetteries de Ramskapelle (Heist) au bas moyen âge', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, (1965), p.124; J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècle. Les matériaux. Les hommes*, Brugge, 1977; J. Devlieghe, 'Onderzoek van een middeleeuwse steenbakkerij te Ramskapelle', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116, (1979), pp. 273-280; M. Coornaert, 'De Brugse tegelrie te Ramskapelle', *Rond de poldertorens*, 22/3, (1980), pp. 90-93; M. Coornaert, *Westkapelle-Ramskapelle. De geschiedenis, de topografie en de toponymie van Westkapelle en Ramskapelle met de studie van de Brugse tegelrie*, Tiel, 1981; B. Beernaert, *Monument en Steen, (Open Monumentendag)*, Brugge, 2003, pp. 5-9. J.P. Sosson, *A propos*, 1965; J.P. Sosson, 'Pour une approche économique et sociale du bâtiment. L'exemple des travaux publics à Bruges aux XIVe et XVe siècles', *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 2, (1972), pp. 130-152; J.P. Sosson, *Les travaux*, 1977, pp. 70-74; J.P. Sosson, 'La brique aux Pays-Bas aux XIVe et XVe siècles. Production, prix, rentabilité', in P. Boucheron, P. Broise en Y. Thébert (eds), *La brique antique et médiévale. Production et commercialisation d'un matériau*, (Ecole française de Rome 247). 2000, pp. 261-268.

Brugge werden vervoerd. Het succes van deze activiteiten leidde ertoe dat de Stad Brugge de centrale hoeve van het domein, het Hof van Ayshove, in 1331 aankocht om zo de productie van bouwstenen zelf beter te kunnen beheren en controleren. Op basis van de stadsrekeningen evalueerde J. P. Sosson de productie op zowat 17 miljoen bakstenen in de periode 1332 tot 1416. Alle bouwstenen werden vervaardigd in veldovens, waarvan er al enkele archeologisch konden worden onderzocht¹³⁶. De betekenis van Brugge in de vroege ontwikkeling van de baksteenarchitectuur en de plaats van deze stad binnen een bredere Noordwest-Europese context werd verder uitgediept en leidde tot nieuwe bevindingen die zowel te maken hebben met de chronologie, de invloedssferen als de menselijke actoren die daarbij van betekenis waren¹³⁷.

Ook in de omgeving van Veurne, eveneens residentiestad van de graven van Vlaanderen, kon een parallelle ontwikkeling worden waargenomen. De grafelijke schenkingen van gronden en rechten aan de cisterciënzerabdij van de Duinen leidde tot een ambachtelijke explosie van turfonginningen en baksteenovens¹³⁸. De laatmiddeleeuwse resten van de uithoven van Ten Bogaarde (Koksijde) en de Allaertshuizen (Wulpen)¹³⁹ getuigen nog van de bloeiperiode in de 13de eeuw. Bakstenen werden ook massaal verscheept naar de nieuwe stad Nieuwpoort waar een exportbeweging naar de Britse eilanden op gang kwam¹⁴⁰. Recent onderzoek heeft aangetoond hoe de vroege baksteenarchitectuur in deze regio vanaf minstens het begin van de 13de eeuw haar opgang maakte, en welke actoren en factoren daar een rol in hadden, althans volgens de huidige verworven kennis¹⁴¹.

¹³⁶ Zie ook: B. Hillewaert, 'De ontginning van het landschap', in: B. Hillewaert, Y. Hollevoet en M. Ryckaert, *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 2011, pp. 114-117.

¹³⁷ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 186-188, pp. 222-237. Zie ook: V. Debonne en K. Haneca, 'Baksteen en boomringen: een verfijnde chronologie van het hallenkoor van de Onze-Lieve-Vrouwkerk in Damme (prov. West-Vlaanderen)', *Relicta*, 7, (2011), pp. 67-100.

¹³⁸ G. Van de Woude, *Ter Duinen, kustmacht onder de graven*, Antwerpen, 1944; R. Boterberghe, 'Historische geografie van het overstromingsgebied van de Ijzer in de middeleeuwen', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 16, (1962), pp. 77-142; G. Berings, 'Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 34, (1985), pp. 37-84; J. Van Acker, *Abdijen*, 2000; A. Lehouck, 'Gebruik en productie van baksteen in de regio Veurne van circa 1200 tot circa 1550', in T. Coomans en H. van Royen, *Medieval Brick*, 2008, pp. 203-232. Zie ook: A. Lehouck, 'Het verstedelijkingsproces en de oudste stenen burgerwoningen van Veurne', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 56, (2002), pp. 1-34.

¹³⁹ J. Termote en E. Vancouillie, 'De baksteenbakkerij van de Allaertshuizen te Wulpen', *De Duinen*, 18, (1988), pp. 79-87; A. Lehouck, *Gebruik*, 2008, pp. 222-224.

¹⁴⁰ A. Lehouck, *Gebruik*, 2008, pp. 223-224. Zie ook: J. Herzog, 'Ehemalige Materialentnahmegruben erkennen. Auswertung von Höhendaten', *Archäologische Informationen*, 24/1, (2001), pp. 39-43.

¹⁴¹ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015 p. 189, pp. 237-243; A. Lehouck, 'Les premiers temps de l'architecture en briques au Nord de Alpes: la question de l'origine vue des Pays-Bas', in E. Delaissé en J.M. Yante (eds), *Les cisterciens et l'économie des Pays-Bas et de la Principauté de Liège (XIIIe-XVe s.)*, (Actes du Colloque de Louvain-la-Neuve, 28-29 mai 2015, UCL Publications médiévales), Louvain-la-Neuve, 2018, pp. 183-204.

Door de aanwezigheid van vroege baksteenarchitectuur langsheen de hoge zandrug tussen Meetjesland en Waasland komt men automatisch terecht in de jarenlange vraagstelling over de rol die de cisterciënzers, al dan niet, in dat wordingsproces hebben vervuld, evenals bij de betekenis van het stedelijke Gent en het Gentse in het verspreidingspatroon van baksteen gedurende de 13de eeuw. De rol van de cisterciënzers bij die ontwikkeling van de baksteenarchitectuur was het hoofdonderwerp van een internationaal colloquium in Koksijde in 2007¹⁴². Algemeen concluderend kan worden gesteld dat zij niet afwezig waren in die evolutie, maar dat zij niet of toch niet alleen met de hoofdrol kunnen worden beladen. De kennis voor de Gentse regio berust in de eerste plaats op de archeologische bevindingen van de voorbije vier decennia en de manier waarop voor een aantal vindplaatsen de gegevens konden worden gekoppeld aan absolute dateringen op basis van dendrochronologie en radiokoolstofonderzoek, een combinatie die in Vlaanderen voor het eerst door Stadsarcheologie Gent werd toegepast en nu algemeen gangbaar is¹⁴³. Die dateringen vormen de ruggengraat om andere laatmiddeleeuwse bakstenen relictten chronologisch te plaatsen. Waar bij projecten elders hard wordt vastgehouden aan formaten¹⁴⁴, baksteenlagen¹⁴⁵ en een bepaald type van metselverband, wordt daar in Gent iets voorzichtiger mee omgesprongen. Zowel vanuit het archeologisch onderzoek als vanuit geschreven inlichtingen is immers bekend dat meerdere formaatgroepen tegelijkertijd voorkwamen. Ook wat de bouwheren betreft en hun impact op die ontwikkeling van de vroege baksteenarchitectuur is de Gentse beeldvorming iets genuanceerder dan thans meestal wordt voorgehouden. Zo wordt er verwezen naar de rol van de graven van Vlaanderen die aan de basis lagen van de vergunningen om, onder meer in het Waasland, maar ook elders stenen te mogen produceren en verhandelen. Dat de Gentse patriciërs in de 13de eeuw bij die baksteenarchitectuur een hoofdrol hadden, dient zeker te worden genuanceerd. Ondanks de talrijke internationale contacten, onder meer met Hanzesteden en andere gebieden waar middeleeuwse baksteenbouw al vroeg tot ontwikkeling kwam, bouwde de stadselite op enkele schaarse uitzondering na hoofdzakelijk met Doornikse steen¹⁴⁶. De openbare monumenten, de kerkgebouwen, de belangrijkste abdij- en kloostergebouwen, maar ook bruggen, kaaien en andere infrastructuur waren tot ver in de 14de eeuw opgebouwd met Doornikse kalksteen

¹⁴² T. Coomans en H. van Royen, *Medieval Brick*, 2008; V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 71-73, pp. 97-111; A. Lehouck, *Les premiers*, 2018.

¹⁴³ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 61-63.

¹⁴⁴ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 95-97.

¹⁴⁵ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 259-264.

¹⁴⁶ M.C. Laleman en P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel, 1991.

die via de Schelde massaal werd aangevoerd. En als natuursteen in combinatie met baksteen werd gebruikt, dan werden de gebakken bouwstenen aanvankelijk gereserveerd voor binnenparementen en kleinere toepassingen. En toch werd er in de 13de eeuw met baksteen gebouwd, zowel in Gent als in het buitengebied, onder meer te noorden van de stad. In het licht van de huidige stand van het onderzoek vermoeden we dat de vroege toepassing van baksteen een weerspiegeling is van opkomende ‘nieuwe’ maatschappelijke actoren die zich vooral na 1300 konden ontplooiën: ambachtshuizen, kloosters, een nieuwe opkomende leidende klasse, dorpskernen, en zo meer.

De Stekenevaart bevorderde het transport van gebakken bouwmaterialen tussen de Wase productiecentra en het stedelijke Gent, detail uit een 17de-eeuwse kaart (Archief Gent, SAG)

Een deel van de Gentse onderzoeksresultaten werden naderhand opgenomen in een nieuw overzicht voor Vlaanderen, dat hoofdzakelijk met bouwhistorische gegevens en kunsthistorische benaderingen werd opgebouwd en dat als dynamisch onderzoeksproject constant wordt aangevuld en inhoudelijk verrijkt. Denken we in dit verband onder meer aan het onderzoek van de kerk van Belsele¹⁴⁷. Volgens dit ruimere baksteenonderzoek in het graafschap Vlaanderen zou het in Gent

¹⁴⁷ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 247-251, pp. 387-388; V. Debonne, I. Bailiff, S. Blain, S. Esch-Chakrouni, J. Hus, M. Van Strydonck en K. Haneca, ‘Wase baksteen gedateerd! Natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek in de Sint-Andreas- en Sint-Gislenuskerk in Belsele (Sint-Niklaas, Oost-Vlaanderen)’, *Relicta*, 12, (2015), pp. 181-218; A; Lehouck, *Les premiers*, 2018, p. 201.

omstreeks 1260 goed verspreide baksteenformaat (formaten) van $30 \times 14 \times 5.5/7$ centimeter van Wase (Stekense, *Stekelse*) makelijk zijn¹⁴⁸, wat rekening gehouden met de geografische en historische contextgegevens volstrekt plausibel is. Dat andere formaten, evenals de *know how* van het metselen met baksteen en de toepassing van het Vlaams verband via handelscontacten met Brugge in Gent zouden verspreid zijn, lijkt op dit ogenblik onvoldoende gedocumenteerd. Dit geldt, althans vanuit het Gentse perspectief ook voor het cruciale jaartal 1260¹⁴⁹. Zo wordt in die bewijsvoering de kapel bij het hospitaal van de Bijloke meegenomen. De kapel werd in Doornikse kalksteen tegen de oudere ziekenzaal opgetrokken. De dendrochronologie wijst op een bouwtijd na 1264-1265. In 1276 wordt de kapel als nieuw omschreven (*capella nova*)¹⁵⁰, waardoor de primaire bouwtijd eerder omstreeks 1270 moet worden geplaatst. Bij een tweede bouwfase werden de oorspronkelijke open bogen die kapel en ziekenzaal met elkaar verbonden gedicht met bakstenen van groot formaat, waarbij in principe eventueel hergebruik of restgebruik van vroegere/lopende bouwcampagnes niet kan worden uitgesloten. Die bakstenen invullingen dateren evenwel niet de primaire constructie van de hospitaalkapel, maar horen bij een tweede bouwfase en moeten zeker na 1270 worden geplaatst¹⁵¹.

In aansluiting bij de rol van de graven van Vlaanderen in de vroege ontwikkeling en snelle verspreiding van baksteen als volwaardig bouw materiaal in de tweede helft van de 13de eeuw, zoals dit voor de Gentse regio al eerder werd voorgesteld, beklemtoont onderzoek in de regio van Veurne, waarbij onder meer de Duinenabdij een betekenis had, hun eersterangs betrokkenheid¹⁵². Meer bepaald wordt er verwezen naar de slag van Bouvines (1214) met de overwinning van de Fransen, waardoor natuursteen uit Noord-Frankrijk of door Frankrijk gecontroleerde regio's niet meer beschikbaar was voor de bouwerven in het graafschap Vlaanderen. Om zowel politieke als economische redenen dienden alternatieven te worden gezocht. Voornamelijk gravin Johanna zette zich ook persoonlijk in om tal van nieuwe initiatieven te steunen¹⁵³. Dit gold onder andere voor de vervaardiging van gebakken bouwstenen op basis van leem of klei op domeinen waar de grondstoffen aanwezig waren en waar er met lokale werkkrachten kon worden geproduceerd.

¹⁴⁸ V. Debonne, *Broeders*, 2017, p. 187.

¹⁴⁹ Zie voor Gent onder meer ook V Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 251-253, pp. 393-394.

¹⁵⁰ RG, Fonds Rijke Gasthuis, nr. 39, oorkonde 8 maart 1276.

¹⁵¹ G. Everaert, M.C. Laleman, D. Lievois en G. Stoops, 'Bijlokekaai, Hospitaalsite', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 19/4, (1995), pp. 36-38.

¹⁵² A. Lehouck, *Les premiers*, 2018, pp. 195-196, pp. 203-204.

¹⁵³ T. Luyckx, *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Haar leven (1199/1200-1244). Haar Regeering (1205-1244), vooral in Vlaanderen*, Brussel, 1946.

Aanvankelijk lijken productie en verspreiding niet meteen een stedelijke aangelegenheid, maar een activiteit in rurale stadsomgeving. Met de ontwikkeling naar een meer marktgerichte organisatie en rekening gehouden met de ruim beschikbare afzetmarkt, waarvoor ook de turfroutes konden worden benut, vond baksteen snel massaal toepassing in de nabije steden, zoals ook in Gent. Dit verklaart wellicht ook waarom langsheen de routes op de dekzandrug tussen Waasland en Meetjesland al vroeg, wellicht vanaf het midden van de 13de eeuw, misschien ook al vroeger, de eerste bakstenen kerkjes zich in het landschap aftekenden¹⁵⁴.

Bij de protagonisten die de vroege ontwikkeling van de baksteenproductie tussen het Waasland en Gent en ten noorden van Gent zouden hebben bevorderd, wordt er in recent onderzoek verwezen naar de familie uten Hove¹⁵⁵. Diverse familieleden waren zeer zeker betrokken bij de oprichtingen van de abdijen van Ten Bossche en Bijloke en bij de overbrenging van het Mariahospitaal van de plek naast Sint-Michielskerk naar de Bijlokemeersen, evenals bij de herbestemming van de private gebouwen aan Onderbergen tot Dominicanenklooster¹⁵⁶. In die diverse functies hadden meerdere familieleden vaak contacten met de graven van Vlaanderen en werden talrijke van hun activiteiten door de graven goedgekeurd of ondersteund. Sommige telgen zoals Boudewijn uten Hove bezaten turfgronden bij de abdij van Doornzele en waren omstreeks 1240 aanwezig in het gebied ten noorden van Gent¹⁵⁷. Een Philip uten Hove had dan weer moeren aan de *Coudenborn* bij de Baudelo-abdij¹⁵⁸. Of deze patriciërsfamilie daarom een directe impact had op de baksteenproductie en/of het bouwen met baksteen in Gent, is niet evident. Verschillende familieleden woonden in typische Gentse patriciërhuizen of Stenen, grote panden opgetrokken in Doornikse kalksteen en ook op de plekken waar ze actief waren werd behalve in hout vooral gebouwd met natuursteen uit de omgeving van het Doornikse. Er zijn meer en vooral ook meer concrete gegevens nodig om de hoofdbetrokkenheid van uten Hove's in de vroege ontwikkeling van de baksteenarchitectuur voor waar te kunnen aannemen.

Hoewel edelen met betrekking tot die laatmiddeleeuwse baksteenontplooiing zelden in beeld komen, verwezen de bouwarcheologische onderzoekers van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte in Mariakerke, deelgemeente van Gent, naar Raas X van Gavere (voor 1209-1291) als mogelijke opdrachtgever voor de kerk (kerkdelen) waarbij al vroeg baksteen werd toegepast en die omstreeks 1260 wordt

¹⁵⁴ Zie ook: M.C. Laleman, *Touches rouges*, 2018.

¹⁵⁵ V. Debonne, *Uit de klei*, 2005, p. 392, pp. 404-405.

¹⁵⁶ Zie onder meer M.C. Laleman, *Ontdek*, 2014, pp. 14-18.

¹⁵⁷ F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat*, 1938, pp. 406-407.

¹⁵⁸ F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat*, 1938, pp. 406-407.

gedateerd¹⁵⁹. De familie Van Gavere was zeer aanwezig in het gebied dat in deze bijdrage aan bod komt¹⁶⁰. Zo waren ze onder meer betrokken bij de bezitsvorming van de abdij van Guldenberg, kwamen ze voor bij de kerk van Eksaarde en waren ze ook aanwezig bij de abdij van Baudelo in de tweede helft van de 13de eeuw¹⁶¹. Maar ook de betrokkenheid van deze familie bij de ontwikkeling van de vroege baksteenarchitectuur moet nog verder worden onderzocht.

Nabeschouwingen

Met deze bijdrage werd beoogd om de zeer verspreide gegevens met betrekking tot drie cisterciënzer domeinen op het grondgebied van de Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel samen te brengen en in een ruimere context van grafelijke ontginningspolitiek met inbreng van cisterciënzer abdijen te situeren. Het samenbrengen van de gegevens voor de cisterciënzer hoven van de Gentse Bijloke (Rostijne) en van het West-Vlaamse Guldenberg in Wevelgem (Pachtgoed), beide 13de-eeuwse monialenstichtingen, leidde tot een afgebakende lokalisatie in het door industriële erosie sterk bedreigde gebied van de Gentse kanaalzone. Hun ligging binnen het internationale bedrijventerrein Arcelor Mitaal spreekt voor zich. Rostijne blijkt zowel in oppervlakte als in samenstelling (aantal hoeven) beduidend belangrijker dan het Hof van Wevelgem dat over de verschillende eeuwen heen maximaal twee of drie hoeven telde. Rostijne tekende zich ook af als een duidelijk herkenbaar gehucht aan een belangrijk wegenkruispunt op de dekzandrug tussen Meetjesland en Waasland en met noord-zuid-as naar Gent. Uit de ontsloten gegevens voor Rostijne blijkt voorts dat het uithof aanvankelijk door de abdij rechtstreeks met *conversi* werd gerund en dat men pas eind 14de eeuw is overgegaan tot een indirecte uitbating met verpachte hoeven. Deze vaststelling sluit aan bij recent onderzoek over de organisatie en de ontwikkeling van cisterciënzerdomeinen en levert daarvoor concrete inlichtingen, en dit voor het eerst in de Gentse regio.

De betekenis van de derde cisterciënzerabdij, in casu Doornzele, is van een ander gehalte. De abdij stond mee aan de basis van het ontstaan van een parochie voor een gemeenschap van middeleeuwse lieden die vanaf de 13de eeuw behalve van landbouw ook van handelsactiviteiten met het Waasland en met Gent leefden. De oudste vastgestelde relicten van de parochiekerk leidden tot vragen over de toe-

¹⁵⁹ V. Debonne en K. Haneca, 'Mariakerke, Mariakerkeplein, parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent 2/6), Gent, 2012, pp. 246-259. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 398.

¹⁶⁰ Zie onder meer: F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat*, 1938, pp. 400-401.

¹⁶¹ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 386. Zie over de familie van Gavere ook: F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca.1500)*, (Historische Monografieën Vlaanderen 1), Gent, 2011, p. 237.

passing van baksteen en de vroege ontwikkeling van baksteenarchitectuur langsheen de dekzandrug. Winkel bevindt zich immers op de transportroute van de Wase baksteen naar de Gentse agglomeratie. Het ontstaan van die baksteenproductie, met Stekene als voornaamste centrum, brengt vorsers steevast naar de Baudelo-abdij, opnieuw een cisterciënzerstichting die zich met grafelijke steun kon ontplooiën en in de ontginningspolitiek werd ingezet. Voor het transport van baksteen en andere bouwkeramische producten kon men gebruik maken van de waterwegen die tijdens de ontginningsbeweging voor het vervoer van turf naar Gent waren aangelegd. Die ontveningen en de omzetting van turf in brandstof voor ambachtelijke activiteiten en huisverwarming in de stad waren cruciaal voor het overleven van de nabije agglomeratie met zijn demografische explosie. De turfontginning vormde een essentieel onderdeel van door de graven aan abdijen uitbestede ontginningsopdrachten in het gebied tussen Gent en de Westerschelde. Na het uitputten van de turfontsluiting werden de percelen omgezet in landbouwgronden, een functie die ze tot ver in de 20ste eeuw behielden.

De combinatie van de waterwegen voor transport van turf en bouwstenen verbindt de voor Winkel verzamelde gegevens met de onderzoeksprojecten rond het gebruik van baksteen als bouwsteen in het graafschap Vlaanderen en rond de ontplooiing van vroege middeleeuwse baksteenarchitectuur in Gent en het Gentse. Ten opzichte van enkele recent verschenen conclusies, weliswaar in voortschrijdend onderzoek met steeds weer nieuwe inzichten, kunnen enkele belangrijke nuances worden aangegeven. Uit het in Gent uitgevoerde onderzoek blijkt dat men voor de aanzet en de eerste bloei van die 'nieuwe architectuur' niet om de inbreng van de graven van Vlaanderen heen kan en dat zij anderen, zowel abdijen, adel als begoede burgers, inschakelden om die ontwikkeling te stimuleren. In dit verband is het goed om ook het ruimere plaatje van de politieke en economische realiteit in het graafschap Vlaanderen niet uit het oog te verliezen, zoals ook bij onderzoek vanuit de Duinenabdij in Koksijde wordt voorgesteld. Winkel behoort voorts tot een reeks van rurale kerkjes langs de dekzandrug die zich in de 13de-14de eeuw ontpopten als een soort van landmarken voor de nieuwe rurale nederzettingkernen die langsheen de Moervaart ontstonden.

De kennis die uit de verspreide gegevens met betrekking tot het gebied ten noorden van Gent kon worden afgeleid, is een eerste stap in een onderzoeksproces dat vele richtingen uit kan. Essentieel is echter dat vooral de materiële relictten in landschap en bodemarchief, maar ook in het bestaande gebouwenpatrimonium, de nodige aandacht krijgen en degelijk worden geregistreerd vooraleer ze door degradatie of allerlei erosie, gekoppeld aan nieuwe ontwikkelingen, definitief verloren gaan en waardoor er ook in de toekomst geen onderzoek meer mogelijk is.

HET *HERTELEET* VAN SIMON VAN FORMELIS

Familieruzies, erfeniskwesties en het huwelijk in 15de-eeuws Gent

Jelle Haemers & Chanelle Delameillieure¹

Met herteleet had Simon van Formelis in het voorjaar van 1433 machteloos toegekeken hoe zijn oudste zoon Jan de dochter van de Brabantse edelman Jan van Oostkerke geschaakt had. Zo beweerde hij althans in juli 1433 voor de schepenbank van de *Keure* te Gent, want Jan was *buten den consente* van zijn ouders met Gertrude van Oostkerke in het geheim getrouwd. Conform het geldende recht beschouwde Simon deze clandestiene trouwpartij als een *violencie*, want het was verboden om op een dergelijke manier te huwen. Trouwen was in de late middeleeuwen minder een zaak van liefde dan nu het geval is, maar eerder een strategie om netwerken te smeden, het familiepatrimonium te bewaren en zo mogelijk de invloed van de familie uit te breiden. Daarom zagen ouders strikt toe op de partnerkeuze van hun kinderen, en was de keuzevrijheid voor een huwelijkspartner beperkt. Jan van Formelis had echter de plannen doorkruist omdat het nieuwe koppel op eigen initiatief op een geheime locatie gehuwd was. Dat was Simon ter ore gekomen, die meteen contact opgenomen had met Gertrudes vader, die blijkbaar even verrast was. Ook schande was Simons deel, liet hij toen aan Jan van Oostkerke weten (zoals we verder zullen zien), maar tevens hoopten beide partijen er het beste van te maken. Ze kwamen uiteindelijk tot een vergelijk, dat evenwel veel voeten in de aarde had. Het nieuwe echtpaar contesteerde immers de afspraken, en tot twintig jaar na de *scaec* procedeerden de kinderen tegen Simon, en na diens dood tegen zijn erfgenamen over de precieze voorwaarden waaronder het huwelijk had plaatsgevonden.

De zaak geeft een boeiende inkijk in huwelijksproblemen, familieruzies en erfeniskwesties in het laatmiddeleeuwse Gent, een reeds lang bestudeerde problema-

¹ We bedanken graag Pieter-Jan Lachaert en Guy Dupont (Archief Gent) voor hun hulp bij dit artikel. Het kwam tot stand in het kader van een symposium dat door Jackson Armstrong (University of Aberdeen) georganiseerd werd in mei 2018.

tiek. Maar specifiek leert deze zaak ons iets over minder gekende aspecten van toenmalige familieconflicten. We focussen in dit artikel namelijk bovenal op de hoogoplopende spanning tussen kinderen en hun ouders, en op de juridische activiteiten die een (schoon)dochter ondernam tegen de heersende gewoonte van ouders om het lot van hun kinderen te bepalen. Het *berteleet* van Simon ging dus gepaard met heel wat smart, woede en geruzie binnen één familie. En dan nog niet de minste, want Simon behoorde tot de politieke elite van zijn tijd. Meer nog, uiteindelijk zou de zaak ook met een andere vorm van *berteleet* gepaard gaan, want ze kwam tot een hoogtepunt in een tumultueuze periode uit de Gentse geschiedenis, die van de opstand tegen de Bourgondische hertog Filips de Goede in 1449-53. Een broer van Jan van Formelis zou in dat conflict namelijk op het schavot sterven, maar eerder dan die opstand te bestuderen – daarvoor staan geïnteresseerden andere publicaties ter beschikking – gaan we na welke gevolgen die gewelddadige episode uit de Gentse geschiedenis had op het leven van de trouwers. Hoe beleefden Jan en Gertruud deze opstand, en welke kansen schiep die voor hen?

Vooraleer dieper in te gaan op de precieze omstandigheden van de schaking schetsen we graag even de bronnen waarop we ons verhaal baseren. Wat het laatmiddeleeuwse Gent betreft, zijn er namelijk bijzondere documenten bewaard die een andere kijk geven op de geschetste thematiek dan gewoonlijk. Vroeger beschouwden historici schakende mannen en ontvoerde meisjes als criminelen, want de gedupeerde families hebben clandestien huwende kinderen steeds als misdadigers behandeld. Rechters, die overigens vaak uit dezelfde families afkomstig waren, veroordeelden schakers en geschaakten tot zware straffen omdat ze matrimoniale strategieën van de stedelijke elite overhoop haalden. Die bestraffing gaf aanleiding tot de creatie van voornamelijk strafrechtelijke bronnen, zoals kerkelijke en wereldlijke vonnissen, stads- en baljuwsrekeningen (die boetes optekenden), enzovoort. Historici hebben vaak dergelijke bronnen aangewend om schakingen te bestuderen, en namen dit criminele discours iets te makkelijk over.²

Vooralsinds de studies van Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek kijken historici anders tegen deze gecriminaliseerde personen aan, want zij gebruikte een ander soort bron om het leven van de personen in kwestie te bestuderen, namelijk de Gentse schepenregisters.³ Die enorme archiefbescheiden bevatten duizenden

² Zie bijvoorbeeld F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)*, Brussel, 1981; M. Greilsammer, *L'envers du tableau. Mariage et maternité en Flandre médiévale*, Parijs, 1995.

³ M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, 'Mortificata est. Het ontverven of doodmaken van het geschaakte meisje in het laatmiddeleeuwse Gent', *Bulletin de la Commission Royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, 51-52 (2010-2011), 357-435; *idem*, 'Aspects du lien matrimonial dans le Liber Sentenciarum de Bruxelles (1448-1459)', *The Legal History Review*, 53 (1985), 43-97.

verbintenissen van privaatrechtelijke aard zoals allerhande contracten, waaronder ook vonnissen van vrijwillige rechtspraak die schakingen pacificeerden. Clandestien gehuwde koppels kwamen namelijk vaak met hun ouders tot een vergelijk, dat ze nadien door de schepenbank lieten registreren. Ook dit artikel gebruikt documenten die we in de schepenregisters over het huwelijk tussen Jan van Formelis en Gertruud van Oostkerke aantreffen. Gezien het belang van deze zaak geven we deze akten in bijlage uit. Ze doen namelijk een nieuw licht schijnen op de motivaties van de personen in kwestie om te schaken en erfenissen aan te vechten. Vanuit die optiek zijn schakers en geschaakten niet langer criminelen, maar rechtzoekende burgers die – zonder geweldpleging – hun gelijk probeerden te halen voor de rechtbank. Hoewel historici weten dat er vaak een verzoening plaatsvond tussen families en hun kinderen na een schaking, hebben ze dit amper onderzocht. De Gentse schepenregisters maken het niet alleen mogelijk om die verzoening beter te bestuderen, deze bron laat ons ook toe om te kijken hoe het het koppel verging na hun clandestien huwelijk. Bovendien verschijnen (meerderjarige) kinderen in deze bronnen als gelijkwaardige tegenstanders van hun ouders. De huwelijksmarkt werd door historici doorgaans aanzien als het speelterrein van ouders, en vaders in het bijzonder, maar deze gevalstudie verleent dus meer zelfbeschikking aan zonen én dochters.

Het geslacht van Formelis en van Oostkerke

Simon van Formelis was een man van stand en een Gentenaar met een aanzienlijke reputatie.⁴ Hij had als makelaarszoon en doctor in de rechten een indrukwekkende carrière als jurist en diplomaat uitgebouwd. Op het moment van de trouwpartij van zijn zoon was hij president van de Raad van Vlaanderen, de hoogste rechterlijke instantie van het graafschap. Hij was zijn carrière in het laatste kwart van de 14de eeuw gestart als pensionaris (de juridische adviseur) van de stad Gent, maar gezien zijn talenten was hij al snel opgemerkt door de graaf van Vlaanderen, die tevens Bourgondische hertog was. De opeenvolgende hertogen Filips de Stoute, Jan zonder Vrees en Filips de Goede hebben namelijk vaak van Simons politieke en diplomatieke diensten gebruik gemaakt, en zouden de jurist aanvankelijk in de Raad van Brabant opnemen, en vanaf 1409 voor ruim dertig jaar lang de leiding geven over de Raad van Vlaanderen. Aangezien Simon nauw betrokken was bij het

⁴ Tenzij anders aangegeven is hetgeen volgt gebaseerd op M. Boone, 'Formelis (Simon van)', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 13 (1990), k. 286-292; J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Leuven, 2003, *passim*; F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*, Gent, 2011, 229-32.

hertogelijke beleid, kwam hij soms in woelig vaarwater te Gent terecht. De stad stond op zijn autonomie, die door de hertogen regelmatig in vraag gesteld werd. In 1423 veroordeelde het Gentse stadsbestuur Simon tot een boete omdat hij een schepen voor ‘Jacob van Artevelde’ uitgescholden had, omdat die het hertogelijke beleid in de ogen van Simon geschaad had.⁵ De anekdote legt de toenemende spanningen in de stad omtrent de stijgende inmenging van de hertog in stedelijke bestuurszaken bloot; spanningen die uiteindelijk – bijna ironisch – het leven kosten aan Simons zoon Steven in een periode toen ‘nieuwe Arteveldes’ de stad regeerden. In december 1451, toen de ambachten de macht van de traditionele Gentse elite hadden overgenomen om haar toenemende bereidheid aan te klagen om de hertog ter wille te zijn, sneuvelde Steven als zondebok. Hij had namelijk politieke verantwoordelijkheden van zijn vader geërfd, die enkele jaren eerder (in 1447) – een natuurlijke dood – gestorven was. Als trezorier van de stad verweten de opstandelingen Steven een vergaand wanbeleid en corruptie, en na een snel proces werd hij ter dood veroordeeld. De geschiedenis van de familie Van Formelis was dus nauw vervlochten met de stijgende macht van de Bourgondische hertogen, maar dat kon dus ook verkeerd aflopen.

In 1433 ging het de familie nog voor de wind, al zorgde de oudste zoon Jan voor een smet op het blazoen met zijn clandestien huwelijk. In tegenstelling tot wat eerder beweerd werd⁶, was hij niet de jongste zoon van Simon – dat was Steven – maar de eerste in een rij van vier kinderen. Naast een dochter (Kateline) zou Simons huwelijk met de adellijke Kateline van Lovendegem tot de geboorte van drie zonen leiden, waarvan enkel Gerard nog onvermeld bleef. In wat volgt zal de laatstgenoemde het na de dood van Steven opnemen voor de nalatenschap van zijn vader, terwijl Jan de uitdager werd. De splijtzwam was de erfenis van Simon, die uit een uitgebreid patrimonium bestond. Zijn succesvolle carrière had namelijk tot een aanzienlijke rijkdom geleid, en de eigendom van een aantal heerlijkheden, waaronder die van Sint-Denijs-Boekel (nu gelegen in Zwalm) de voornaamste was. Het gezin woonde in de Sint-Michielsstraat, maar het is niet duidelijk hoe lang de kinderen bij hun ouders woonden. Hoe dan ook, Simon beschikte dus over een aanzienlijk patrimonium, dat hij wenste te bewaren voor het nageslacht, door een uitgekemde huwelijksstrategie te ontwikkelen. Echter, één van de voornaamste pionnen op de huwelijksmarkt, zijn oudste zoon, koos voor de vlucht vooruit.

⁵ W. Prevenier, ‘De charmes van de diplomatie: centraliserende hertogen van Bourgondië in de (machts-)balans met een autonomistisch Gents stadspatriciaat, 1379-1438’, in: *Naamkunde, feestbundel voor Maurits Gysseling (II)*, 17, 1985, 298.

⁶ J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*, Kortrijk, 2004, 81-82.

Historici debatteren reeds lang over de mate van vrijheid die kinderen hadden bij de keuze van hun partner, maar er bestaat toch enige consensus dat ouders een belangrijke stem hadden.⁷ Zeker vonden er gedwongen huwelijken plaats, maar de mate van ‘keuze’ hing af van factoren zoals regio, stand, geslacht, enzovoort. Om de macht en de welstand van de familie te behouden en te verbeteren, was een strategische alliantie met een andere familie in de middeleeuwse stad van groot belang. Zeker vermogende ouders wikten en wogen de kansen op de huwelijksmarkt, en zetten hun kinderen in als pionnen op een schaakbord. Het erfrecht in de Nederlanden benadeelde vrouwen niet, aangezien alle kinderen een gelijk deel te beurt viel, maar in de praktijk werden zeker gegoede dochters naar lieve lust uitgehuwelijkt. Vele kinderen schikten zich in hun lot, onder meer omdat een huwelijk met een partner uit een goede familie een vorm van zekerheid voor de toekomst bood. Volgens de Kerkelijke leer dienden kinderen vrijwillig in te stemmen met het huwelijk, maar in de praktijk bepaalden de ouders de voorwaarden. Overigens bestond een huwelijkscontract zoals dat vandaag een trouwpartij bezegelt in de middeleeuwen niet. Het huwelijk was een kerkelijke aangelegenheid, maar vele aspecten van de maatschappelijke gevolgen die een huwelijk teweegbracht, werden via private rechtspraak geregeld. Een bruidsschat kwam er te Gent niet aan te pas – aangezien kinderen gelijk begiftigd werden bij de dood van de ouders – maar wel voorzagen ouders in huwelijksgiften; vaak *huwelicke voorwaarden* genoemd in de bronnen. Die schenking had de bedoeling om een jong paar te voorzien van een goede start om een eigen patrimonium uit te bouwen in afwachting van de eigenlijke erfenis.

Konden kinderen aan de wil van hun ouders ontsnappen? Het interessante aan het geval van Jan van Formelis is dat het ons een inkijk biedt in de mogelijkheden die kinderen/jongvolwassenen ter beschikking stonden om de plannen van hun ouders bij te sturen, of zelfs te dwarsbomen. Studies hebben al aangetoond dat zowel jongens als meisjes konden weigeren om te trouwen met de partner die hun ouders voor hen hadden uitgekozen.⁸ Ook in ons geval zijn Jan en Gertrude niet de passieve speelbal van hun ouders, want ze gaan er in eerste instantie letterlijk samen vandoor, maar ook na hun huwelijk zouden ze de huwelijksgift via juridische weg betwisten. Daarover zo dadelijk meer. Aanvankelijk hadden Jan en Gertrude de

⁷ Een goede inleiding tot dit debat zijn onder meer de studies van Didier Lett: *Famille et parenté dans l'Occident médiéval (Ve-XVe siècles)*, Paris, 2000, en diens 'Les règles du jeu matrimonial: regards pragmatiques sur les stratégies des aristocraties des IXe-XIIIe siècle', in M. Aurell (ed.), *Les stratégies matrimoniales*, Turnhout, 2013, 349-361.

⁸ C. Wieben, 'Unwilling grooms in fourteenth-century Lucca', *Journal of Family History*, 40 (2015), 263-76; M. Charageat, *La délinquance matrimoniale. Couples en conflit et justice en Aragon (XVe-XVIe siècle)*, Paris, 2011, 54-9.

meest populaire mogelijkheid benut om aan een gedwongen partnerkeuze te ontsnappen: de schaking. Dat was een risicovolle procedure, want de bestraffing was in theorie zeer streng: confiscatie van de goederen van de geschaakte en de doodstraf voor de schaker behoorden tot de mogelijke straffen. Te Gent bepaalde het privilege van Gwijde van Dampierre van 1297 dat de geschaakte vrouw ontferd diende te worden om op die manier onder meer te vermijden dat rijkere dochters ontvoerd zouden worden door mannen die sociale promotie op het oog hadden.⁹ In 1438 zou de doodstraf voor de schaker door een privilege van Filips de Goede, op vraag van de stad, opgelegd worden, maar die strenge straf werd niet vaak uitgevoerd.¹⁰ Dat privilege bestond nog niet op het moment dat Jan van Formelis Gertrude ontvoerde – wie weet heeft het geval de wetgever gesterkt om de reglementering vijf jaar later te verstrengen – maar het koppel had zich alvast niet laten afschrikken door de toenmalige wetgeving. Jan en Gertrude ontsnapten met hun clandestiene huwelijk dus aan de ouderlijke wil.

Het is natuurlijk denkbaar dat Gertrude van Oostkerke tot de mogelijke partners behoorde waarop Simon een oog laten vallen had toen hij een vrouw voor zijn zoon zocht. Gertrude was namelijk een goede partij aangezien ze van adellijke komaf was. Haar vader, Jan van Strépy, was heer van Oostkerke, een Brabantse heerlijkheid ten zuidwesten van Brussel. Vandaag rest er niets meer van het kasteel van Oostkerke, dat nu een deelgemeente van het Waals-Brabantse Tubeke (Tubize) vormt, en Oisquercq in het Frans heet (en als Oostkerk in het Nederlands vertaald wordt). Enkel een deel van de 15de-eeuwse parochiekerk is nog te bezichtigen – misschien is dat het kerkje dat verder nog een belangrijke rol in ons verhaal zal spelen. Tenslotte behoorden nog verschillende landerijen en bossen tot het domein van de heren van Oostkerke, die ook politieke macht in het hertogdom bezaten.¹¹ Kortom, Gertrude was een goede trouwpartij, aangezien ze de oudste dochter en, wegens gebrek aan een mannelijke nakomeling, de voornaamste erfgename was van heer Jan. Maar we ontvangen in geen van de besproken akten een signaal dat er eerdere huwelijksafspraken waren gemaakt. Aangezien Jan en Gertrude niet bestraft werden voor hun schaking, is het natuurlijk mogelijk dat er con-

⁹ A. Gheldolf, *Coutume de la ville de Gand*, Brussel, 1868, 450-451.

¹⁰ *Ibidem*, 623-625. Zie ook W. Prevenier, 'Geforceerde huwelijken en politieke clans in de Nederlanden: de ontvoering van de weduwe van Guy van Humbercourt door Adriaan Vilain in 1477', in: H. Soly & R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum Prof. Dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 299-307; C. Delameillieure, 'Partly with and partly against her will. Female consent, elopement, and abduction in late medieval Brabant', *Journal of Family History*, 42 (2017), 351-368.

¹¹ C. Stroobant, 'Notice historique et généalogique sur les seigneurs d'Oisquercq et de Val', *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 5 (1848), 351-3. Onder meer op deze domeinen zou zich later de 'Forges de Clabecq' ontwikkelen, aan het Kanaal van Brussel naar Charleroi dat pal door Oostkerk gegraven werd.

tacten in die zin hadden plaatsgevonden, of dat onderhandelingen waren afgesprongen, of wat nog meer. Hoe dan ook, in het voorjaar van 1433 nam het koppel het heft duidelijk in eigen handen; Jan en Gertrude gingen er samen vandoor om clandestien te trouwen.

De huwelijks giften

Aanvankelijk krijgen we weinig over de precieze omstandigheden van de schaking te horen, want de eerste sporen die we in de bronnen aantreffen over het huwelijk van Jan en Gertrude is de akte waaruit we in de aanvang van dit artikel citeerden, namelijk het vonnis van de schepenen van de Keure in het proces van Jan tegen zijn vader Simon van 1 juli 1433 (zie bijlage 1).¹² Het is bijzonder dat Jan zich tot de schepenbank richtte, want historici gaan ervan uit dat families conflicten over huwelijken en interne aangelegenheden eerder binnen de familie, of de beperkte kring van kennissen en vrienden trachtten op te lossen. Allicht hadden Jan en Simon wel een poging ondernomen om de zaak in der minne te regelen, maar in zijn verweer op Jans aanklacht beweerde Simon dat zijn oudste zoon niet op zijn vraag was ingegaan om in een onderlinge bijeenkomst de zaak uit te klaren. Volgens Simon was Jan *wederspoonich* geweest toen hij hem een vergelijk voorstelde. Beiden raakten er dus niet uit, en uiteindelijk is Jan naar de schepenbank gestapt. Op het moment van de aanklacht was hij al wettelijk gehuwd met Gertrude, dus ze hadden in een kerk de huwelijks geloften uitgewisseld. Zoals in de aanvang van dit artikel al uitvoerig aangehaald, beklagde Simon zich voor de schepenen over het in zijn ogen ongelukkige huwelijk. Hij kon zich niet verzoenen met de manier waarop het gesloten was omdat hij en zijn echtgenote er geen toestemming voor hadden gegeven. Toch hoopte hij willens nillens tot een vergelijk te komen.

De kern van de zaak was de aard en de grootte van de huwelijks gift. Met name beweerde Jan voor de schepenbank dat zijn vader hem als huwelijks gift een jaarlijkse rente had beloofd van 50 pond groten (lb. gr.). Jan zou daarvan de helft onmiddellijk ontvangen, en de andere helft zou uitbetaald worden na de dood van zijn ouders. Dat was een aanzienlijke som, want om 25 lb. gr. te verdienen diende een opgeleide ambachtsman 600 dagen te werken. Jan argumenteerde voorts dat hij grote kosten had aan zijn huwelijks feest, en dat de uitbetaling van de som daarom meer dan wenselijk was. Simon daarentegen schermde met het argument dat er over de precieze aard van de huwelijks gift *gheen eendrachtich sluten gheschiet was*. De schepenen lieten de zaak in het midden, en bepaalden op 1 juli 1433 dat

¹² De citaten in de tekst zijn steeds afkomstig uit de bijlagen, tenzij anders aangegeven.

beiden dan maar tot een dergelijk ‘eendrachtig’ vergelijk dienden te komen. Ze ontsloegen Simon weliswaar van de eis tot directe uitbetaling. Aangezien hij een man van aanzien was in Gent, verwondert het vonnis niet, maar toch uitten de schepenen een kenmerkende bekommernis om de zaak zo snel mogelijk te regelen. Ze hadden namelijk de taak om conflicten rond huwelijksgiften te beslechten, en doorgaans de wil om die zo goed mogelijk te pacificeren.¹³ De geldigheid van een huwelijk kon enkel door Kerkelijke autoriteiten bepaald worden – in Gent was dat de bisschop van Doornik, maar in de rekening van de officialiteit (de bisschoppelijke rechter) vinden we geen sporen van de zaak terug. Geen van de vaders van de kersverse echtelieden wenste de zaak dus op de spits te drijven, maar traditiegetrouw stuurden de schepenen aan op een vergelijk.

De vader van Gertrude van Oostkerke schikte het eerst. Kort na het bovenstaande vonnis, in een akte van 17 juli 1433 (bijlage 2), bepaalde Jan van Oostkerke de huwelijksgoederen van zijn dochter. Gertrude ontving het volledige leen Oostkerke, maar de ouders behielden de eigendom tot aan hun dood. Aanzienlijke renten zouden ondertussen in het levensonderhoud van het jonge paar moeten voorzien, zoals twee renten ter gezamenlijke waarde van 16 lb. gr. Maar Gertrude en Jan zouden later dus de nieuwe heer en vrouw van Oostkerke worden, en belangrijke Brabantse edelen zijn. Zoals gebruikelijk in dergelijke contracten werd er nog de clause opgenomen dat het koppel 4000 nobelen zou inbrengen ter compensatie voor de misgelopen erfenis van de twee zussen van Gertrude, tenzij het koppel bij de dood van de ouders toch zou beslissen om het leen Oostkerke gelijk te verdelen onder de drie zussen. Het was een clause die Gertrude later zou aanvechten.

Jan en Simon raakten het duidelijk minder snel eens. Het duurde immers nog enkele maanden vooraleer ook Simon bepaalde welke goederen hij in het huwelijk bracht. Begin oktober kwamen vader en zoon tot een consensus. Op 7 oktober 1433 beloofde Jan voor de schepenbank van de Keure dat hij zijn vader en moeder niets meer zou eisen in verband met het huwelijk (bijlage 3), terwijl Simon twee dagen later de akte in verband met de precieze schenking zou laten kopiëren voor de schepenbank (bijlage 4). Ook van Simons kant werd het koppel rijk begiftigd. Jan ontving het leen Sint-Denijs-Boekel (met landerijen, een molen, etc.), goederen te Erembodegem, en talrijke renten, onder meer op goederen in Frans-Vlaanderen. Simon bepaalde voorts dat ook Jan een som diende in te brengen voor de

¹³ M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laatmiddeleeuwse Gent*, Leuven, 1995, 169-180; M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, ‘Daere nochtan den ghetrauden man niet emmer stond te scheidene. Litigieuze boedelverdelingen voor de schepenen van de Keure van Gent, 1439-1450’, *HMGOG*, 59 (2005), 117-134.

verdeling van zijn erfenis bij zijn dood (3000 nobelen¹⁴), maar zijn oudste zoon kon meteen beschikken over het belangrijkste leen uit de gift. Jan werd dus de voornaamste erfopvolger van Simon, en gelanceerd om een belangrijke edelman te worden in Vlaanderen, en later dus ook Brabant. Vanuit dat oogpunt was de maatschappelijke opgang van het geslacht van Formelis dus een feit. Van een Gents makelaarsgeslacht was de familie in twee generaties tijd opgeklommen tot de regionale adel. Hoewel Simon het misschien liever anders had zien lopen, valt uit de huwelijksgift op te maken dat hij het beste maakte van de zaak. Al bij al genomen hield het huwelijk vanuit zijn oogpunt toch een beloftevolle toekomst in voor zijn nageslacht. Misschien keek hij nog relatief tevreden terug op de hele affaire, want eind goed al goed?

Scheiding en twist

Nog tijdens Simons leven namen de lotgevallen van zijn oudste zoon een andere wending, want op 2 juni 1441 kwamen Jan en Gertrude onderling overeen om te scheiden. Een echtscheiding zoals we die vandaag kennen was in het middeleeuwse recht onmogelijk. Echtelieden konden wel beslissen om in de praktijk niet langer samen te leven, en dus apart te wonen. Een dergelijke ‘scheiding van tafel en bed’, die erin bestond dat het koppel apart door het leven zou gaan, en niet langer verantwoordelijkheid voor elkaar zou dragen, was goed ingeburgerd in de laatmiddeleeuwse samenleving.¹⁵ Het huwelijk werd niet ontbonden, want dat was voor God afgesloten en bleef dus eeuwig geldig – geen van beide partijen kon dus hertrouwen zolang de partner leefde. Maar de goederen werden, zoals het ook bij Jan en Gertrude heette, *verscheeden ende verdeelt*.¹⁶ In de praktijk kwam het er op neer dat Jan heer van Sint-Denijs-Boekel bleef, maar dat hij niet langer aanspraak kon maken op het leen Oostkerke, want daarover zou Gertrude (na de dood van haar ouders) zelf beschikken. Het koppel had ondertussen drie (in leven zijnde) kinderen, Adriaan, Jan en Johanna, die eveneens ‘verdeeld’ werden. Terwijl Jan zich voortaan over beider zonen zou ontfermen, zou Gertrude hun dochter opvoeden – Adriaan

¹⁴ In de vroege 15de eeuw was 1 nobel 6 schellingen groten waard, oftewel 72 Vlaamse groten, zie A. Zoete, *Handelingen van de leden van de staten van Vlaanderen (1405-1419)*, Brussel, 1981, dl. I, xlvii. De som van 3000 nobelen komt dus overeen met 900 lb. gr., een gigantisch bedrag dat ongeveer overeenkomt met een eeuw jaarloon van een geschoolde metsers.

¹⁵ M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, ‘Marital breakdown in the consistory courts of Brussels, Cambrai and Tournai: judicial separation a mensa et thoro’, *The Legal Law History Review*, 72 (2004), 81-89.

¹⁶ De akte is uitgegeven door M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, ‘Eendrachtelic commen ende vriendelic vereffent: boedelverdelingen voor de schepenen van de Keure van Gent tussen echtparen gescheiden van tafel en bed, 1439-1450’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen Van België*, 47 (2006), nr. 11.

moet echter op jeugdige leeftijd overleden zijn, want later treffen we hem niet meer aan in de bronnen. Het is gissen naar wat er precies fout gelopen was in de relatie tussen Jan en Gertrude. De scheidingsakte vermeldt enkel dat ze *vriendelic* uit elkaar gegaan waren. Was de *coup de foudre* uitgedoofd die tot hun schaking aanleiding had gegeven? Wat was de reactie van Simon? Heeft hij de verloren zoon opnieuw in zijn gezin opgenomen? We hebben er het raden naar.

Wat er ook van zij, voortaan diende Gertruud als gescheiden vrouw door het leven te gaan. En meteen trad ze in actie. Als ‘haar selfs wijf zijnde’, zoals het in een ander vonnis luidt, dus als een vrouw die als aparte rechtspersoon kon handelen zonder juridisch ondergeschikt te zijn aan haar man, voerde ze in september 1441 een proces tegen haar stiefvader. Haar natuurlijke vader, Jan van Oostkerke, was kennelijk overleden, en haar moeder was hertrouwd met ridder Jan Blankaert.¹⁷ Gertrude eiste van de laatstgenoemde dat de ‘afkoopclausule’ uit de schenkingsakte van haar vader ongedaan gemaakt zou worden. Met name wenste ze niet langer 4000 nobelen te moeten inbrengen bij de dood van haar ouders om de huwelijks-gift van haar vader te compenseren. Als voornaamste reden om ontslagen te zijn van die plicht haalde Gertrude aan dat ze *noyt present was daer de vorseide huwelijke voorwaerde passeerde te wette*. Evenmin, zo betoogde ze, had ze met dat contract ingestemd. De bepaling was dus buiten haar wil om in de schenkingsakte van haar vader opgenomen. Dat is op zich een interessant gegeven, want het toont aan dat die schenking buiten de aanwezigheid van Gertrude had plaatsgevonden. Aangezien de tegenpartij dat niet ontcrachtte, kunnen we er dus van uitgaan dat Jan van Oostkerke destijds eerder een akkoord had gesloten met Simon en diens zoon Jan, dan met Gertrude die buiten de bespreking over de huwelijks-gift was gehouden. Dat was niet ongebruikelijk in het laatmiddeleeuwse Gent, hoewel ook is aange-toond dat er toch dikwijls naar de mening van beide partners werd gepeild als het op dergelijke giften aankwam.¹⁸ In dit geval was dat dus niet gebeurd, en hoopte Gertrude dat gegeven als argument aan te halen om af te raken van een nadelige clausule uit de schenkingsakte – want die akte bleef ondanks de feitelijke scheiding zijn geldigheid behouden.

Hoe liep de zaak af? Met een sisser voor Gertrude, want de schepenbank bepaalde dat ze de verkeerde persoon had aangeklaagd. Jan Blankaert was namelijk niet de voogd over Gertrudes zussen en bijgevolg kon hij geen beslissingen treffen wat hun toekomstige erfenis betrof. Of Gertrude nadien andere personen voor

¹⁷ De akte is uitgegeven door A. Coenen, ‘Haer sellefs wijf. Het zelfstandig optreden van de gescheiden vrouw in het laatmiddeleeuwse Gent, 1427-1471’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen Van België*, 51-52 (2010-2011), nr. 40/2.

¹⁸ Danneel, *Weduwen en wezen*, 180.

andere rechtbanken heeft aangesproken, is niet geweten, maar dat is natuurlijk best mogelijk. Wat de zaak ons vooral leert, is dat Gertrude niet om een proceszaak verlegen zat. Het is namelijk in de internationale historiografie al opgemerkt dat vrouwen in mindere mate dan mannen voor rechtbanken procedeerden, en dat er dus een grotere drempel voor vrouwen was om anderen aan te klagen.¹⁹ De rechten van vrouwen verschilden van stad tot stad, maar in de Nederlanden en Gent in het bijzonder is vastgesteld dat vrouwen zowel op economisch als juridisch vlak toch relatief actief waren: zowel als echtgenoot als als single (weduwe, alleenstaande, etc.) verhandelde ze goederen, registreerden ze akten voor de schepenbank, en procedeerden ze indien nodig.²⁰ Uit dit artikel blijkt dat ook Gertrude op juridisch vlak erg actief was, al is het duidelijk dat het hier een welgestelde vrouw betreft – haar voordelige sociale positie en economische situatie verleenden haar de middelen en allicht ook de *knowhow* om te procederen. Dat ze uiteindelijk haar gelijk niet haalde, heeft allicht weinig te maken met het feit dat een alleenstaande vrouw in een gerechtsprocedure minder kansen op slagen had, maar eerder met het feit dat de schepenbank strikt het recht hanteerde: ze was niet bevoegd in deze zaak, omdat het een Brabantse erfopvolging betrof, en de persoon in kwestie niet verantwoordelijk geacht kon worden aan de eis van Gertrude te verhelpen. Gertrude bleef echter niet bij de pakken neerzitten, want de uitspraak van de schepenen zou haar in de volgende episode van deze saga niet beletten om opnieuw te procederen.

De afloop van het conflict

Op 13 augustus 1450 velde de schepenbank een oordeel in een andere zaak die Gertrude had aangespannen, ditmaal tegen Gerard van Formelis, broer van Jan. Opmerkelijk: van een gescheiden vrouw is ditmaal geen sprake meer, Gertrude trad opnieuw op als Jans volwaardige echtgenote. Blijkbaar had het echtpaar besloten om opnieuw samen te leven, en hun lot andermaal aan elkaar te verbinden. Meer nog, Gertrude ging frontaal in de aanval tegen de huwelijksgift van haar schoonvader Simon – over de afloop van de zaak over haar eigen vaders huwelijksgift vernehmen we niets. Jan van Formelis zelf verscheen niet ten tonele, hij zou pas in de

¹⁹ B. Kane and F. Williamson, 'Introduction', in B. Kane and F. Williamson (eds.), *Women, agency, and the law, 1300-1700*, Londen, 2013, 6-7.

²⁰ Voor Gent, zie S. Hutton, 'Property, family and partnership: married women and legal capability in late medieval Ghent', in C. Beattie & M. Stevens (eds.), *Married women and the law in premodern Northwest Europe*, Woodbridge, 2013, 155-172; F. Van der Linden, 'Vorzienicheit van goede? Uitkering tot levensonderhoud voor gehuwde vrouwen in het laatmiddeleeuwse Gent', *HMGOG*, 62 (2008), 81-120. Meer algemeen: A. Bardyn, 'Vrouwen in de middeleeuwse samenleving', in V. Lambert & P. Stabel (eds.), *Gouden tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen*, Tiel, 2016, 285-325; E. Kittell & K. Queller, 'Widows and wives in medieval Flanders', *Social History*, 41 (2016), 436-54.

latere processen rond de zaak aansluiten. De reden waarom het nu plots tot een proces over Simons schenking kwam, moeten we allicht in de politieke omstandigheden zoeken. Zoals vermeld stegen de spanningen in de stad door het oplopende conflict met Filips de Goede. Ten tijde van het door Gertrude aangespannen proces was het weliswaar tot een vergelijk tussen de stad en de hertog gekomen, maar snel zou het conflict weer oplaaien. In het najaar van 1449 had een hertogsgezinde groep Gentenaars de grote inmenging van de ambachten in de schepenverkiezing van 15 augustus aangeklaagd. Evenzeer verzetten de ambachten onder leiding van de machtige overdeken der 53 neringen Daneel Sersanders zich tegen de groeiende greep van de hertogsgezinde factie in stedelijke bestuurszaken. In maart 1450 besloten beide partijen water bij de wijn te doen, en tot een nieuwe schepenverkiezing over te gaan. De vorige, gecontesteerde schepenbank van augustus 1449 werd vervangen door een nieuwe. Eind 1450, en zeker in de loop van 1451 zou het conflict echter escaleren, en tot een machtsovername van de ambachten leiden. De hertogsgezinde factie, waartoe onder meer Steven van Formelis behoorde, kreeg het hard te verduren – Steven werd opgesloten. Zover was het nog niet op het moment van het proces dat we zo dadelijk bespreken, maar mogelijk heeft de tijdelijke verzwakking van de positie van enkele Gentse families die nauw bij de hertog aanleunden, Gertrude aangespoord om van de gelegenheid gebruik te maken zich te verzetten bij wat zich ondertussen al 17 jaar geleden had afgespeeld. Niet onbelangrijk is natuurlijk ook dat Simon zelf in 1447 overleden was, maar zijn echtgenote Kateline leefde nog. Haar testament dateert uit 1454²¹, maar ze wordt in geen van de proceszaken vernoemd – haar zoon Gerard trad in naam van de erfgenamen op.

Gertrude eiste, net zoals Jan in 1433, om tot de uitbetaling van de *oorspronkelijke* huwelijksgift over te gaan. Het betrof de 50 lb. gr. die Simon volgens haar aan Jan had beloofd, maar die nadien in de praktijk was omgezet tot de schenking van onder meer Sint-Denijs-Boekel. Jan had echter gezworen zijn vader hierover nooit meer aan te spreken, maar dat liet dus enige ruimte voor Gertrude om nu wel in actie te treden. De jongere broer van Jan, Gerard, was kop van jut, want hij diende de eer en de nalatenschap van Simon te beschermen tegen de aanspraak. In het proces dat erop volgde, herinnerde hij Gertrude dan ook aan Jans belofte van weleer, en vroeg hij zich in zijn verweer voor de schepenbank openlijk af waarom Jan en Gertrude

²¹ Stadsarchief Gent (SAG), (reeks) 330, (nr.) 26, 216v (24 mei 1454). Kateline spreekt er haar wens uit om in de Kattelijnepel van de Sint-Michielskerk bij haar echtgenoot begraven te worden, en deelt giften uit aan religieuze en caritatieve instellingen. Tevens schenkt ze aan Grietkin van Formelis, de dochter van de terechtgestelde Steven, de helft van haar persoonlijk zilverwerk, en stelt ze Lieven Utenhove als diens voogd aan. Over de erfenis van haar goederen is geen sprake. Simon overleed op 8 maart 1447 (Boone, 'Formelis', 286).

Simons schenking *ghebruuct hadden zonder eenich wedersegghen wel 17 jaer lanc* (zie bijlage 5). Volgens hem was Gertrudes eis ongegrond, want het koppel had zich in de feiten *ghepaeyt* met de huwelijksgift. Gertrude repliceerde echter nogmaals dat zij *noeynt consent dede*, dat ze dus nooit had ingestemd met de huwelijksgift van Simon, noch met de kwijtschelding door haar echtgenoot van de oorspronkelijke gift. De schepenbank hield de boot af door te verwijzen naar het geldende Gentse huwelijksen erfrecht. Als Gertrude kon bewijzen dat Simons huwelijksgift inging tegen een belofte die hij had gedaan *vooraleer* het huwelijk had plaatsgevonden, dan kon ze een eindoordeel in deze zaak vellen. Voorlopig diende Gerard zich dus nog niet te verantwoorden, maar hij kon evenmin op beide oren slapen. Het Gentse gewoonterecht bepaalde namelijk dat een huwelijksgift die *vòòr* de voltrekking van een huwelijk was vastgelegd achteraf niet gewijzigd kon worden. De afspraken omtrent zo'n gift dienden dus nagekomen te worden omdat ze de voorwaarde vormden waarop een huwelijk doorgang kon vinden.²² Zoals de middeleeuwse terminologie overigens zelf aangaf: een dergelijke gift was een *huwelicke voorwaerde*.²³

Kort nadien liet Gertrude de zaak ontploffen door effectief een bewijs aan te dragen dat Simon de vermelde rente reeds *voor* het huwelijk aan Jan had beloofd. De opmerkelijke akte waarin Gertrude dit bewijs aanhaalt (bijlage 6) bevat namelijk een relaas van haar schaking uit 1433, die niet alleen haar zaak ten goede zou komen, maar ons ook inlicht over de precieze omstandigheden van de schaking. Het blijkt namelijk dat, zoals gebruikelijk is bij de afwikkeling van een schaking, de ouders van de schaker en geschaakte in het bijzijn van vrienden bemiddeld hadden over de afloop van de zaak. Concreet hadden Simon van Formelis en Jan van Oostkerke elkaar in 1433 in Voorde (bij Ninove) ontmoet, '*int scaec*', zoals het in de akte heet, tijdens de schaking. Met name in het huis van een zekere Christoffel van Yedegem hadden ze over de afloop van de zaak onderhandeld. Voorde ligt halfweg tussen Gent en Oostkerke, en is dus meer dan waarschijnlijk de plaats waarnaar Jan van Formelis en Gertrude gevlucht waren om een clandestien huwelijk aan te gaan. Het lag in een ander bisdom dan Gent, Kamerijk, en er woonden verwanten van

²² P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussels, 1987, 283. Zie ook R. Jacob, 'Mobilité sociale et coutumes familiales dans la France du nord et dans les Pays-Bas méridionaux', in: W. Prevenier (ed.), *Marriage and social mobility in the late Middle Ages*, Gent, 1989, 35-49.

²³ Danneel merkt evenwel terecht op dat er geen middeleeuwse Gentse coutume bewaard is die dit letterlijk voorschrijft. Godding haalt dienaangaande wel een passage uit een 16de-eeuwse tekst aan (Gheldolf, *Coutumes*, 92). Argumentaties in 15de-eeuwse processen bevatten echter gelijkaardige bewoordingen als de 16de-eeuwse coutume, zoals bijvoorbeeld ook blijkt uit een citaat in een ander proces over huwelijks giften waarin de familie van Formelis later betrokken was. Zo beweerde Margriete van Formelis in een zaak tegen haar broer Jan, beiden kinderen van Jan en Gertrude, dat haar broer zich niet aan de huwelijksvoorwaarden van hun vader had gehouden 'want in huwelicker voorwaerden scamp, fraude noch bedroch in enegher manieren' mag zijn 'naer de wet van der poort van Ghend' (Rijksarchief Gent, Fonds Borluut, nr. 34). Gelijkaardige bewoordingen vinden we in het proces van hun moeder tegen nonkel Gerard terug (zie bijlage 7).

Gertrude, want haar moeder stamde af van de heren van Voorde.²⁴ De ontmoeting vond plaats op het moment dat beiden al clandestien gehuwd waren, maar vooraleer er plechtige huwelijksgeloften hadden plaatsgevonden. We lezen in de akte dat Gertrudes vader er op een Kerkelijk huwelijk had aangedrongen, en allicht vond het kort na de ontmoeting plaats – misschien in het parochiekerkje waarvan eerder sprake. Kortom, in de schemerzone tussen het geldige en wettelijke huwelijk waren er afspraken gemaakt die Gertrude lang na datum oprakelde.

Volgens Gertrude had Simon toen het volgende gezegd tegen Jan van Oostkerke – het letterlijke citaat is in de akte van de schepenbank van 12 november 1450 (bijlage 5) terug te vinden: ‘Altijd heb ik mijn zoon tien pond groten per jaar meer beloofd dan u aan uw dochter, want ik geef hem onmiddellijk 25 pond (per jaar), en 25 pond bij mijn dood of bij die van mijn vrouw. Ik gun hem dat, en dank God dat het zo gelopen is, en dat wij goede vrienden zijn. Ik heb dat gedaan om mijn aanzien te herstellen en omwille van de schande die mijn zoon u heeft aangedaan toen hij uw dochter weggleidde buiten uw wil om’. Omwille van de eer van Jan van Oostkerke die Jan van Formelis door zijn schaking had gekrenkt, en de schande die Simon op die manier was aangedaan, beloofde Simon dus dat hij een grotere rente aan zijn zoon zou schenken dan de tegenpartij aan zijn dochter. Het gebeurde wel vaker dat ouders van schakers of verkrachters met veel geld over de brug kwamen in de hoop dat de familie van het ‘slachtoffer’ zou instemmen met een huwelijk en geen klacht zou indienen die mogelijk tot de berechting van de dader kon leiden.²⁵ In dit geval had Simon dus een concrete belofte gedaan om een jaarlijkse rente van 50 lb. gr. te schenken *vooraleer* het officiële huwelijk had plaatsgevonden, een gigantisch bedrag.

Als we Gertrudes verklaring voor waar aannemen – en de schepenbank heeft de echtheid ervan niet betwist – wordt het duidelijk waarom Jan van Formelis in 1433 Simon had aangeklaagd voor de Gentse schepenbank. Simon was dus de belofte die hij tijdens de schaking had gedaan niet nagekomen na de wettelijke voltrekking van het huwelijk, en had wellicht nadien zijn zoon bij hem geroepen om de zaak te heronderhandelen. De weerspannigheid van Jan om hierop in te gaan én de vastberadenheid van Simon hebben in die optiek tot het proces tegen zijn vader aanleiding gegeven. Uiteindelijk is Simon erin geslaagd om de rente om te zetten in een uitgebreide huwelijksgift nadat Jan hem beloofd had zijn aanklacht over de uitbetaling van de rente van 50 lb. gr. te laten vallen. Vele jaren later kwam de aap dus

²⁴ De adellijke families Van Voorde en Van Yedeghem waren nauw verwant met elkaar, vandaar allicht de bijeenkomst bij Christoffel Van Yedeghem (zie Buylaert, *Repertorium*, 379 en 762).

²⁵ Danneel, *Weduwen en wezen*, 171-172.

uit de mouw. Simon had destijds allicht gehoopt het heersende huwelijksrecht te omzeilen – als uitstekend jurist kende hij de achterpoortjes maar al te goed – maar uiteindelijk kwam de zaak – 17 jaar na datum – dus als een boemerang terug, zij het dat de andere erfgenamen van Simon nu de dupe werden. Hoe liep het af?

Aangezien Gertrude bewezen had dat Simon de rente beloofd had vòòr het huwelijk kreeg ze in grote mate gelijk van de schepenbank. Het koppel had recht op de jaarlijkse rente van 50 lb. gr. Maar dat betekende ook dat de huwelijksgift die Simon na het huwelijk had gedaan, met name de schenking van Sint-Denijs-Boekel etc., ongeldig was. Bijgevolg vernietigde de schepenbank in een uiteindelijk vonnis van 16 maart 1451 (bijlage 7) de akte van 9 oktober 1433. Dat vonnis bericht dat beide partijen voor de schepenbank nogmaals alle argumenten opsomden – Gertrude trad er alleen op, als machtig over haar echtgenoot. De huwelijksgift die Simon na het huwelijk geschonken had, werd definitief nietig verklaard, dus dat had als gevolg dat het leen van Sint-Denijs-Boekel terugkeerde naar de erfenis van Simon, die opnieuw te verdelen was. Jan en Gertrude konden dus meteen hun rente van 50 lb. gr. innen, maar verloren het leen en de inkomsten van Sint-Denijs-Boekel. Terwijl Jan van Formelis zich door zijn scheiding in 1441 niet langer heer van Oostkerke maar wél van Sint-Denijs-Boekel kon noemen, keerde de situatie tien jaar later dus volledig om. Hij bleef heer van Oostkerke, want hij was opnieuw de volwaardige echtgenoot van Gertrude én de huwelijksgift van Jan van Oostkerke was nog steeds geldig, maar ditmaal zou een nieuwe erfenisregeling moeten uitmaken welke erfgenaam van Simon heer van Sint-Denijs-Boekel zou worden. Achteraf beschouwd is de overwinning die Gertrude en Jan in 1451 boekten derhalve een Pyrrusoverwinning. Maar desalniettemin is het opmerkelijk dat één van de grootste juristen van zijn tijd, de president van de Raad van Vlaanderen, een zaak verloren heeft tegen zijn eigen zoon over een juridische kwestie – zij het postuum. Jan had samen met zijn echtgenote met succes de huwelijksgift van zijn vader aangevochten, en kreeg in een periode waarin weinig leden van de hertoggezinde factie van de Gentse elite veilig waren, gelijk in zijn gevecht tegen de regeling die zijn vader hem opgelegd had.

Hoe moest het verder? Tot driemaal toe in het daaropvolgende jaar maande de schepenbank van de Keure de kinderen van Simon van Formelis aan om bewijsstukken aan te dragen om diens erfenis te reconstrueren, en opnieuw te verdelen conform het geldende recht.²⁶ Hoewel de schepenen zich in deze zaak als vredebrengers opwierpen, was hun rol misschien minder onschuldig dan het lijkt. Duidelijk ontmijsden ze de oplopende discussie tussen de kinderen van Simon van

²⁶ SAG, 301, 25, 164r (28 juli 1451), 229r (26 januari 1452), en 356r (9 maart 1452).

Formelis door een definitief vonnis over de huwelijksgift van 1433 te vellen, maar de indruk ontstaat dat ze geen van beide partijen favoriseerden. Meer nog, middenin de discussie hoe het nu verder moest, stierf één van de kinderen op het schavot. Op 5 december 1451 vond de terechtstelling van Steven plaats, terwijl het protest van Jan van Formelis om sommige goederen niet in te brengen in de nieuwe verdeling van de erfenis, in januari 1452 genegeerd werd. Misschien kon Jan wel op een zekere sympathie rekenen van de schepenen omdat hij het opgenomen had tegen de gehate Steven en zijn bij de opstandelingen weinig geliefde vader, maar Jan kreeg allerminst een vrijgeleide om zijn broers de duvel aan te doen. Zoals elders opgemerkt, presenteerden de schepenen zich in de Gentse opstand enerzijds als hoeders van het recht ten opzichte van de eigen bevolking – om niet zelf hun autoriteit te ondergraven – maar anderzijds ook ten opzichte van de hertog – om de kansen op een vreedevolle afloop van de opstand niet te hypothekeren.²⁷ De schepenen zouden in geen van beider opzicht slagen, want ook zij werden in een radicale fase van de opstand door de ambachten opzij geschoven. De opstand zelf zou namelijk kort na de laatste uitspraak in de zaak omtrent de erfenis van Simon een militaire fase ingaan. In april 1452 verloor het stadsleger onder leiding van door de ambachten verkozen hoofdmannen een veldslag te Oudenaarde. Misschien zijn de protagonisten in ons verhaal nadien de stad uit gevlucht, want we vinden in geen van de Gentse schepenregisters die tot stand kwamen vóór de fatale afloop van de opstand op het slagveld te Gavere in juli 1453 nog sporen van de erfeniskwestie terug.

Wel weten we hoe het op langere termijn is afgelopen. In latere bronnen verschijnt Jan van Formelis opnieuw als heer van Oostkerke én als heer van Sint-Denijs-Boekel.²⁸ We waren niet in staat om de akte met de uiteindelijke erfenisverdeling op het spoor te komen – daarvoor is een intensieve lectuur van alle schepenregisters nodig. Maar uit verschillende documenten die zich onder meer in het privé-archief van de familie Borluut bevinden, kunnen we opmaken wat er met de voornaamste heerlijkheden in hun beheer is gebeurd. Na Jans dood in 1475 zou de heerlijkheid van Oostkerke naar zijn oudste en gelijknamige zoon overgaan. In tegenstelling tot zijn vader zou Jan jr. overigens wel voor een politieke carrière kiezen, en in 1479 baljuw van de Gentse Oudburg worden.²⁹ Het leen van Sint-

²⁷ Haemers, *De Gentse opstand*, 239.

²⁸ RAG, Fonds Borluut, nrs. 529 en 530.

²⁹ Algemeen Rijksarchief te Brussel, Fonds Rekenkamers, nr. 14159, 53r. Hij leunde nauw aan bij het Bourgondische hof, en zou in 1481 door Gent verbannen worden in een nieuwe opstand (SAG, 212, 1, 52v). Hij werd nadien raadgever en kamerheer van aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk (Archives départementales du Nord, B 4123, 119r). Zie dienaangaande J. Haemers, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)*, Gent, 2014.

Denijs-Boekel tenslotte kwam via een onverwachte wending bij de familie Borluut terecht... na een nieuwe schaking! Met name ontvoerde Lieven Borluut, zoon van Geerom, in 1457 Jooszijne van Formelis, de dochter van Jan en Gertrude. Daarmee had Jooszijne ingestemd, tegen de wil van haar ouders in, leren we uit het uiteindelijke vergelijk uit maart 1457.³⁰ De ironie van de geschiedenis! Met enige ervaring terzake regelden Jan en Gertrude toen de erfenis van hun geschaakte dochter. Het kwam niet tot een bestraffing van het jonge koppel; misschien waren Jan en Gertrude de clementie indachtig die hun beider ouders vele jaren voordien hadden tentoongespreid. Het kwam dus tot een officieel huwelijk, waarbij het leen Sint-Denijs-Boekel aan het jonge koppel werd beloofd. Deden beide ouders die belofte *met herteleet?*

Besluit

Met een schaking en een aanzienlijke juridische procedure probeerden Jan van Formelis en Gertrude van Oostkerke hun eigen toekomst uit te stippelen, tegen de wil van hun ouders in. Op die manier wisten ze te ontsnappen aan de gedwongen huwelijkspolitiek die vele Gentse families hanteerden. Maar een open rebellie tegen dit ingeburgerde systeem ondernamen ze niet. Weliswaar verzette het koppel zich tegen de toekomst die hun ouders voor hen hadden uitgedacht, maar tot een totale breuk met hen kwam het niet. Integendeel, indien er met hun rechten rekening werd gehouden, waren Jan en Gertrude bereid om zich te schikken naar het oordeel van de rechters – weliswaar nadat ze het heft in eigen handen hadden. Het Gentse gewoonterecht in het bijzonder en de relatief makkelijke toegang die stedelingen hadden tot juridische instellingen in het algemeen verleenden het echtpaar de middelen om zich tegen de wil van hun ouders te verzetten. Let wel, onze casus betreft vooral de gegoede elite; het is dus maar de vraag of de groepen lager op de ladder zich op een gelijkaardige wijze van het recht hebben bediend. Verder onderzoek is dus zeker nodig om de representativiteit van onze casestudy te duiden. Natuurlijk is het ook mogelijk dat de huwelijkspolitiek van minder gefortuneerde groepen minder dwingend was voor de kinderen, gezien er op economisch en politiek vlak minder op het spel stond, maar evengoed konden er andere belangen spelen. Een vrije huwelijkskeuze is een recent fenomeen.

³⁰ SAG, 301, 44, 78v. Opvallend is overigens dat een andere dochter van Jan, Margriete, met Geerom Borluut, de broer van de schaker was gehuwd. Zoals eerder vermeld, herhaalde de geschiedenis zich ook hier, want de kinderen van Jan van Formelis zouden onderling slaags raken over de erfenis van hun vader (RAG, Fonds Borluut, nr. 34). Een stamboom van de familie Borluut vindt men in F. Buylaert, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 2010, 289.

Opmerkelijk in dit artikel is ook de rol die Gertrude speelt. Er is nog amper systematisch onderzoek gebeurd naar de rechtsgang van vrouwen, hoewel een aantal in dit artikel geciteerde studies aantonen dat vrouwen, net als jongvolwassenen, allerminst passieve actoren waren in de rechtbank. Getrouwd of gescheiden, Gertrude klaagde op verschillende momenten haar verwanten aan voor de Gentse schepenen, met wisselend succes. Misschien was het voor vrouwen als Gertrude (net als voor zonen als Jan) moeilijker om te wegen op belangrijke zaken in het huishouden, zoals erfeniskwesties en huwelijksstrategieën. Om toch hun stem in familieruzies te laten klinken, konden ze beroep doen op een vanuit dat oogpunt neutrale schepenbank. Uiteraard speelden er ook tal van belangen voor de schepenen om een oordeel te vellen in dergelijke zaken: de pacificatie van de stedelijke samenleving, de bewaring van de publieke orde, de instandhouding van de privileges en de daarmee gepaarde elitevorming in de stad, zijn maar enkele van die belangen waarmee ze rekening hielden toen ze een uitspraak deden in een zaak. Hun beleid was dus niet ingegeven door misogynie overwegingen – vrouwen werden niet veroordeeld omdat ze tot een ander geslacht dan de schepenen behoorden – maar toch kan hun beleid moeilijk vrouw- of kindvriendelijk genoemd worden. De middeleeuwse schepenen dienden de toenmalige samenleving in stand te houden en de rechten van stedelingen te vrijwaren. Vrouwen en kinderen hadden nu eenmaal minder rechten dan mannen, echtgenoten en de welgestelde huisvaders die de stad bestuurden. Maar dat belette sommige vrouwen en kinderen dus niet om actief in te grijpen als mannen en ouders tegen hun wil in hun lot dreigden te bepalen.

BIJLAGEN

1

Jan van Formelis klaagt zijn vader Simon aan omdat Simon hem 50 lb. gr. jaarlijks had beloofd als gift bij het huwelijk met Gertrude van Oostkerke. Haar vader, Jan van Oostkerke, had op dat huwelijk aangedrongen omdat Jan van Formelis zijn dochter geschaakt had. Simon ontkent evenwel dat hij zich tot die jaarlijkse rente verbonden heeft, en krijgt hierin gelijk voor de schepenbank, die beide partijen wel aanmoedigt om tot een vergelijk over de definitieve huwelijksgift te komen.

Gent, Stadsarchief, Oud Archief (hierna: SAG), 301/32 (1), 1432-1433, fol. 152v (1 juli 1433).

Als van der somme van vijftich ponde groten oft LI lettel min of meer tsaers erflic die Jan Van Formelis versochte ende begheerde thebbene bij goeden bewijsen van meester Symoen Van Formelis zinen vader thulpen zijner huwelicgoede, segghende dat hij die belofte hadde ter presentie van goede lieden ende andere stappans vroom heffens hem te ghevene met Jans dochter Van Oetskerke jehgewordelicx zine wettige gheselnede up twelke tvoirseide huwelic gheraemt ende ghenough gesloten wart want de vorscreven Jan Van Oetskerke anders niet daertoe verstaen wilde noch teeneghen anderen vriendeliken dachverden, ende niet alleene de voirseide somme nemaer andre diversche versconinghe in secourse van zijnre feeste ende huwelicke vorscreven, begherende in rechte dat hem de voirseide meester Symoen zijn vadere die belofte kennen zoude oft ontkennen.

Jeghen twelk de vorseide meester Symoen dede verandworden eerst ontdeckende de gheleghenteit van der zake al int langhe hoe dat hij, naer dat tzijnre kennesse commen was dat Jan zijn zone buten den consente van hem ende der joncfrouwe zijnre moeder ontscaect hadde de dochter van de vorseide Janne van Oetskerke, ghesonden hadde an denselven Jan hem excuserende van derselver violencie want hem die met herteleet was ghedaen buten den consente vorscreven; doch naer dat zo verre commene was biddende om eenen vriendeliker dach ten welken men zoude moghen spreken om voort te gane in alre eeren, also dat behoorde, midsgaders den middelen ende wegghen dairtoe dienende, te wetene van den huwelicgoede hoe ende wat also dairaf de costume ghedraeght. Daertoe dat de vorseide Jan Van Oetskerke niet verstaen wilde het en waere dat zijne dochter al vooren ghetrauwet waere ter heileghen kerke in betooghe van voortghanghe ende dat gesciet; wilde voort in de materie terden bij rade van vrienden in sulker wijs als dat hij hoopte

elken ghenouch te doene, mach zijn dat dit aldair gheschiet. De vorscreven meester Symoen wat spraken ghehadt hadde up de maniere ende up wat maten dat hij den vorscreven Janne zijnen zone doteren zoude int huwelic met den vorseiden joncfrauwe, kende ooc wel dat hij hem teenre dachvaert toegheleit hadde XLV lb. groten, deen heelt vroom heffens, dander heelt ter laetster doot. Ende omme te verantwordene ter pointe van den versconinghe ende surcourse van zijnre feeste ende huwelic vorscreven, dede segghen de vorseide meester Symoen hoe dat wel zijn mochte dat hij hem toegheseit hadde stont wel binnen deser stede na Paesschen lestleden, hij zouder gherne toe biddene vrienden ende maghen. Maer uterlic hem dat noit gheloofde. Nietmin wilde de vorseide Jan Van Formelis kennen ende lyen dat hij ter eersten, ter ander ende ter teerden dachvaerden also vele alsser waeren wederspoonich gheweest hadde ende niet willen accepteren tghoent dat vorscreven es, sonder daerof eenich slot te makene, hij kende waer ende recht daer hijt ontkende leids vermet in de bisters van den vorscreven dachvaerden, wilde hij hem ooc ansegghen dat daerof yet endelic ghesloten was dat wilde hij gherne anhooren daer hij ooc dat niet segghen conste zo waeren de beloften ende presentacien bij den uutsplitene ijdele ende van onwerden, mids welke versochte in rechte ontslegghen te zijne van den heesse van den voornoemde Janne zijnen zone. Daerup de vorseide Jan repliquierde ende seide hoe dat hij als stokere commen was in hove met sinen vermeten die wel lanc laghen int onthout van den jüge. Ten welken hem de vorseide meester Symoen naer de costume van den camere sculdich was te kennen oft te ontkennen, ende sonderlinghe ghemerct dat in huwelike voorwaerde gheen scamp noch arghelist sculdich es te gheschiene, want een zake es van goeder trauwe, ooc tooghende dat men den poortere wel goeden mochte in zijne absencie, dat meer es, ten hende dat men weten mochte zijn juste querele al leiden men hem toe den somme van LX lb. groten tsaers heffens nochtan ende en zoude hij niet meer hebben dan tzijne, sloot endelic dat hem de vorscreven beloften scade doen zouden om hem daarmede gheholpen te zijne ten fine vorscreven. Denselven meester Symoen zustinerende zijn vorseide voortstelle mids der redene dat daerof gheen eendrachtich sluten gheschiet was. Ende om te verandwordene up tprincipael point seide dat de beloften ghedaen in huwelike voorwaerde oft anderen contracten daerof conclusie noch slot bij consente van partien ghenomen wert niet sculdich zijn te bindene in rechte om naer der hand yemende dairmede hem te mooghen ghehelpene mach zien dat gheordineert es in zoendelike zaken om al beters wille van desen hem ghedraghende int rechte met meer worden etc. So waest dat scepenen etc ghehoort hebbende de vorscreven handelinghe al int langhe ende daerop ghelet bij goeder deliberatie ende sonderlinghe up de goede trauwe die daer in ghepijnt hadde te doene de vorscreven meester Sijmoen in voor-

deele ende voorspoedichede van Janne zijne zone vorseit, termineerden ende wijsden over recht den vorseide meester Symoen ontslegghen van den anlegghen tvorscreven Jans zijne zoone bij den redenen bij hem daertoe gheallegeert ter contrarien die naerdere vonden dan de vermete van den vorscreven Jan; hem stellende in zijne rechte, bij alzo dat hij den vorscreven meester Symoene zijnen vadere ansegghen can sonder condicie dat hij hem belooft hadde in huwelike met der vorseide joncfrouwe zijre ghesel-nede stappans vroom heffens de somme van vijftich ponden groten oft LI lettel min of meer, ende dat daerup bij consente van hem beeden als daerof te vullen ghepait zijnde thuwelic van hem ende zijre vorseide ghesel-nede endelic ghesloten wart ende voortganc hadde, daerup hem de vorscreven meester Sijmoen ghehouden wert te verandwordene.

Actum prima julii anno XXXIII.

2

Jan van Oostkerke schenkt het leen Oostkerke in Waals-Brabant en verscheidene renten aan Jan van Formelis en Gertrude van Oostkerke, zijn oudste dochter, als huwelijksgoederen. Hij behoudt evenwel het vruchtgebruik tot aan zijn dood, en bepaalt dat zijn andere dochters op dat moment een som van 4000 nobelen zullen ontvangen uit de erfenis.

SAG, 301/32 (1), 1432-1433, fol. 151r (17 juli 1433).³¹

Kenlic zij allen lieden dat Jan van Ootskerke [*sic*] comen es voor scepenen van beeden den bancken in Ghend verkende ende lijde dat hij heeft ghegeven ende gheeft in gherechten huwelicken goede Janne van Formelise meester Symoens oudste zone met joncvrouwe Gheertrude van Ootskerke svorseits Jans van Ootskerke wet-reghe oudste dochtere die hij heeft bij joncvrouwe Ysabele van Voorde zijnen wet-tighen wive:

Eerst een leengoed ghelegghen int Walsche Brabant gheheeten *tHof van Oostkerke* dwelke men houd in leene van diverschen leenen int vorseit Walsche Brabant ende zijn de percheele ghelijc hiernaer verclaerst staet. Eerst tvorscreven hof met den husinghen ende scuren alsoot ghestaen ende ghelegghen es. Item de Grootemersch van Oostkerke³² ant voirseit hofligghende groot X bundre ende een alf vrij sonder eenighe tiende oft eenighen commere daerup zijnde gheestimeert om te verpachten XIII lb. groten ende een alf tsjaers. Item noch VI bundre mersch ghelegghen

³¹ Een 16de-eeuwse kopie van deze akte is te vinden in Rijksarchief Gent, Fonds Borluut, nr. 529.

³² Oisquerq (Tubize, Waals-Brabant).

omtrent tvorseit hof in diverschen plaetsen dewelke gheestimeert zijn VI lb. groten tsjaers. Item in winnenden lande omtrent vorseit hof ghelegen LIII bundre, tbundre verpacht zijnde V s. IIII d. groten valent tsjaers IX lb. VI s. VIII d. groten. Item eenen groten bosch gheheeten den Bosch van Oostkerke gheleghen in vier percheele bij den vorseiden hove gheestimeert IIII lb. groten tsjaers deen jaer over dandere. Item in heerliken renten, cappoenen ende scellinghen ende evener rente den vorseide goede toebehorende gheestimeert tsjaers deen jaer min dander meer V lb. groten ende een alf. Item van dat Jan van Ootskerke voornoemt nu cortelinghe ghechocht ende ghecrighen heeft jeghen Ymbrechte van Niemeleet in cappoenen, renten ende in I ouden groten renten gheestimeert tsjaers XXVI s. VIII d. groten. Item tusschen L ende LX manscepe som vulle leene, som de beste vrome van III jaeren ende de vulle manscepen die gheven ter dood XII guldene croonen ende I croonen van camerlinc ghelde ende als ment vercoopt den tienden penninc. Ende ten desen vorseiden leene behoort ende van ouden tijden ghecostumeert es de vervalle van den vorseiden heerlicheden van leene ende van erve gheextimeert III lb. groten tsjaers, deen jaer meer tander min. Item II watermuelene daerof deen een coornemuelene es ende dander een slachmuelen, pleghen te gheldene in pachte tsjaers IIII lb. XVI s. groten ende zijn ghestaen ende gheleghen binnen den vorseiden hove. Comen alle dese vorseiden bate ende profite ghelijc zij voren gheestimeert staen XLVIII lb. IX s. VIII d. groten, dies gaet jaerlicx comen ute XXVII s. groten erfliker renten, ende nu niewelinghe in Jans testament belast met III croonen tsjaers erflic te zielemesse ende omtrent eenen alven sac coorens.

Ende wel es te wetene dat de vorseide Jan van Ootskerke in de huwelike voorwerde quite mach zijn van den vorseiden goedinghe al en waeren zij maer werd XL lb. groten tsjaers up den tijd van nu in loyalen pachte boven den commere diere jaerlicx uutgaet. Maer dat zij betere zijn ende meer ghelden moghen dan de vorseide XL lb. groten dat gheeft hem Jan van Ootskerke vorseit. Ende wel es te wetene dat ondersproken es dat de vorseiden Jan van Formelis sal hebben met joncvrouwe Gheertrude vorseit stappans vroom heffens upt tvorseide goed X lb. groten tsjaers sonder meer vallende deen heelft te Kersmesse ende danderen heelt te Sint Jansmesse naestvolghende. Item, so sal de vorseide Jan van Formelis noch hebben VI lb. groten tsjaers up tvorseide goede van Ootskerke, die te hebbene ende te heffene een jaer na de dood van den joncvrouwe Yolente Sproosts, weduwe van Janne van Voorde, den vorseiden joncfrouwe Gheertrude grootvrouwe, ende die besitten totten achterster dood dat hij hand sal slaen an tgeheel goed tOotstkerke. Ende wel es bespreec dat Jan van Oostkerke ende joncfrouwe Ysabele vorseit zullen behouden al tvorseide goed huerlieder leven lanc noten ende ploten, berghen ende dalen, bronnen ende ontbronnen, ghelijc hueren propren goede al haer leven lanc due-

rende ende de lanxstlevende van hen beede tvoirscreven gheel goed heffende ende heffende met den lasten van den X lb. groten tjaers ende den VI also vorseit es. Ende wel es besprec waert zo dat joncfrouwe Gheertruud voornoemt quame van live ter dood voor Janne van Formelis, dat hij hebben en behouden zouden de gherechte heeltscheede van joncfrouwe Gheertrude voornoemt huweliker goede te zijnre bilevinghe evenverre dat verschenen zouden zijn. Ende wel es besprec op dat Jan van Hanghereel langher leefde dan Jan Van Oostkerke ofte Ysabeele zijne gheselnede zo waere de vorscreven Jan van Formelis ghehouden in den jaerlicxsen last van der heelft scheeden van der bilevinghe van dat Jan van Hanghereel hebben moet van joncvrouwe Yosinen zijnre wettelicke gheselnden was tvorseits Jans van Ootskerke dochtere. Ende ter doot van Janne van Ootskerke ende van joncvrouwe Ysabeele zinre wettich wive zo zal Jan van Formelis met joncfrouwe Gheertrude zijnre gheselnden hand slaen an al tvorscreven goed alsoot dat ghestaen ende ghelegghen zal zijn ghelijc ende mids manieren dat boven verclaert es. Ende hiermede moeste Jan van Formelis ende joncfrouwe Gheertruud zijne gheselnede hant bliven zonder meer te deelene van haven, van erven ofte van leene daer Janne van Oostkerke noch joncfrouwe Ysabeele zine wettige gheselnede uut versterven zullen omme svorseits Jans van Ootskerke zijnre gheselnede haer andere kinderen ofte kind ghegoed te zine. Ende heeft hem deselve Jan verbonden nemmermeer zijns wijfs zusteren onghebruuc te doene van den anderen goede dat bliven sal naer de doot van Janne van Oostkerke ende van der joncfrouwe zijnre gheselnede up een redelike scult ende verbuert van IIII^M Inghelssche noblen, die te betalene zijnen vorseiden twee zusteren, nochtan moeste dese ordinancie goed ende van werden bliven.

Actum XVII^a julii anno XXXIII°.

3

Jan van Formelis scheldt zijn vader eerder gedane huwelijksvoorwaarden kwijt, omdat hij erop vertrouwt dat zijn ouders hem een waardige huwelijksgift zullen schenken.

SAG, 301/32 (2), 1433-1434, fol. 24v (7 oktober 1433).

Kenlic etc., dat Jan van Formelis meester Symoens zone commene es etc., kende dat hij meester Symoene vorseit, zijnen vadere, ontslegghen heeft van allen zaken ende huwelikengode ende andersins die dezelve Jan zijnen vorseiden vadere heeschen mochte in toecommenden tijden in eenigher manieren, zijnen vorseiden

moedere ende vadere betrouwende dat zijne wel ende redelike goeden zullen naer haren staet.

Actum VII^a octobris anno XXXIII.

4

Simon van Formelis schenkt zijn zoon Jan verscheidene lenen, goederen en renten bij diens huwelijk met Gertrude van Oostkerke, waaronder het leen Sint-Denijs-Boekel. Bij de dood van Simon zal Jan 3000 nobelen betalen aan de erfgenamen tenzij hij het leen toevoegt aan de te verdelen erfenis.

SAG, 301/32 (2), 1433-1434, fol. 24v (9 oktober 1433).

Kenlic zij dat meester Symoen van Fourmelis ende joncfrouwe Kateline van Lovendeghem zijn wettelicke wijf commen zijn voor scepenen van beede den banken in Ghend, hebben ghekend ende ghelijdt dat zij ghegheven hebben ende gheven Janne van Fourmelis haerlieder oudste zone in huwelijker voorwaerde ende uut causen van den huwelicke dat hij ghedaen heeft met joncfrouwe Gheertruuden Jans oudste dochter Van Oostkerke de partcheelen van goedinghen hiernaervolghende.

Eerst hebben hem ghegheven theerscaep van Sente Denijs Boucle met allen den renten vervallen ende herlicheden der toebehoerende. Item, vijf buundre lands, zom leen zom eerve, liggende in dezelve prochie of daerontrent. Item eene sourrente liggende te Roesbeke te Hunelghem ende daerontrent op diverschen steden. Item, XX buundre lands liggende tSente Marien Hoerenbeke lettelt min oft meer, dewelke leen zijn ende ghehouden van joncheere Roegiers Van Scoeresse uutghedaen een alf bundre dat eerve es. Item, behoeren te deser leene twee manscappen te vullen coepe. Item, eene tiende liggende bij Doernicke in de prochie van Wanehaing³³ ghehouden in leene van der keercken van Sysoing. Item, eenen scoef metter renten daertoe behoerende liggende in de prochie van ter Plenne, leen wesende. Item, tgoed Ter Haghe liggende tHeerenbodeghem ende oec metter renten vervallen ende heerlicheden daertoe behoerende ghehouden van Triestram Uten Zwane, in dwelke goed Ter Haghe begrepen zijn drie buundre leens met zekerer renten daertoe behoerende gheheeten dleen Ten Spieghele van welken partcheelen van goedinghen dezelve Jan zal hebben vroom heffens de part-

³³ Het betreft, achtereenvolgens, de huidige gemeenten Wannehain en Cysoing en het gehucht Créplaine (gemeente Camphin-en-Pévèle), alle gelegen in het kanton Templeuve (arrondissement Rijsel) in het département du Nord (regio Les Hauts-de-France, Frankrijk). In de 15de eeuw behoorden ze tot (het Franstalige deel van) het graafschap Vlaanderen.

cheelen van goede hiernaervolghende. Eerst de XX buundre lands tSente Marien Hoerenbeke metter tweent manskappen. Item tgoed Ter Haghe metter renten ghehouden van den vorseiden Triestram Uten Zwane ende met allen den parcheelen van leene ende van eerven der toebehoerende, uutghedaen de drie buundre leens gheheeten dleen Te Spieghele, dewelke de vorseiden meester Symoen ende mijn joncvrouwe zijn wijf themwaerts houden toter achterster doot; dies zal meester Symoen ende mijn joncvrouwe harer vorseiden zonen quiten van eenen noblen van zes s. groten sjaers die Lodewijc Van Den Hole cochte ende ghecreech up vijf dachwant lands, ende XXXV roeden begrepen int zelve goed. Dewelke drie buundre lands ende surplus van den partcheelen boven begrepen dezelve Jan sal hebben ende heffen over zijn propre goed ter achterster doot van vader ende moedre. Ende van den goedinghen die de vorseide Jan zal hebben vroom heffens, daeraf sal hij hebben de pachte, renten ende vervallen te Kerssavonde eerstcomende ende niet eer, ende also voort van jare te jare ende van termine te termine. Voort zo es bespreck ende voorwaerde waert zo dat de vorseide meester Symoen ende mijn joncvrouwe zijn wijf de molen daden maken te Boucle, zo zal de vorseide Jan afslaan drie pond groten sjaers van den vijf buundre lands liggende te Boucle voren gheseyt, dewelcke nu ter tijd ghelden IIII lb. groten siaers.

Voort zo es besprec ende voorwaerde dat bij also dat de vorseide Jan incommen wilde ter eerster doot ofte ter achterster doot van vadre ofte van moedre, zo zal hij inbringhen alle de vornoemde parcheelen van goedinghen metter huusen ende cattheylen daertoe behoerende also wel de leene als de eerve; ende bij also datt hij dies in ghebreke ware ende dat hij de leene niet inbringhen en wilde, zo zal hij dervoren inbringhen int steerhuus de somme van drieduust Inghelscher noble, goed van goude ende van ghewichte, ende ommer zulke als up den dach van der date van deser kennessen ghemeenlic cours hebben, niet jeghenstaende wat costumen ofte ordenancen dat men maken mochte in toecommenden tijden ter contrarien, bij denwelcken men mochte zeggghen dat de ghelofte vorscreven van den inbringhene van den leenen van gheenre weerdden en ware.

Actum IX^a die octobris anno XXXIII.

5

Gertrude van Oostkerke eist als echtgenote van Jan van Formelis van diens broer Gerard een jaarlijkse rente van 50 lb. gr. die hun vader Simon aan Jan had beloofd bij hun huwelijk. Gerard repliceert dat Jan zijn vader elke belofte had kwijtgescholden [akte 3]. De schepenbank oordeelt dat Gertrudes eis ongegrond is, tenzij ze kan bewijzen dat de vermelde belofte gedaan was vooraleer het huwelijk was voltrokken.

SAG, 301/40(3), 1450, fol. 89v (13 augustus 1450).

Als van der handelinghe ende ghedinghe gheweest tusschen joncvrouwe Gheertruude Van Oostkeercke Jans Van Formelis wettelicke gheselnede over een zijde ende Gheeraerde van Formelis over andre, sprutende ende toecommende ter causen van L lb. groten tsjaers die de voorseide joncvrouwe mainteneerde haer toegheleyt zijnde in huwelike voorwaerde metter voornoemde Janne Van Formelis haren man, te weten XXV lb. gr. vrome heffens ende XXV lb. gr. ter achterster doot van meester Symoene Van Formelis ende de joncvrouwe zijndre gheselnede sonder condicen dies vermet legghende up dat de vorscreven Gheeraerde loochende. Daerjeghen de vorscreven Gheeraerd Van Formelis dede verantwoorden dat bij meester Symoene Van Formelis ende joncvrouwe Catheline Van Lovendeghem zinen vader ende joncvrouwe moeder derselven Janne Van Formelis zijnen broedre ende joncvrouwe Gheertrude voornoemt zekere parcheelen van ghoedinghen in huwelike voorwaerde toeghelegt waren in leenen, eerven ende anderssins, welke parcheelen van goedinghen alsoo wel leenen als eerve de voorseide Janne, up dat hij ter eerster ofte ter achterster doot van vader of moeder in ghedeele commen wilde ghehouden es in te bringhene ofte daer hij dies in ghebreke ware ende de leene niet inbringhen wilde, dat hij daervooren waere ghehouden in te bringhene de somme van III^M Ynghelse nobelen, alsoot vulcommelic blijkt by der inhoudene van eenre wettige copien dien af es uut scepenenboucke ghedaen den IXsten dach van octobris anno XXXIII int scependom her Joos Vijds etc. folio XXIII, die de voorseide Gheeraerd upleyde te wette, sustinerende dat de voorseide Janne ende de joncvrouwe zijn gheselnede tselve inbringhen volghende den inhoudene van der voorseide copie sculdich waere te doene al eer zij in ghedeele zouden moghen comen. Seyde voort dat de voorseide Janne de voornoemde meester Symoene zijnen vader voor de date van de voorseide wettelicke copien wettelick ontslouch ende ontslegghen hadde van allen zaken huwelike goede ende anderssins dies hij der voorseide mer Symoene zijnen vader heessen souden moghen in toecommende tijden in eenighen manieren up tbetauwen dat dezelve zijn vader ende de joncvrouwe zijn moeder hem wel ende redelic goeden soude naer huerlieder staet, alsoot ooc bleec bij eenre wettelicke copien ghepasseert int selve scependom die deselve Gheeraerde insghelijcx upleyde te wette, welc goeden de voornoemde mer Symoen ende de joncvrouwe zijn gheselnede ghedaen hadden in der manieren vorscreven ende emmer in zulker wijs dat de voorseide joncvrouwe Gheertruut ende Jan haer man de goedinghen in de voorseide copie verclaert ghebruuct hadden zonder eenich wedersegghen wel XVII jaer lanc of meer; bij denwelken bleec dat zij hemlieden daarmede ghepaeyt hadden. Al waest dat de voorseide joncvrouwe Gheer-

truud haer nu vervordderde breedre heesch te makene van huwelike goede dan de voorseide copie begrijpt boven den inhoudene derselver copie ende quijtschelden hendelic hem weerende tharen heessche breedre te antwoordene. Up twelke de voorseide joncvrouwe Gheertruude dede replijquieren dat zoe metter goedinghen in de voorseide copien verclaert ende der quijtschelden die de voorseide Jan haer man mochte ghedaen hebben naer thoutwijzen van den voorseide copien niet verstenen mochte ghezijn, noch vermindert van der voorseide somme van L lb. groten tsjaers haer metten voorseide Janne haer man toegheleyt in huwelike voorwaerden ghelijc vorseid es, noch ooc van tghuent dat haer bovendien versteerven mochte van den vorscreven mer Symoen ende de joncvrouwe zijnder gheselnede, vader ende moeder van den vorscreven Janne haren manne, want zoe noeynt consent dede int passeren van den voorseiden copien ende quijtschelden; ooc mede ende was de voorseide Jan niet moghende noch machtich sonder haeren consent quijtscheldinghe te doene van haerlieder huwelike goede, tenderende almids omme de vorscreven huwelike voorwaerde van den voorseide L lb. groten sjaers vulcomende te hebbene in der manieren vorscreven. Den voornoemde Gheeraerde in vormen van duplicken blivende bij zijnder antwoorde, ende de wettelicke copien voornoemt ghenoopt met meer woorden etc.

So waest dat scepenen van beeden den bancken ghehoort hebbene de voorseide handelinghe ende up al ripelic ghelet alsoot behoorde, termineerden ende wijsden naer al dats voor hemlieden commen is den voornoemde Gheeraerde van Formelis ongheshouden te antwoordene ter heesschene van der voorseide joncvrouwe Gheertruudt van Oostkercke, het en zij dat zoe ghesegghen can dat de voorseide L lb. gr. tsjaers haer belooft waren in huwelike voorwaerden met Janne harer man voor huwelick ende dat thuwelic daerup sloet ende voortghinc.

Actum XIII augusti anno L.

6

Gertrude van Oostkerke draagt het bewijs aan dat haar schoonvader Simon vóór de voltrekking van het huwelijk aan diens zoon Jan een jaarlijkse rente van 50 lb. gr. heeft toegezegd. De schepenbank oordeelt dat deze belofte nog steeds geldig is.

SAG, 301/41, 1450-1451, fol. 59r (12 november 1450).

Alze van dat joncfrouwe Gheertruut Van Oestkerke wettelicke gheselnede van Janne van Fourmelis bij consente ende als daer toe ghemachtigd zijnde van denselven Janne haren man dede toghene ende segghene dat tanderen tijden zekere han-

delinghe ende ghedinghe gheweest hadde voor scepenen van beede den bancken tusschen hare over een zijde ende Gheeraerde van Fourmelis als hoir in de versterfte van meester Symoene van Fourmelis zinen vader an dandren, ter causen van vijftich lb. gr. sjaers erflic die haer de vorseide meester Symoen belooft ende ghegheven hadde in huweliker voorwaerden metter vorseide Janne van Fourmelis zijnen zone haeren man, te wetene XXV lb. groten tsjaers stappans vrome heffende ende XXV lb. gr. ter laetster doot van den vorscreven meester Symoene ende der joncfrouwe zinen gheselnede.

In welke handelinghe zo verre gheprocedeert hadde ghezijn tusschen den vorseiden partien als dat scepenen van beede den bancken voorseit ghewijst hadden den vorseide Gheeraerde onghehouden te verandwordene ter heessche van hare, het ne waren dat zo ghesegghen conste dat de vorscreven L lb. gr. sjaers haer belooft hadden gheweest in huweliker voorwaerden met Janne haren man voor huwelic ende dat thuwelic daerup sloet ende voortghinc. Achtervolghende welken vonnesse so vermet leide duechdelick alsoet behoorde bij svorseide meester Symoens verkenene ende verleene of andersins alsoot behoren soude dat de vorseide meester Symoen haer ghegheven hadde metter vorseide Janne haren man in huwelike voorwaerde voor huwelic ende daerup tselve huwelic sloet ende voortghinc L lb. gr. sjaers erflic, te wetene XXV lb. gr. tsjaers stappans handt an te slane ende vrome heffens ende XXV lb. gr. sjaers ter achterster doot van vader of moeder van denselven Janne, versoukende ende begheerende dat de vorseide Gheeraert van Formelis haer ter vorseiden vermete andworden soude, datte kennende of loechenende, concluderende dat naer thinhouden van den vorseiden vonnesse de vorseide Gheeraert datte also sculdich waere van doene. Waerup de vorseide Gheeraert dede verandwoorden dat tvorstel ende tverlet van den vorseiden joncfrouwe Gheertruudt zeere vremde was want te diversschen stonden ter causen van den vorseiden huweliken ghiften vele handelinghe ende ghedinghen ghesijn hadden tusschen de vorseide Janne haren man an deen zijde ende meester Symoene zinen vader in zinen levne an dandre, in dewelke deselve Jan hem gheholpen hadde met al dat hij doe wiste of conste voort ghesellen, ende hadden dairup ghehoort gheweest met Boudin de Vos riddre ende meer anderen vrienden ende maghen die over de dachvaert van den vorseiden huwelike ende traitieringhe van dien waren als daertoe gheroupen, dewelke van den vorseiden beloften gheen zekerheden en wisten. Ende was de vorseide meester Symoen ghewijst onghehouden te verandwordene ter heessche ende ansprake van den vorseide Janne. Item, daerna so hadde deselve Jan bij zijnen goede dancke ende wille ontslegghen denselven meester Symoen zijnen vader van alle zaken van huwelike goede ende andersins waerup de vorseide meester Symoen als goede vadere den vorseiden Janne gheghoet hadde in vormen van huweliker voor-

waarden ghelijc dat eene wettelike copie inhilt ende verclaerde, welke copie ende thinhouden van dien de vorseide Jan ghehouden hadde over danckelic al den tijt dat zijn vader leefde ende daerup ghebruuct ende gheposseert de goedinghe in deselve copie begrepen in den uutwijsene van dien metter welken de vorseide Jan met rechte sculdich waere ghepaeit te zine. Nietmin naer dien dat bij scepenen van beeden den bancken de vorseide joncfrouwe ghestelt was in hueren rechte omme te segghene dat de ghifte bij haer ghenopt haer ghegheven was in huweliker voorwaerden voor huwelic ende dat thuwelic daerup tusschen haer ende Janne haren man sloet ende voortghinc ende deselve joncfrouwe datte alsoe bij gheleet hadde, so ontkennde hij der vorseider joncfrouwe tselve haer vermet met meer worden etc.

So waest dat scepenen van beede den bancken, al vooren ghewijst hebbene der vorseide joncfrouwe thulpen op hair vermet ende orcondscap ende informatie dairup ghehoort hebbene van zekeren orconden bij haer gheproduceert, dewelke verclaerde dat zij meester Symoene van Formelis hadden hooren verkennen ende verliet te Voerde ter huuse van Christoffels van Yedeghem, int scaec, in de presentie van Janne van Oestkerke ende meer goede lieden, voer thuwelic van den vorseiden Janne van Formelis ende joncfrouwe Gheertruut Van Oestkerke, dat hij den vorseiden Janne sinen zone in huweliker voorwaerden metten selven joncfrouwe Gheertruut ghegheven hadde L lb. gr. sjaers erflic, XXV lb. gr. sjaers ghereet ende XXV ter achterste doot van vader of moeder (segghende toot Janne Van Oestkerke vader van joncfrouwe Gheertruut: “Emmer hebbe ic minen zone meer ghegheven X lb. gr. sjaers dan ghij uwer dochter doet want ic hebber hem ghegheven XXV ghereet ende XXV ter achtersten doot van mij of minen wive. Ende ic hem blijde ende dancke Gode dat al ghedaen, ende dat wij goede ghevrienden sijn. Ende dat hebbe ic ghedaen ter heeren van mi om de scoffierichede die min zone u dede dat hij uwer dochter wech leede sonder uwen danc”), ende dat thuwelic daerup sloot ende voortghinc tusschen denselven Janne ende joncfrouwe Gheertruut zinen wive ende de gheboden van hem beeden en waeren noch niet ghedaen ter kerken als de vorseide worden ghevielen, wijsden na tclaere orcondscip themlieden waerts comen der vorseider joncfrouwe Gheertruut vulcommen van hueren vermete, ende stateerden de wettelicke costen ghedaen int vervolgh van desen toten hende van den principale ghedinghen.

Actum XII IX^{bris} anno L.

kwijtschelding van de 3000 nobelen die ze bij de dood van Simon in diens erfenis hebben ingebracht ter compensatie voor de schenking bij hun huwelijk). De scepeneen oordelen dat de jaarlijkse rente als enige huwelijksgift geldt (en verklaren dus de akte van 9 oktober 1433 [bijlage 4] ongeldig).

SAG, 301/25, 1450-1451, fol. 92r-v (16 maart 1451).

Als van dat joncfrouwe Gheertruut van Oestkercke wettelicke gheselnede van Janne van Fourmelis dede toeghene ende zegghene te wette bij concente van denselven Janne haren man ende als dies machtich alsoot behoorde hoe dat zoe tanderen tijde bij scepenen van beede den bancken in harer rechte ghestelt was omme te doene blijcken dat haer meester Symoen van Fourmelis vader was van der vorseide Janne haren man belooft ende ghegheven hadde in huwelicker vorwaerden metten selven haren man vor huwelic ende daerup dat tselve huwelic vort ghegheuen es naer de rechten van der heligher Kercken de somme van L lb. gr. tsjaers, de XXV lb. gr. stappans vrome heffende ende dandre XXV lb. gr. ter lester doot van svorseide Jans vader ende moedere, dwelcke de vorseide joncfrouwe Gheertruud naer dien dat hoe bij scepenen van beede den bancken vornoemt ter selver vermete gheadmiteert ende ghewijst hadde ghesijn, niet jeghenstaende der weere ghedaen bij Gheeraerde van Formelis svorseide Janne broedere die hem jeghen haer in dese instancie als hoer van den vorseiden meester Symoen zijnen vader partye te wette ghefundeert hadde, wel ende soffijcantelic hadde ghedaen blijcken in sulcker wijs als dat zo daeraf ghewijst was vulcommen also datte vulcommelicker blijcken mochte bij eender wettelicker copyen van denselven vonnesse ghemaect sprekende in daten de XIIsten dach van novembre in dit jaer XIIIIC^C ende L, int scependom mer Stevins van Liedekercke rudder, heer arends Brunen ende haren ghesellen, ende naer de date van denselven vonnesse der vorseider joncfrouwe ghebrach ghedaen zijnde bij scepenen van beede den bancken als haer dies kuere gheviel, an welcke vorwaerde zoe haer hauden wilde, et ware an de bovenscreven vorwaerde die zo in waers ghedaen hadde ofte an deghone die naer de tate van den vornoemde huwelicke te wette ghepasseert was, dede verandworden dat zoe bleef bij der eerster vorwaerden boven verclaert.

Achtervolghende welcker kuere zo begherde van Gheeraerde vornoemt als hoer zo vorseit es bewijs te hebbene van den vorseiden vijftich lb. gr. sjaers, waerup de vorseide Gheeraert van Fourmelis dede verandworden dat de vorseide Jan sijn broedere curts naer dat thuwelic tusschen hem ende der vorseider joncfrouwe Gheertruut zijnen wijve overleden was ansprake dede meester Symoens haerlieder vadere omme van hem gheghoedt te zijne heesch makende van sestich ponden gr. sjaers of

daerontrent, verswijghende de voren ghenoopte huwelicke voorwaerde daerof de vorseide joncfrouwe Gheertruut zijn wijf al nu roerde. Ende bij dien was ghenouch vremde dat dezelve joncfrouwe Gheertruut de vorseide huwelicke vorwaerde nu alst XVIII jaer leden was ende meer gheprouft hadde want hadde van derselver huwelickbelofte yet ghewest te presumerne was dat hem deselve Jan daermede doe ter tijt gheholpen zauden heben. Nietmin omme der vorseide joncfrouwe Gertruut ghenouch te doene te harer eessche zeyden dat de vorseide Jan haer man wettelic ter kennessen van scepenen van der kuere in Ghend den vornoemden meester Symoen haerlieder vader ontslegghen hadden van tghuend dies hij denselven Janne te huwelicke beloofd hadde met der vorseider joncfrouwe zijne wijve, also datte expresselic blijcken mochte bij eender wettelicker coppye dier af es huut scepenenboucke ghedaen de VIIste dach van october int jaer XIIIIC^C ende XXXIII int scependom heere Joes Vijds, heer Lievins van der Heeke ende haren ghesellen. Ende naer den date van dien, zo hadde deselve meester Symoen wettelic vor scepenen vornoemt dezelfen Janne met der vornoemde joncfrouwe zier ghesellenede gheghift ende gheghoedt in vormen van huwelicker ghifte met vijftich ponden groten sjaers effelic te wetene XXV lb. gr. sjaers ghereet vrome heffende ende XXV lb. gr. sjaers ter lester doet van vader ende moeder; ende omme tvulcommen van dien den vornoemde Janne bewijst ende overghegheven zeker partcheelen in zulcker vormen ende maniere als de wettelicke koppie daerof zijnde ghedaen den IXsten dach van october int vorseide jaer XXXIII inhaut ende verclaert, met welken bewijse de vorseide Jan hem ghepaeyt ende dat over danckelic ghehauden hadde ende datte paesijvelicke ghebruuct ende ghepossessert toot noch toe zonder eenich wederzegghen oft calaenge daerinne te doene of makene, dies de vorseide Jan ter contraryen niet ghesegghen conste. Mids welcken de vornoemde Gheeraert in dat caes conclusysie nam dat de vorseide joncfrouwe Gheertruut metten voren ghenoopten bewijse twelcke hij haer dede in zulcker wijs als tselve bewijs bij meester Symoens vornoemt ghedaen hadde ghezijn den vornoemden Janne zijnen broeder ende deselve Jan meester Symoene vorseit van der eerster huwelicker voerwaerde ontslegghen hadde ghelijc voren verclaert staet sculdich ware ghepaeyt te zijne ende dat hij onghehauden zauden zijn ende blijven in rechte haer eenich ander bewijs te doene, oec mede moeste tselve bewijs wel stede haude mids der voren ghenoopter quytsceldijngghen. Ghemerct oec dat hem deselve Jan vervoordert hadde als dies machtich zijnde ende houder der vornoemde joncfrouwe Gheertruut daerover gheroupen te wesene te ontfanghene tbewijs van den goede dat Jan van Oestkercke der vorseide joncfrouwe Gheertruut vader was haer ghegheven hadde met den vorseiden Jan haren man in huwelicker voorwaerden ende hem daerof vermoedt ghehauden ende bij dien moeste deen also wel stede hauden als dandere.

Zeyde vort de vornoemde Gheeraert zaude de vornoemde Jan zijn broeder voren hant hebbene de leenen als dauste hoyr van den vornoemde Symoen zijnen vader die hem in de vorwaerde bewijst waren ende gheassijngheneert voor zijn vijftich pond groten sjaers ende bovendien hebben noch vijftich pond gr. sjaers bij sulcker weghe en ware hij die also wel kijnt was van denzelven meester Symoen ende der joncfrouwe zijnen wijve als de vorseiden Jan ghescepen niet te hebbene noch te behaudene van der doot van zijnen vader ende moeder, dwelcke hij oopte dat den jüge also niet redelic dijncke zaude, hendelic te desen conclusye nemende anghe-sien dat de vornoemde Jan zijn broeder in de coppie van den bewijse van zijne huwelicken ghoede belooft hadde in accien personele up dat hij in ghedeele comen wilde in te brijnghene thare doet drieduust nobelen, ende et zo ghesciet was, dat hij in ghedeele comen was van den versterften van meester Symoene zijnen vader ende zeker ghestelt hadde bate te heffene ende commer te gheldene naer de wet van der poort, dat voren ghenoopte bewijs stede hauden saude ende dat deselve Jan volghende zier beloften in ghedeele saude brijnghene de vornoemde drieduust nobelen vermet legghende int rechte dadt hem also sculdich ware van ghesciene. Jeghen twelcke de vorseide Ghertruut dede replyquerene blijvende altijts bij haren vorseiden heessche ende al voren als ter quijtsceldijnghen bij Gheeraerde vornoemt hiervoren ghenoopt ende oec ten bewijse dat de vornoemde meester Symoene Janne haren man naer de date van dien ghedaen zaude hebben, zeyde dat deselve quytsceldijnghe noch tbewijs niet sculdich waren stede te haudene noch van werden te zijne ghemerct dat zo dient also wel ancleefde als den vorseiden Jan haren man daerover niet gheroupen was noch haer concent daerinne ghedaen hadde ghelijc datte expresselic blijcken mochte bij der coppye van den vorseiden bewijse daer hem de vornoemde Gheeraert principaellic up fundeerde ende ghehelpen wilde, dwelcke bij rechte ende zonderlijnghe naer de wet van der poort van Ghend sculdich ware te ghesciene, zaude dezelve quijtsceldijnghe ende bewijs sortieren effect want naer de vorseide rechte ende costumen een man niet machtich en es quijtsceldijnghe te doene van der huwelijcker voorwaerden ende ghiften hem ende zijnen wijve thuwelicke ghegheven, noch oec dwijf zonder consent van haren man ofte andersins; daer de contrarye gheskien mochte, so saude dicwijls menige scamp gheskien in huwelicker voorwaerden. Ende also zoude zoe oec grotelic bescamp ende bedroghen zijn in hare vorseide huwelickghifte ende voorwaerde metten voren ghenoopten bewijse bij den vorseide meester Symoen Janne haren man vornoemt ghedaen in de absencie van hare bij dat de vorseide meester Symoenen int zelve bewijs hadde doen stellen contrarye den rechten van den sterfhuuse van Ghend dat dezelve Jan haer man brijnghen saude in ghedeele up dat hij incomen wilde drieduust nobelen, dwelcke te vele grotelic comen saude ten laste van hare,

mids dat bij dier condijcie hare vornoemde huwelicke ghifte ende vorwaerde niet vulcomen zaude, dus waest tevergheefs dat de vornoemde Gheeraert roerde van den vorseiden quijtseldijnghe ende bewijse. Ende mids dien concluddeerde so in rechte tvorseide bewijs ende quijtseldijnghe als niet ghedaen noch te en wilde daermede niet ghevreedt zijn et en ware dat men haer ende haren man ontlasten wilde van der vorseide condijcien van den inbrijnghe, ende bij also dat deselve condijcie gheadnicheleert worde ware tevreden metten vorseide bewijse oft anders begherde zo te hebbene nieu bewijs van den vorseide Gheeraert van harer vornoemde huwelicker vorwaarden. Ende ten anderen daer de vornoemde Gheeraert gheroert heeft dat hij niet ghescepen ware te hebbene van den versterfte van den vorseiden meester Symoene zijnen vader ende der jonfrouwe ziere moeder, replicierde up tcurte dat men ter contrarien wel bevinden zaude dat de vorseide Gheeraert int vorseide sterfhuus zaude hebben ende ghebruucken meer dan XXII lb. gr. sjaers erffelic, waerbij alt ghuent dat de vorseide Gheeraert vort stelde was openbaerlic jeghen recht also datte den jage ende elcken claerlic blijcken mochte bij den wet werdegghen redenen hiervoren bij haer te dijveersen steden ghenoopt ende bij gheleyt ende mids dien tvorststel van denselven Gheeraert niet sculdich ontfanghelic te zijne ofte ste hebbende te wette. Mids al welcken de vorseide joncfrouwe Gheertruud concluddeerde in zulker vormen ende manieren als hierboven gheseyt es. Den vorseide Gheeraert bij vormen van duplijcken sustineren ter contrarijen dat metten bewijse dwelcke meester Symoen zijn vader den voornoemde Janne ghedaen hadde ende hij haer insghelijcx de vulcomen was de vornoemde huwelicke voorwaerde bij der voornoemde joncfrouwe Gheertruud voort ghestelt in al haer lede ende derzelter jonfrouwe daermede ghenouch ghedaen up haren heesch bij sulcker redene als zijne eeste andwoorde wel begrijpt welc bewijs ende oec de quijtseldijnghe bij Janne vor de date van denzelve bewijse de vornoemde Gheeraert zeyde dat bij rechte sculdich ware stede te haudene ende van werdden te blijvене in alle poeinten ende in elc zonderlijnghe also wel int ghuent dat de vorseide Jan in de wettelicke coppie van den vornoemden bewijse beloofte hadde in accien personele up dat hij in ghedeele quame in te brijnghe de vornoemde III^M nobelen want een man wel machtich es in accien personele hem ende zijn wijf te belastene zonder haer daeromme gheroepen te sijne ende oec zonder haer concete dies vermet legghende als anderssins niets huute ghesteken noch ghesondert.

Niet jeghenstaende al tghuent dies de vorseide joncfrouwe Gheertruud ter contrarien ghealijniert hadde met meer woorden bij partijen an beede zijden daer toegheseyt al int langhe, zo waest dat scepenen van beede den bancken daervoren de vorseide handelijnghe al int langhe ghehandelt ende ghedijnght was mids dat de coppie van den vornoemden bewijse ghepasseert was bij beede den bancken haren

vorsaten in wette ghehoort hebbende de vornoemde handelijnghe ende oec ghevij-senteert alle de coppien van vonnessen, quijtscelandijnghe ende anderssins ter marterien dienende bij partijen over ghegheven ende daerup rijpelic ghelet alsoet behoorde, termineerden ende wijsden tbewijs ghedaen bij meester Symoene vornoemt de vornoemde Janne zijnen sone ydele ende van onwerdden als niet ghedaen ende de eerste huwelicke voorwaerde van den voorseiden vijftich ponden groten sjaers bij den vornoemde joncfrauwe Gheertruut gheprouft daer zo by bleef stede haudende ende van werdden, blijven elcken voort staende in zijnen rechte. Actum den XVIsten dach in maerte anno L vor Passchen.

De schaking van Ydoire door Vuitasse de Berry – Miniatuur door Loyset Liédet en Pol Fruit in het handschrift *Histoire de Charles Martel*, geschreven in 1463–65 in Brussel; verluchting in 1467–72 in Brugge. Volgens het verhaal schaakte Vuitasse, de zoon van de hertog van het Franse Berry, Ydoire, prinses van Lusarne, dat door de hertog van Berry werd belegerd. Bewaard in The J. Paul Getty Museum in Los Angeles (Ms. Ludwig XIII 6, <http://www.getty.edu/about/opencontent.html>).

DE BEMOEIENIS VAN GOUVERNEUR KEVERBERG MET DE PLANNEN VOOR EEN MONUMENT VOOR LAMORAAL VAN EGMONT TE ZOTTEGEM (1818-1819)¹

Gerard Venner

1. Inleiding

In 2018 wordt onder meer in Zottegem in Oost-Vlaanderen en in Weert in de Nederlandse provincie Limburg herdacht dat de plaatselijke heren, te weten Lamoraal van Egmont respectievelijk Philips van Montmorency, graaf van Horn, op 5 juni 1568 op de Grote Markt te Brussel werden onthoofd. Zo'n herdenking, begeleid door tentoonstellingen en publicaties, vond ook vijftig jaar eerder in 1968 plaats. Deze bracht het instructieve boek van Herman Van Nuffel voort over de receptie van de tragische levensloop van Egmont gedurende de periode van de zestiende tot in de twintigste eeuw.² Opvallend is het dat Egmont ook al in de jaren 1818-1819 in de belangstelling stond, toen met name de gouverneur van Oost-Vlaanderen, Charles-Louis van Keerbergh, zich met steun van de kroonprins, de latere koning Willem II (1840-1849), inzette voor het oprichten van een standbeeld voor Lamoraal van Egmont te Zottegem.

De 19de eeuw is de eeuw van de geschiedenis. Het is de tijd van de romantiek en van het historisme in de beeldende kunst, de literatuur, de toneel- en de dichtkunst, de geschiedbeoefening en de architectuur. Daarbij greep men vaak terug op historische motieven en figuren om (gewenste) contemporaine ideeën, ontwikkelingen en situaties te propageren of te rechtvaardigen.³ Ook het net opgerichte Verenigde Koninkrijk der Nederlanden van Koning Willem I, dat het twee eeuwen lang verdeel-

¹ Een woord van dank geldt de leescommissie en prof.dr. L.H.M. Wessels voor hun kritisch commentaar op een eerdere versie.

² H. van Nuffel, *Lamoraal van Egmont in de geschiedenis, literatuur, beeldende kunst en legende*, Leuven-Parijs 1968.

³ Zie voor de ruimere context: A. Labrie, 'Nationalisme en Romantiek', in: L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.), *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden*, Nijmegen 2012, pp. 176-194; Dezelfde, 'De Lage Landen: eenheid en scheiding', in: Wessels/Bosch (red.), *Nationalisme, naties en staten*, pp. 259-276. Zie voorts: J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul (red.), *Romantiek en historische cultuur*, Groningen 1996. Voor het historisch bewustzijn en de geschiedschrijving in het bijzonder: P.B.M. Blaas, 'Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel en L.H.M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum 2002., pp. 143-157.

de protestantse Noorden en katholieke Zuiden in een nieuw ‘amalgam’ tezamen had gebracht, had, evenals de soevereine vorst zelf, behoefte aan eendracht en historische legitimatie.⁴ De koning voerde een cultuurpolitiek die de cultuur dienstbaar maakte aan de nieuw gecreëerde politieke verhoudingen. Dit komt onder meer tot uiting in de bloei van de historieschilderkunst, net als elders in Europa. Willem I trad op als opdrachtgever van schilderstukken van onder anderen Odevaere en Van Bree, waarin werd teruggegrepen op het verleden op een manier die veeleer de historische verbondenheid en overeenkomsten dan de onderlinge verschillen tussen de inwoners van het koninkrijk beoogde te benadrukken, bijvoorbeeld dat katholiek en protestant heel goed onder het Huis Oranje zouden kunnen samenleven.⁵ Op het gebied van de geschiedschrijving schreef de vorst in 1826 een prijsvraag uit voor een nieuwe vaderlandse geschiedenis die onder andere was bedoeld ter bevordering van ‘vaderlandsliefde’ en aankweking van ‘het nationaal karakter’.⁶

Vanuit vergelijkbare motieven werden in dezelfde periode ook nationale monumenten en standbeelden opgericht. Vanuit het standpunt van de vorst en andere hoge ambtsdragers waren historische figuren en situaties die konden worden opgevoerd als dragers, symbolen of voorafschaduwingen van de toen zo gewenste nationale geest of andere helden van de natie favoriet. De lust om monumenten en standbeelden op te richten zou in de loop van de 19de eeuw in Nederland en België maar ook in de ons omringende landen alleen nog maar groeien en was op den duur zo groot dat niet alleen critici van een “statuomanie”, “Denkmalwut” of “Denkmalpest” spraken.⁷ Maar evenzo ging men vanuit lokaal en regionaal gevoel-

⁴ Zie in dit verband: E. Koolhaas-Grosveld, ‘Een reisdagboek, een schilderij en de oude meesters: propaganda voor het koningschap van Willem I, 1814-1816’ en J. Leerssen, ‘De Nederlandse natie’, beide in: I. de Haan, P. den Hoed en H. te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 2013, pp. 43-66, respectievelijk pp. 319-340.

⁵ Zie bijvoorbeeld het doek ‘De aanbidding van de akte van de Unie van Utrecht, januari 1579, aan prins Willem I van Oranje’ van J.D. van Odevaere (1814-1815) (de betreffende akte was onder andere ook door Antwerpen en Gent getekend) of het schilderij van M.I. van Bree, ‘Prins Willem I de zaak der Roomsgezinden verdedigend tegenover de calvinisten van Hembyze c.s. te Gent in 1578’ (ca. 1820). In beide gevallen was koning Willem I de opdrachtgever.

⁶ J. Tollebeek, ‘Een gedwongen plooi. Geschiedenis schrijven in het Verenigd Koninkrijk van Willem I’, *De negentiende eeuw* 38(2014) 3, pp. 203-223.

⁷ De term “statuomanie” is gemunt met name door het werk van M. Agulhon. “Denkmalpest” vindt men onder andere terug bij Th. Nipperdey. Vergelijk: S. Spohr, ‘Das deutsche Denkmal und der Nationalgedanke im 19. Jahrhundert’, in: L. Tavernier (Hrsg.), *Studies in European Culture*, Weimar 2011, pp. 24-25. In Nederland, Duitsland en bijvoorbeeld Parijs lag het hoogtepunt in de laatste decennia van de 19de eeuw. Zie voor Nederland, inclusief de jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, de oudere maar nog niet verouderde bijdrage van I.B.M. Matthey, ‘Verbeeld verleden. Schilderijen, schoolplaten en monumenten als uitingen van nationaal gevoel’, in: L.H.M. Wessels (red.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa (1815-1919). Werkboek*, Heerlen 1992, pp. 115-163. Hargrave vermeldt nog dat in Frankrijk voor het oprichten van standbeelden in de publieke ruimte de toestemming van de koning vereist was (mogelijk gold dit voor meer monarchieën). Zie: J. Hargrave, ‘Les statues de Paris’, in: P. Nora (red.), *Les lieux de mémoire*. La nation 3, Paris 1986, p. 248.

de identiteiten of vormen van chauvinisme ertoe over om monumenten en standbeelden op te richten. En er was natuurlijk sprake van allerlei mengvormen: een herinneringscultuur rond lokale en regionale historische figuren en (vermeende) helden aan wie ook een nationale betekenis werd of kon worden toegekend. Egmont is daarvan een voorbeeld.

Al hetgeen over de oprichting van een monument voor Lamoraal van Egmont te Zottegem in de lokale historische literatuur bekend is, is ontleend aan een verslag van 5 mei 1825 over het plaatsen van een voetstuk van het monument op de Markt, dat in het notulenregister van de gemeenteraad werd opgenomen. Blijkens dit jaren later geschreven verslag werden op 1 december 1814 de inwoners van Zottegem in de gelegenheid gesteld om met een vrijwillige bijdrage in te tekenen die bedoeld was voor een monument voor Egmont. Nadat de inschrijvingslijst door “alle besonderste personen”, lees de notabelen, was getekend, was deze overhandigd aan Keeverberg “thans gouverneur dezer provincie”, die deze te Brussel aan de prins van Oranje ter intekening aanbood. Ook prins Frederik der Nederlanden had op 1 juni 1815 ingetekend, toen hij voorafgaand aan de slag bij Waterloo, te Zottegem zijn hoofdkwartier had opgeslagen. De intekenlijst was tenslotte aangeboden aan alle “besonderste” (= hoge) ambtenaren van het Rijk en de gemeentebesturen der provincie.⁸

Deze notitie is in grote lijnen wel juist, maar de chronologie klopt niet. De intekening van prins Frederik in 1815 volgt op de vermelding van Keeverbergs optreden in dezen. Keeverberg werd echter pas in 1817 tot gouverneur van Oost-Vlaanderen benoemd. Het is niet waarschijnlijk dat hij voordien bij prins Frederik heeft bemiddeld om in te tekenen. Bij het neerschrijven van dit verslag in 1825 was Keeverberg trouwens al zes jaar geen gouverneur van Oost-Vlaanderen meer.

Uit het verslag valt al af te leiden dat de mogelijkheid om in te tekenen gedurende een langere tijd heeft bestaan. Over het monument zelf wordt niets gezegd, maar dat gebrek aan informatie wordt met name door de bewaard gebleven bescheiden in het persoonlijk archief van Charles-Louis van Keeverberg gecompenseerd.⁹ Daardoor ontstaat vanuit een kunsthistorische invalshoek de zeldzame mogelijkheid om ten aanzien van een op te richten monument uit het begin van de 19de eeuw, de verschillende ontwerpen, de actoren en hun motieven in kaart te brengen.

⁸ N. van den Bossche, ‘Het standbeeld van Lamoraal van Egmont’, *Jaarboek 1955-1956 uitgegeven door de Zottegemse Culturele Kring*, p. 110; D. Lamarcq, ‘Getouwtrek voor een standbeeld van Lamoraal, graaf van Egmont, te Zottegem’, *Handelingen Zottegemse Genootschap voor Geschiedenis en Oudbeidkunde XIII*, p. 30.

⁹ Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht (RHCL), archief huis Kessel, aanwinst 2004, inv.nr. 4. Voor zover niet anders vermeld, zijn de gegevens aan dit inventarisnummer ontleend.

Wat betreft de motieven meer in het algemeen inzake de oprichting dan wel de belangstelling voor Lamoraal van Egmont, kan men in eerste instantie te rade gaan bij Van Nuffel: Gedurende de 18de eeuw werd de figuur van de graaf van Egmont sterk geïdealiseerd en met legenden omgeven, tot een universeel literair onderwerp dankzij Voltaire, Goethe en Schiller. Aan hen heeft Egmont een groot deel van zijn blijvende faam in de wereld van de kunst te danken. Waarom waren zij in Egmont geïnteresseerd? Zij waren volgens Van Nuffel kinderen van hun tijd, van de Verlichting. Tot de belangrijkste idealen van de Verlichting behoorden vrijheid van gedachte en vrijheid van handelen tegenover vorstendwang en religieus despotisme. De Nederlandse Opstand was een schitterend voorbeeld van deze idealen, waarin Egmont de rol van vrijheidsheld en slachtoffer van de tirannie vervulde. Die denkbeelden werden door Voltaire en na hem door Schiller verwoord in diens “Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung” (1788). Goethes toneelstuk “Egmont” uit dezelfde periode nam het minder nauw met de historische werkelijkheid. Goethe had minder belangstelling voor de vrijheidsstrijd, maar eerder voor het karakter van de held. Vanuit het standpunt van de Romantiek leverde de levensloop van Egmont de perfecte stof op voor een romantisch drama met op de achtergrond de strijd tegen de tirannie, vaderlandsliefde en de vervolging om het geweten.¹⁰

Egmont voldeed aan de idealen van de verlichting. Volgens Van Nuffel hoeft het derhalve niet te verwonderen dat Egmont in de 19de eeuw vooral sympathie en verering genoot in vrijzinnige en a-religieuze kringen. De vraag rijst of Egmont in de beginjaren van het Verenigd Koninkrijk ook als ijkpunt van het gezamenlijke verleden fungeerde. Hij was immers een historische figuur aan het begin van de Opstand vóór de scheiding tussen Noord en Zuid. Kort na de hereniging in 1815 zouden de 16de eeuw, Egmont, Horn en Oranje dienst kunnen doen in de vorming van een nieuw gemeenschappelijk identiteitsbesef.¹¹ Identiteitsvorming voltrok zich in de 19de eeuw op regionaal en nationaal niveau, waarbij ook geografische grenzen een rol speelden. Territoriale identiteit kreeg gestalte in acties van burgerlijke comités die ijverden voor de oprichting van standbeelden. Monumenten waren als symbool belangrijk in het nationalisatieproces. De symboolfunctie van standbeelden in een tijd waarin de omgang met geschiedenis getypeerd is als

¹⁰ Van Nuffel, *Lamoraal van Egmont*, pp. 73-74, 79-85, 88.

¹¹ F. Judo, ‘Een huisgemaakte hereniging? De ‘passiviteit’ van de Zuid-Nederlandse elites in een context geplaatst’, in: F. Judo en S. van de Perre, *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden*, Antwerpen 2015, pp. 61-62; L. Jensen, ‘De hand van broederschap toegereikt’. Nederlandse identiteiten en identiteitsbesef in 1815’, in: *Dezelfde bundel*, pp. 80-81.

“cultus van helden”, is reeds onderzocht voor de periode na 1830.¹² De vraag rijst nu, of monumenten vóór 1830 ook al deze rol vervulden bij een ontluikend identiteitsbesef op het niveau van het Verenigd Koninkrijk. Deze optie komt bij Van Nuffel niet aan de orde en evenmin in de recente relevante literatuur.¹³

Uitgangspunt van deze bijdrage is de rol van Charles-Louis van Keerbergh. Waarom was hij, die als buitenstaander korte tijd als gouverneur van Oost-Vlaanderen werkzaam was, geïnteresseerd in een monument ter nagedachtenis aan Egmont te Zottegem? Aan de hand van het voorhanden archiefmateriaal wordt mede getracht de boven gestelde meer algemene vragen te beantwoorden.

Ter introductie wordt eerst, wellicht ten overvloede, in het kort het einde van Egmont geschetst. Daarna volgen een schets van de carrière van Keerbergh en zijn belangstelling voor Egmont. De hoofdmoot vormt de ontstaansgeschiedenis van het monument voor Lamoraal van Egmont te Zottegem, dat na een lange periode van stilstand tussen 1824 en 1872 pas in laatst genoemd jaar werd gerealiseerd. Telkens zal worden bekeken, door welke motieven de actoren werden gedreven.

2. Lamoraal van Egmont

Lamoraal van Egmont is een bekende historische figuur uit de periode van oppositie van met name hoge edelen, die voorafging aan de Opstand of de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Lamoraal had grote roem verworven, toen hij in 1557 bij St. Quentin en later bij Grevelingen de Fransen verpletterend had verslagen. Als lid van de Raad van State kwam hij al in 1561 met andere hoge edelen als Willem van Oranje en de graaf van Horn in verzet tegen de politiek van koning Filips II die juist hun invloed wilde marginaliseren. Zij richtten hun pijlen op Granvelle, een trouw dienaar van de Spaanse belangen, die de vergaderingen van de Raad van State beheerste. In hem zag de adel een spion van de koning en een gevaar voor de oude vrijheden van het land. Zij wisten gedaan te krijgen dat de koning Granvelle terugriep. De periode van het bewind der edelen brak aan (1564-1566).

De edelen hadden nu de macht in handen en de Raad van State zou meer regeringsbevoegdheid krijgen. Egmont maakte een vergeefse reis naar de koning om

¹² K. Arijns, *Vormen van regionaal bewustzijn en nationale identiteit in Belgisch- en Nederlands-Limburg, 1866-1938*, Hilversum 2017, pp. 15, 22.

¹³ C.A. Tamse en E. Witte, *Staat- en natievorming in Willem I's koninkrijk*, Brussel 1992; L. François, 'Het nationaal gevoel in de Zuidelijke Nederlanden: Betekenis en invloed ten tijde van de vorming van het Verenigd Koninkrijk', in: P. Lenders (red.), *Het politiek personeel tijdens de overgang van het Ancien Régime naar het Nieuw Regiem in België (1780-1830). Colloquium van zaterdag 14 december 1991*, Kortrijk-Heule 1993, pp. 85-97; R. Vosters en J. Weijermars (red.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I*, Brussel 2011.

hem van de noodzaak van een ander beleid te overtuigen. De koning deed geen concessies. Van een verzachting van de plakkatens tegen de ketters of van het bijeenroepen van de Staten-Generaal wilde hij niets weten.

De beeldenstorm van augustus 1566 bracht een stroomversnelling teweeg, van oppositie naar opstand. Egmont, Oranje en anderen stonden aan de hervormden vrijheid van godsdienst toe. Om de zaken zuiver te stellen liet de landvoogdes Margaretha van Parma op 2 januari 1567 door de Raad van State alle vliesridders, ambtenaren, officieren en soldaten een onvoorwaardelijke eed van trouw aan de koning afleggen. Er waren hoge edelen, waaronder Egmont, die op dit verzoek ingingen, en anderen, waaronder Oranje en Horn, die de eedsaflegging weigerden. Als stadhouder van de koning in Vlaanderen trad Egmont onder andere te Gent, Ieper en Geraardsbergen op tegen de voortschrijdende protestantisering van Vlaanderen.

Als antwoord op de beeldenstorm en de ongeregelde heden stuurde de koning Alva naar de Nederlanden om de orde te herstellen en de rebellen en ketters te bestraffen. Alva kreeg toestemming om gerechtelijk op te treden tegen de leden van het Gulden Vlies, waartoe de genoemde hoge edelen behoorden. Direct bij Alva's aankomst te Brussel in augustus 1567 werd een uitzonderingsrechtbank opgericht, de Raad van Beroerten, die als opdracht had de rebellen en verantwoordelijken van de voorbije onlusten te berechten. Velen vluchtten voor de komst van Alva, maar Egmont bleef te Brussel. Hij had de vereiste eed afgelegd en was katholiek gebleven. Zo was hij zich, in de woorden van Van Nuffel, van geen schuld bewust, aangezien hij geen openlijke opstand had gepleegd. Hij scheen echter niet te begrijpen dat zijn "wettig" verzet tegen sommige beslissingen van de koning die hem onbillijk voorkwamen of tegen de geest van de Nederlanden ingingen, al voldoende waren in de ogen van Filips II en Alva om veroordeeld te worden. Egmont werd gevangen genomen en na een proces op 5 juni 1568 op de Grote Markt te Brussel, met de graaf van Horn, door onthoofding terecht gesteld. Het stoffelijk overschot werd in de kerk te Zottegem, waar hij een kasteel en de heerlijke rechten bezat, begraven. Reeds door tijdgenoten werd hij beschouwd als het beroemdste slachtoffer van vreemde tirannie en fanatiek despotisme.¹⁴

¹⁴ Van Nuffel, *Lamoraal van Egmont*, pp. 14-15, 49. Zie voor de algemene achtergrond: G. Janssens, 'De eerste jaren van Filips II 1555-1566'; Dezelfde, 'Van de komst van Alva tot de Unies 1567-1579', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 6, Bussum 1979, pp. 188-193 respectievelijk 215-218.

3. Charles-Louis van Keverberg, gouverneur van Oost-Vlaanderen

Charles-Louis van Keverberg werd op 14 maart 1768 op kasteel Aldenghoor te Haelen in het huidige Nederlandse Midden-Limburg gedoopt als zoon van Karel Emmanuel van Keverberg en Anna Maria Josepha von Weichs zu Rösberg. De vader was heer van Haelen en Neer in het noordelijkste gedeelte van het prinsbisdom Luik. Keverberg werd in 1780 op twaalfjarige leeftijd page aan het hof van de aartsbisschop van Keulen te Bonn en bezocht daar het gymnasium en de in die jaren gestichte verlichte universiteit. Vanaf 1787 bezocht hij tenminste een jaar de eveneens verlichte universiteit te Frankfurt aan de Oder die mede als opleiding voor Pruisische ambtenaren werd gezien. In 1790 werd hij lid van de ridderschap en dus tevens van de Staten van het Pruisische Overkwartier van Gelder, dat het tegenwoordige Nederlandse Noord-Limburg en aangrenzend Duits gebied omvatte.

Met de komst van de Franse legers in 1794 raakte een carrière als Pruisisch ambtenaar buiten zicht, maar hij wist zich snel aan de gewijzigde politieke omstandigheden aan te passen. Hij werd lid van de Conseil général van het departement van de Nedermaas (1800-1801), onderprefect van het arrondissement Kleef in het departement van de Roer (1804-1811) en prefect van het departement van de Boven-Eems te Osnabrück (1811-1813).

Met het terugtrekken van de Franse troepen kwam hij in 1814 eerst in Parijs terecht, maar vestigde zich nadien in zijn geboorteplaats Haelen. Nadat het departement van de Nedermaas op de linker Maasoever einde 1814 aan het toekomstige Koninkrijk der Nederlanden was toegevallen, kwam hij mede door zijn in 1815 gedrukte “Réflexions sur la loi fondamentale qui se prépare pour le Roïaume des Païs-Bas” in het vizier van koning Willem I. Hij werd in 1815 tot gouverneur van Antwerpen benoemd, waar hij nog een aandeel had in de terugkeer van de schilderingen van Rubens uit Parijs.

In mei 1817 volgde zijn benoeming tot gouverneur van Oost-Vlaanderen, een functie die hij eveneens maar twee jaar vervulde.¹⁵ Keverberg was een breed georiënteerd man: zijn aandachtspunten waren onder andere het verzamelen van statistische gegevens, het gevangeniswezen en de armenzorg. Keverberg is vooral bekend gebleven wegens zijn in 1818 verschenen boek “Ursula princesse britannique,

¹⁵ *Nationaal Biografisch Woordenboek* 9, Brussel 1981, kk. 427-431, uitgebreider en geactualiseerd: G. Venner, ‘Karl Ludwig von Keverberg (1768-1841), Adliger Beamter in Umbruchzeiten, den Musen und der Wissenschaft zugetan’, in: W. Diedenhofen e.a. (red.), *Klevische Lebensbilder. 24 Porträts Band I*, Kleef 2013, pp. 95-104.

d'après la légende et les peintures d'Hemling". Hij beschreef daarin de legende van de H. Ursula en de Ursulaschrijn in het Sint-Janshospitaal te Brugge. Het boek vormt tevens de eerste biografie en oeuvrecatalogus van Hans Memling. Vrijwel alles wat Keverberg schreef, zal achterhaald zijn. Nochtans staat hij mede aan het begin van de herontdekking van de zogenaamde Vlaamse Primitieven.¹⁶ Vermeldenswaardig is verder dat Keverberg het Duits en het Frans beheerste, maar slechts rudimentaire kennis van het Nederlands had. In 1816 heeft hij geprobeerd zich het Nederlands eigen te maken.¹⁷

Op 29 mei 1819 werd Keverberg benoemd tot lid van de Raad van State en hij verbleef nu afwisselend te Brussel en 's-Gravenhage. Voor de wensen van het Zuiden en de revolutionairen van 1830 kon hij weinig begrip opbrengen. In een staatscommissie heeft hij nog voorgesteld om de eenheid tussen Noord en Zuid door middel van een federatie te behouden, maar dat plan werd door de gebeurtenissen te Brussel snel achterhaald. Keverberg stierf in 1841 in 's-Gravenhage en werd te Haelen begraven. Hij kan omschreven worden als een typische "windhaan", maar wellicht ook als een pragmaticus bij uitstek, een bestuurder die zich onder de opeenvolgende regimes kon handhaven.¹⁸ Hij had naast zijn interesses op het gebied van bestuur en samenleving ook een brede culturele belangstelling: muziek, literatuur, toneel en schilderkunst.

4. Keverbergs belangstelling voor Egmont

Keverberg bracht zijn leer- en studietijd door in de verlichte milieus te Bonn en Frankfurt aan de Oder. Hij dreef niet enkel mee op een algemeen heersende belangstelling voor Egmont. Hij moet Egmonts levensverhaal in zijn jonge jaren uit het boven genoemde geschiedwerk van Schiller hebben gekend. Hij noemt dit werk immers in zijn brief aan Babette Koch te Bonn van 29 september 1792. Babette Koch, bekend als een vriendin van Beethoven, was einde jaren tachtig van de 18de eeuw het middelpunt van een gezelschap van verlichte geesten, dat dagelijks in het restaurant annex boekwinkel van de weduwe Koch, haar moeder, bijeenkwam. Nadat Keverberg in 1787 Bonn had verlaten, hield hij corresponderend contact

¹⁶ L. van Biervliet, 'Op weg naar Memling', *Biekerf* 78 (1978), pp. 33-37, 87-93, 153-166.

¹⁷ *Discours prononcé le 4 août 1817 par S.E.M. le baron de Keverberg de Kessel...à l'occasion de la distribution solennelle des prix proposés au concours de l'académie royale de dessin, peinture, sculpture et architecture de Gand*, Gent 1817, p. 26; RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2004, inv.nr. 34, brief van Falck van 12 augustus 1816.

¹⁸ Zie voor de gehanteerde terminologie onder andere: M. Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)*, Amsterdam 2009. De benadering van J. Leerssen is ons inziens genuanceerder. Zie: Leerssen, 'De Nederlandse natie', pp. 321-322.

met Babette Koch.¹⁹ Zijn brief van 29 september 1792 getuigt niet alleen van kennis betreffende, maar ook van grote bewondering voor Schillers geschiedenisboek. Na het bestellen van enkele boeken stelt hij de vraag: “Und sagen Sie mir, ob von Schillers Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande seit 1788 kein zweiter Band erschienen ist? Dann bitte ich Sie keinen Augenblick zu säumen, ihn für mich kommen zu lassen. Auch Sie, liebe Babette, müßen dieß treffliche Werk lesen! Die Sprache ist schön, wenn gleich zu geschmückt für die Historie, das Raisonnement zu gehäuft, allein durchdacht der Faden der Geschichte so geleitet, daß er das höchste Interesse erwecken muß”. Keverberg vergelijkt de situatie in de 16de eeuw met de contemporaine in Frankrijk: “...und aus dem Schooße der Unordnung und Anarchie keimte am Ende doch ein leidslehre, ja ein besserer Zustand als der vorige war. O, mögte das doch auch jetzt auf eine oder die andere Art wahr werden!” De bewondering van Keverberg gold ook ander werk van Schiller. Op 7 en 30 april 1793 herhaalde hij de vraag, of er nog geen vervolg op het eerst deel van Schillers “Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande” verschenen was.²⁰

Keverberg is zelfs zover gegaan dat hij onder de titel “Egmont als Sujet für die lyrische Bühne” de toneelaanwijzing voor een opera over Egmont heeft geschreven, die helaas niet gedateerd is. Hij zocht aanvankelijk naar een onderwerp om op “das Verlangen einer geistvollen und liebenswürdidgen Tonsetzerin für sie ein Singspiel zu verfertigen”. Hij kwam na ampele overwegingen bij Egmont uit: “Egmonts Leben und Tod sind durchaus poetisch, und gar herrlicher Stof hat der unsterbliche weimarsche Greiß – bedoeld is Goethe – noch der Wahrheit welche uns die Geschichte überliefert hat, durch den Zauber seiner Dichtung beigefügt”. De door Keverberg ontworpen regie van een opera over Egmont voorzag in een voorspel en drie bedrijven en was gebaseerd op het in 1788 verschenen gelijknamige toneelstuk van Goethe. Hoewel de toneelaanwijzing van Keverberg waarschijnlijk niet verder is gekomen dan het stadium van een concept, getuigt deze toch onmiskenbaar van ’s mans serieuze interesse in de historische levensloop en betekenis van Egmont.²¹

Afgezien van Keverbergs persoonlijke belangstelling voor Egmont, was ook het plaatsen van een monument als zodanig geheel in zijn geest. Als onderprefect van Kleef nam hij in 1809 het initiatief tot het oprichten van een monument voor Johanna Sebus te Wardhausen aan de Rijn ten noorden van Kleef. Het monument herinnerde aan de onbaatzuchtige zelfopoffering – een eigenschap die ook aan

¹⁹ G. Venner, ‘Karl Ludwig von Keverberg (1768-1841) und seine Bonner Freunde’, *Bonner Geschichtsblätter. Jahrbuch des Bonner Heimat- und Geschichtsvereins* 57/58 (2008), p. 242.

²⁰ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2003, inv.nr. 71.

²¹ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2003, inv.nr. 241.

Egmont werd toegeschreven – van een zeventienjarig meisje dat in januari 1809 tijdens de grote overstroming van de Rijn verdronk, toen zij een buurvrouw wilde redden.²² Vervolgens had Keerbergh in 1818 als voorzitter van de provinciale Société de statistique laten weten dat er heel wat documentatie was verzameld voor het oprichten van monumenten om de roem van de provincie Oost-Vlaanderen te vermeerderen.²³ Ook in deze context lag zijn inzet voor een monument voor Lamoraal van Egmont voor de hand. Aan te nemen is derhalve dat een combinatie van een verlichte opvoeding, historische belangstelling, fascinatie voor onbaatzuchtige zelfopoffering en het streven om de roem van het gewest te bevorderen, aan de basis van Keerberghs interesse voor Egmont lag.

5. Reclame voor een monument. Van plaatselijk naar provinciaal en hoger niveau

De belangstelling voor Egmont te Zottegem zelf moet een belangrijke impuls hebben gekregen, toen in 1804 bij werkzaamheden aan het hoofdaltaar in de parochiekerk een grafkelder werd ontdekt. Op 17 oktober 1804 onderzochten de pastoor, de burgemeester, de adjunct-burgemeester en de vrederechter in aanwezigheid van tenminste vijftien met name genoemde inwoners de kelder onder het hoofdaltaar. Zij troffen twee loden kisten aan. De kist ter linker zijde bevatte een schedel en andere botten, maar geen aanduiding betreffende de persoon. Men ging ervan uit dat dit het stoffelijk overschot van Lamoraal van Egmont was. In de andere kist rustten blijkens een aangebrachte plaquette de resten van de weduwe van Lamoraal. Bij deze laatste kist waren drie loden dozen geplaatst met de gebalsemde harten van Philips van Egmont († 1590), Lamoraal van Egmont († 1568) en Karel van Egmont († 1620). Zij werden geopend. Tenslotte werden de aangetroffen resten weer teruggeplaatst om eer te brengen aan de ongelukkige Lamoraal die onthoofd was, omdat hij uit liefde voor zijn vaderland de rechten van de onderdrukte Vlamingen had verdedigd. Ter herinnering aan het onderzoek werd een loden plaat met inscriptie in de grafkelder achtergelaten.²⁴ Niet toen, maar pas in 1815 zou te Zottegem het plan zijn ontstaan om een monument voor Egmont op te richten. Relevante stukken uit dit jaar ontbreken echter.

²² G. Venner, 'Keerberghs Bemühungen um die Erinnerung an Johanna Sebus', *Kalender für das Klever Land auf das Jahr 2005*, p. 92 en daar genoemde literatuur. Zie ook: A. Leitzmann, *Die Quellen von Schillers und Goethes Balladen*, Bonn 1911, p. 43.

²³ 'Beroemde mannen van West-Vlaanderen', *Biekorf* 78 (1978), p. 127.

²⁴ Het verslag van het onderzoek is onder andere gepubliceerd in: *Annales Beligiques des sciences, arts et littératures* 2, Gent tweede halfjaar 1818, pp. 366-370; E. van Damme, *Histoire du procès et de la mort de Lamoral comte d'Egmont décapité à Bruxelles le 5 juin 1568, enseveli à Sotteghem*, Gent 1869, pp. 41-44.

Dit plan werd in ieder geval tijdens de jaarlijkse vergadering van Provinciale Staten van Oost-Vlaanderen in juli 1818 naar provinciaal niveau verheven. Op 24 juli kreeg Emmanuel Boeyé, lid van de stedelijke stand als afgevaardigde van Sint-Niklaas, het woord. Hij uitte de wens dat Gedeputeerde Staten de burgemeester van Zottegem zouden aansporen om de intekenformulieren voor de oprichting van een monument aldaar voor Lamoraal van Egmont, slachtoffer van de tirannie van de hertog van Alva, aan de autoriteiten van steden en gemeenten in de provincie toe te sturen, zodat ook hun ingezetenen konden deelnemen aan het project. Het voorstel werd aangenomen.²⁵

Gedeputeerde Staten gingen vervolgens veel verder dan het genomen besluit. Zij spoorden de burgemeester van Zottegem niet aan om de intekenlijst te verspreiden, maar namen deze taak zelf op zich. In een schrijven van 8 september 1818 aan de burgemeesters en schepenen der steden en aan de burgemeesters van de plattelandsgemeenten zetten zij allereerst uiteen dat in 1804 te Zottegem de stoffelijke resten waren ontdekt van Lamoraal van Egmont. Hij was de wapenbroeder van Willem van Oranje en slachtoffer van zijn vaderlandsliefde, van zijn toewijding aan het verdedigen van de rechten van de Vlamingen, en van de wraak van Alva. Verschillende vaderlandslievenden hadden in 1815 het besluit genomen om door intekening gelden in te zamelen voor een monument te Zottegem voor “deze verdediger van onze rechten”. De eerste intekenaren waren de wereldlijke en geestelijke autoriteiten te Zottegem, verder prins Frederik der Nederlanden, de gouverneur en verscheidene van zijn belangrijkste ambtenaren. Gedeputeerde Staten wensten dit project te steunen en zonden twee exemplaren van de gedrukte intekenlijsten aan alle plaatselijke besturen toe, die hun ingezetenen tot vrijwillige intekening moesten aanmoedigen. Eén exemplaar met de namen van de nieuwe intekenaren moest vóór 1 november 1818 aan de provincie worden teruggestuurd. Om aan de oproep tot intekening algemene bekendheid te geven, werd deze ook tweetalig gepubliceerd in het “*Mémorial Administratif de la Flandre Orientale*”, het officiële orgaan van het provinciebestuur.²⁶

Wie vóór de circulaire van 8 september 1818 al hadden ingetekend, blijkt uit het gedrukte intekenformulier. Dat waren allereerst zestien ingezetenen van Zottegem. Als nummer 20 op de lijst prijkt de naam van prins Frederik der Nederlanden die het hoogste bedrag – vierhonderd francs – voor het monument over had. De overige intekenaren waren vrijwel alle in Oost-Vlaanderen woonachtig, waarbij de

²⁵ Rijksarchief Gent, Provinciaal archief, Hollandse periode, inv.nr. (1085), f. 63v.

²⁶ Rijksarchief Gent, Provinciaal archief, Hollandse periode, inv.nrs. (1232), (90/18); *Mémorial administratif de la Flandre Orientale* 4, tweede halfjaar 1818, pp. 162-166.

zeven intekenaren uit Oudenaarde opvallen. De lijst wordt afgesloten met de namen van de gouverneur Keverberg, die voor het op één na hoogste bedrag van 250 francs intekende, en van negen leden van Gedeputeerde Staten en de griffier, ieder voor 25 francs. De namen van de gouverneur en de leden van Gedeputeerde Staten zullen wel kort vóór het drukken van de intekenlijst zijn toegevoegd. Er waren op 8 september 1818 in totaal 68 intekenaren.

De intekenlijst voor het oprichten van het gedenkteken liet niet na te vermelden dat Egmont door bevel van de wrede Alva op 5 juni 1568 te Brussel was onthoofd wegens zijn gehechtheid aan zijn vaderland en de behartiging van de rechten der Vlamingen. De intekenaars hoefden pas te betalen, nadat de hoge overheid toestemming (tot oprichting) had verleend. Afhankelijk van het behaalde resultaat zou een prijsvraag (concours) voor het ontwerpen van het monument worden uitgeschreven. Kennelijk om de intekenactie te ondersteunen, verscheen in november 1818 in de “*Annales Beligues des sciences, arts et littératures*” een artikel van kanunnik Martinus Joannes de Bast over het optreden van Alva en de terechtstelling van Egmont, gevolgd door een verslag van het onderzoek van de grafkelder te Zottegem in 1804.²⁷ De Bast was een bekend oudheidkundige die al over Romeinse overblijfselen in Vlaanderen en over de geschiedenis van Gent had gepubliceerd.²⁸ De “*Annales Beligues*” waren een periodiek dat te Gent werd uitgegeven, maar voor de gehele Nederlanden was bedoeld. Het bevatte artikelen over (exacte) wetenschappen en kunst alsmede dichtwerken. De bijdrage van De Bast verscheen kort daarop ook in een Nederlandse vertaling.

Instructief is ook een artikel getiteld “*Monument projeté dans la commune de Sotteghem à la mémoire du comte d’Egmont*”, gedateerd 31 december 1818. Het was bedoeld voor de “*Annales Beligues*”, maar het werd niet gepubliceerd. Blijkens het handschrift was Norbert Cornelissen de auteur. Norbert Cornelissen (1769-1849) was medewerker van de “*Journal...de la Flandre Orientale et Occidentale*” en de “*Journal de Gand*”, sinds 1817 adjunct-secretaris van het college van curatoren van de door koning Willem I opgerichte universiteit van Gent, secretaris van de Tekenacademie en van de Academie van Schone Kunsten te Gent. Hij was betrokken bij de oprichting van de Société d’Horticulture et de Botanique aldaar en zette zich in voor de periodieke tentoonstellingen van schilderijen te Gent.²⁹ Hij speelde dus een rol in het culturele leven.

²⁷ *Annales Beligues* 2, tweede halfjaar 1818, pp. 352-370.

²⁸ *Biographie Nationale* 4, Brussel 1873, kk. 756-760.

²⁹ *Nationaal Biografisch Woordenboek* 6, Brussel 1974, kk. 123-128; L. François, ‘Norbert Cornelissen’, *Jaarboek van de Koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica “de Fontaine” te Gent* 21-22 (1971-1972), pp. 107-130.

Het artikel opent met een beschrijving van Zottegem, op veertien mijl afstand van Gent in het land van Aalst. De plaats had veel geleden van de oorlogen, telde slechts 1700 inwoners en was het centrum van een kanton dat vooral van de landbouw leefde. Toch werd de kunst niet vergeten. Sinds enkele jaren kende Zottegem een harmonie die al meer dan eens op concoursen een prijs had behaald. Een jaar geleden was er naar het voorbeeld van Oudenaarde, Aalst en Dendermonde een school voor elementair tekenonderwijs opgericht. Kennelijk voor een Noord-Nederlands publiek worden vervolgens de oude protestantse gemeenten van Sint-Maria-Horebeke, Schorisse en nabij gelegen gehuchten vermeld, die nu vanuit Gent door een opgeleide en tolerante dominee werden bediend. Te Zottegem, waar men het monument voor Egmont wilde oprichten, waren in 1804 zijn resten teruggevonden. Toen reeds was het plan opgevat deze onder te brengen in een grafmonument (tombeau), maar door allerlei omstandigheden kwam het er niet van. Het plan werd in 1815 nieuw leven ingeblazen, toen prins Frederik in Zottegem in het huis van de burgemeester De Rouck verbleef. Op een intekenlijst schreven de prins, verschillende officieren en overheidspersonen van Zottegem en naburige gemeenten hun naam. Enige maanden geleden tenslotte werd het plan voor het op te richten monument aan de gouverneur voorgelegd die een van de grootste promotors werd. De intekening werd ook in andere gemeenten mogelijk en stond nog altijd open. Vervolgens besprak Cornelissen een ontwerp, waarover dadelijk meer.

In de praktijk bleek niet ieder voor de oprichting van het monument warm te lopen. Vele gemeenten stuurden het intekenformulier zonder nieuwe namen terug.³⁰ Men kan het ook positief bekijken. Te Zottegem tekenden nog eens achttien personen in. Het hoogste aantal leverde Knesselare met 22 intekenaren, op afstand gevolgd door Waarschoot (10), Gent (8), Hamme (8), Sint-Niklaas (7), Assenede (5), Zomergem (5) en Middelburg (4). Nog 28 gemeenten leverden een tot drie intekenaren, onder wie veelal de burgemeester of de gemeenteraad.

Keverberg had ook de prins van Oranje, de latere koning Willem II (1840-1849), voor het op te richten monument weten te interesseren. Hij kende de kroonprins persoonlijk, in ieder geval sinds oktober 1817, toen deze Gent bezocht en gouverneur Keverberg als gastheer optrad.³¹ De interesse was zo groot dat het monument gespreksonderwerp aan het hof was. Zulks blijkt uit een brief van Gott-hilf Theodor Faber aan Keverberg van 19-20 februari 1819. Faber was enige tijd te gast geweest ten huize van Keverberg te Gent en had onder meer kennis gemaakt

³⁰ Rijksarchief Gent, Provinciaal archief, Hollandse periode, inv.nrs. (20/1-2).

³¹ Zie voor een verslag: *Journal de Gand* 13 oktober 1817 nr. 281, in: RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2003, inv.nr. 33.

met diens bevriende kunstliefhebbers. Faber was op dat moment attaché van het Russisch gezantschap bij de Duitse Bondsdag te Frankfurt. Keverberg en Faber kenden elkaar waarschijnlijk nog uit de tijd dat Faber in het departement van de Roer werkzaam was. Deze was eerst verbonden aan de centrale administratie te Aken en vervolgens commissaris van het directoire exécutif in het kanton Kalkar (1798-1799). In 1799 werd hij leraar Frans aan de école secondaire te Keulen en mederedacteur van een krant. De in Riga geboren Faber werd in 1807 ambtenaar op het ministerie van Buitenlandse Zaken te Sint-Petersburg.³²

Faber liet weten dat hij op 13 februari te Brussel naar het grote bal van de prins Von Hatzfeld, buitengewoon gezant van de koning van Pruisen, was geweest. De prins van Oranje behoorde ook tot de gasten. Hij liep op Faber toe en zij spraken in een zijkamertje een kwartier met elkaar, met name over Gent, Keverberg en het monument voor Egmont. Faber vertelde dat hij bij Keverberg twee ontwerpen had gezien, maar dat deze er niet tevreden over was en een derde ontwerp wilde. De geïnteresseerde prins deed de suggestie een prijsvraag uit te schrijven. Faber wilde nog een opmerking maken over de financiën, maar durfde dat niet aan, omdat hij niet wist hoe de prins zou reageren. Nadien had Faber de prins nog eens ontmoet, maar het weinig inhoudelijke gesprek bood geen mogelijkheid om op het monument terug te komen. Faber zette nu zijn hoop op zijn afscheidsaudiëntie bij de prinses, zijn grootvorstin, daarmee doelend op de tsarendochter Anna Pavlona, de echtgenote van de prins van Oranje. Mogelijk kon hij bij één van hen het monument ter sprake brengen, maar dat bleek niet het geval te zijn.³³ Kennelijk liet de hofetiquette de gesprekspartner van de prins niet toe zelf een onderwerp aan te snijden.

Niet veel later, waarschijnlijk einde maart – begin april 1819, stelde prins van Oranje een notitie op over het op te richten monument voor Lamoraal van Egmont. Verschillende stadia van deze notitie bevinden zich in het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage en in het huisarchief Kessel.³⁴ De eerste conceptversie getiteld “Questions, observations à faire à monsieur de Keverberg”, behandelt allereerst de vraag van Keverberg of de intekening voor het monument tot zijn provincie beperkt moet blijven of een algemeen (nationaal) karakter moet dragen. In het laatste geval zou meer bijeengebracht kunnen worden dan de vijfduizend gulden die het monument zou kosten. Een monument voor één van de markantste

³² Zie voor zijn carrière: G. Venner, ‘Eine Beschreibung des Kalkarer Hochaltars um 1798/1799 im Bericht des Kommissars Gotthilf Theodor Faber’, in: R. van den Brand e.a. (ed.), *Epitaph für Stefan Frankewitz*, Geldern 2015, pp. 181-183.

³³ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2004, inv.nr. 34.

³⁴ Koninklijk Huisarchief 's-Gravenhage, archief Willem Frederik Georg Lodewijk, koning der Nederlanden (1792-1849), inv.nr. XI-5.

mannen uit de geschiedenis zou naar de mening van de prins een nationaal monument moeten zijn. Men zou de vergadering van de Staten-Generaal kunnen gebruiken om de leden van de beide kamers de gelegenheid tot intekening te geven. Het monument moest eenvoudig zijn, maar waardig aan zijn onderwerp. Bijna drie eeuwen waren verstreken zonder dat de natie zich door uiterlijke tekenen dankbaar had getoond. Nu was het tijd die dankbaarheid te tonen op een manier die haar (de natie) en hem (Egmont) waardig was.

Het is opmerkelijk dat de prins van Oranje zodanig geïnteresseerd was in een monument voor Egmont, dat hij zelfs een ontwerp op papier zette, waarover dadelijk meer. Het bleef, wat hem betreft, niet bij het overigens enorme bedrag van 2645,50 francs dat de koninklijke familie (koning, koningin, prins van Oranje en echtgenote) voor het monument beschikbaar stelde.³⁵ De belangstelling van de prins voor Egmont (en de graaf van Horn) bleek voorts tijdens de feestelijke ingebruikname van het Broodhuis op de Grote Markt te Brussel door de Société de la Loyauté op 21 mei 1819. De prins voerde als erevoorzitter het woord en wees erop dat aan dit oude gebouw vele nationale herinneringen kleefden. De belangrijkste was wel dat de beroemde graven van Horn en Egmont hun laatste uren binnen deze muren hadden doorgebracht. De aanwezigen werden opgeroepen een moment stil te staan bij het onbaatzuchtige, vrijmoedige en loyale gedrag van deze twee martelaren van de nationale vrijheid. Altijd was deze natie de vijand geweest van tirannie en onderdrukking, maar toegewijd aan hen die haar rechtvaardig, gematigd en loyaal bestuurden. Moge de herinnering aan deze twee helden-burgers ons aanmoedigen tot de meest onbaatzuchtige vaderlandsliefde, aldus de prins.³⁶

Ook andere hooggeplaatsten lieten van hun belangstelling blijken, mede door in te tekenen. De prins Ernst van Hessen maakte al op 17 januari het bedrag over waarvoor hij had ingetekend, evenals dat van de hertog van Saksen-Weimar, provinciaal commandant van Oost-Vlaanderen, en diens echtgenote. Norbert Cornelissen schreef op 7 mei 1819 vanuit Brussel dat hij de avond tevoren tijdens een diner bij de baron Von Feltz, lid van de Raad van State, naast de minister Falck zat, die een warme belangstelling voor het monument had, zo ook de tafelenoot aan de andere zijde, de hertog van Ursel, eveneens minister. De graaf Vilain XIII, oud-burgemeester van Gent en lid van de Tweede Kamer, liet niets na om de aandacht op het monument te vestigen.³⁷ Hij had de intekenlijst tijdens de vergadering van de Tweede Kamer laten circuleren, en nu ook tijdens het diner. De koningin had

³⁵ Van Damme, *Histoire du procès*, p. 46.

³⁶ *Le Véridique de Gand* 23 mei 1819 nr. 177, p. 1; *Annales Belges* 3, eerste halfjaar 1819, pp. 325-326.

³⁷ Zie over hem: *Biographie Nationale* 26, Brussel 1936-1937, kk. 749-751.

ingetekend voor duizend gulden, de (kroon)prins en prinses elk voor 2500 gulden, prins Frederik nog eens voor driehonderd gulden, verscheidene ministers voor honderd gulden, een groot aantal leden van de Tweede Kamer voor honderd gulden en Van Hogendorp voor vijftig gulden. Een snelle berekening leerde volgens Cornelissen dat er op die wijze al 10.000 gulden bijeen was gebracht voor het monument, nog afgezien van het geld dat men al te Gent had, waarschijnlijk doelend op de provinciale intekening.³⁸ In de afrekening van de inkomsten en uitgaven in 1823 is te zien dat zeven ministers, acht leden van de Raad van State en zes referendarissen bij de Raad van State hun bijdragen hadden betaald. Onder de contribuanten worden voorts 21 personen als lid van de Staten-Generaal, negen als lid van de Eerste Kamer en zes als lid van de Tweede Kamer aangeduid.³⁹

Tot intekening op nationaal niveau werd nog niet overgegaan. In een reactie van 24 april 1819 van een niet nader bekende A.N.G. op de notitie van de prins werd gesuggereerd daarmee in de noordelijke provincies te wachten, totdat iets definitiefs te zeggen was over de aard en de plaats van het monument.⁴⁰ Toen het ontwerp van het monument en de standplaats waren vastgesteld, werd in de vergadering van de nog te noemen commissie van 13 augustus 1819 besloten om intekenlijsten via magistraatpersonen naar alle provincies te sturen.

Min of meer gelijktijdig verscheen in de “*Annales Beligues*” een artikeltje onder de kop “Comité pour l’érection du monument d’Egmont à Sotteghem proposé par souscription”. Vrienden van het vaderland wilden voor het slachtoffer van de wreedheid van Alva een bescheiden monument oprichten voor een som van vijf tot zesduizend gulden. Het aantal intekenaren nam toe en sommigen uitten de wens om de uitvoering op te dragen aan Calloigne. Door de vrijgevigheid van met name de koningin, de prins en prinses van Oranje en prins Frederik, steeg de ingetekende som tot 6500 gulden. De commissie dacht nu aan een groter monument en wel aan een standbeeld ten voeten uit op de Markt te Zottegem. Sinds begin 1819 hadden nu ook ministers en leden van staatscolleges ingetekend, maar niettemin was het streefbedrag nog niet bereikt. De commissie hoopte op meer intekenaren. De herinnering aan Egmont moest aan de ingezetenen van de noordelijke provincies net zo dierbaar zijn als aan die van de zuidelijke. In een tijd waarin de band tussen Noord en Zuid nog niet verbroken was, durfde hij als moedig burger de rechten te verdedigen “die ons allen gemeen waren”. Burgemeesters of gemeentesecretarissen in het gehele koninkrijk konden intekenaren bekend maken of het

³⁸ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2003, inv.nr. 33.

³⁹ Van Damme, *Histoire du procès*, pp. 47-48.

⁴⁰ Mogelijk staan de betreffende initialen voor August Neidhardt von Gneisenau (1760-1831).

betreffende geld storten bij J. van Bosterhout, ontvanger van de stad Gent.⁴¹ Tot een nationale intekenactie is het niet echter meer gekomen.

Op 13 augustus 1819 werd ook besloten om een tekening van het monument door de schilder Van Bree als steendruk onder de intekenaren te verspreiden. De steendruk moest van groot formaat zijn en een goed idee geven van het kostuum, niet zozeer van alle details die nog konden worden gewijzigd. Bij de litho hoorde ook een summiere tekst over de inscriptie en de twee basreliëfs voorstellend de slag bij Grevelingen en de laatste ontmoeting van Oranje, Egmont en Horn. De tekst diende voorts de namen van de doorluchtige intekenaren en hun donatie te bevatten gevolgd door de andere intekenaren, maar dan zonder geldbedragen. Ook dit besluit is waarschijnlijk niet uitgevoerd.

Overzien wij de motieven die aansporingen moesten zijn om geld te doneren voor het monument, dan vallen begrippen als moedige verdediger van de rechten van de Vlamingen, slachtoffer van de tirannie en goede vaderlander. De prins deed een beroep op de natie en sprak over nationale vrijheid. Kunnen sommige van deze kwalificaties samenhangen met verlichte denkbeelden, andere begrippen verwijzen naar oude saamhorigheid als basis voor een provinciaal en (nieuw) nationaal identiteitsbesef.

6. De ontwerpen voor een monument

In zijn niet gepubliceerd artikel van 31 december 1818 gaf Norbert Cornelissen een beschrijving van een ontwerp van de hand van Roelandt, de hieronder nog nader te noemen stadsarchitect van Gent. Het was van edele en elegante eenvoud. Het ontwerp stelde een grafmonument voor of zelfs een antiek heiligdom (sacellum). De voorzijde bevatte in marmer twee allegorische vrouwenfiguren. De ene met een lauwerkrans riep de herinneringen op aan de militaire roem van Egmont, de andere, de personificatie van Vlaanderen, gaf uiting aan de droefheid over de gerechtelijke moord op de moedige verdediger van de religieuze en burgerlijke rechten van de Nederlanden (la Belgique). De laatste omgaf een buste van Egmont met een eikenkroon, het symbool van burgerlijke deugden. Een inscriptie onder deze afbeelding zou de naam en functies van Egmont kunnen bevatten. In een inscriptie op de achterzijde zou de datum van de oprichting van het monument als late blijk van erkentelijkheid van vrienden van het verleden en de vrijheid kunnen worden gememoreerd. Geenszins mocht de naam van de auctor intellectualis van het misdrijf (Alva) noch de plaats of de juiste datum ervan worden vermeld.

⁴¹ *Annales Beligiques* 4 (tweede halfjaar 1819), pp. 65-57.

Inscripties op de twee zijkanten konden worden gewijd aan de twee beroemdste lotgenoten van Lamoraal van Egmont, te weten de graven van Horn en Montigny. Het monument zou een plaats kunnen krijgen op de Markt te Zottegem, maar daartoe was nog niet besloten.

Op 19 maart 1819 stelde Keerbergen een nota op over de tot dan toe ingediende ontwerpen. De nota was waarschijnlijk bedoeld voor de prins van Oranje. Deze had zich volgens de inleidende woorden aan het hoofd van de begunstigers geplaatst op voorwaarde dat het monument van edele eenvoud zou getuigen. Dat gold zeker in dit geval, aangezien de financiën en de plaatselijke situatie geen groots en gecompliceerd monument toelieten.

Het eerste ontwerp behelsde een monument boven de graftombe in de kerk van Zottegem in de veronderstelling dat de tombe tegen de muur stond. De stoffelijke resten waren echter in het midden van de kerk begraven en de kerk was bovendien erg smal. Van dit plan moest men dus afzien, ook al omdat naar algemene opvatting zo'n monument eerder op een openbare plaats dan in de besloten ruimte van een gebouw behoorde te staan. Het tweede ontwerp was het al genoemde Romeinse sacellum. De voorzijde bevatte het gelaat van Egmont dat door het dankbare Vlaanderen met een burgerlijke kroon werd omgeven. Daarnaast verhaalde de gepersonifieerde Geschiedenis zijn grote daden. Het derde ontwerp betrof een monument in een weinig bekende stijl. Die stijl – helaas wordt niet gezegd welke, misschien de neogotische – was wel zuiver en verheven, maar de uitvoering zou meer dan vijfduizend gulden kosten. Mannen met goede smaak hadden de vrees uitgesproken dat de vier holle bogen van de plint van de sokkel de zichtlijn van de toeschouwer hinderden. Dat bezwaar werd door het vierde ontwerp weggenomen, maar de figuren die hier het voetstuk moesten verfraaien, waren niet bijzonder en leidden bovendien de aandacht af van het eigenlijke monument. De laatste drie ontworpen monumenten waren tenslotte te groot voor de Markt van Zottegem die slechts een oppervlakte van 3100 m² had.

De heren Roelandt, Suys, Calloigne en Ducq, kunstenaars van naam, waren eensgezind van mening dat aan de twee vereisten – edele uitstraling en eenvoud – het beste een monument tegemoet kwam dat bestond uit een grote buste van Lamoraal van Egmont van marmer op een voetstuk van graniet. Op de zijkanten van het voetstuk zou het zwaard van de held, omgeven door twee lauwerkransen, worden afgebeeld, verwijzend naar de veldslagen van St. Quentin en Grevelingen. De andere kant bevatte de burgerlijke kroon van de vaderlandslievende (patriot). Een model, uitgevoerd in hout en gips, werd met de nota meegestuurd. Dit ontwerp had nog meer voordelen. Het paste met zijn hoogte van achttien voet binnen de proporties van het marktplein. De kosten zouden minder dan vierduizend gul-

den bedragen. Zou de intekening meer opleveren, dan kon de meeropbrengst voor fraaiere afbeeldingen op de zijkanten van het voetstuk worden aangewend. Te denken viel aan een basreliëf in marmer voorstellend de personificatie van Vlaanderen die een burgerlijke kroon om een asurn hing, en aan de andere kant de overwinningen verbeeld door twee lauwerkransen ofwel door de helm, het zwaard, het harnas en het wapen van de held. Het monument zou beschermd kunnen worden door een traliehekwerk. Men kon het ook plaatsen binnen de ommuring van de fontein op de Markt die overigens aan vernieuwing toe was. Het centrum van de Markt was van nature gegeven als standplaats, met de voorzijde van het monument naar de drukste straten gekeerd.

De prins van Oranje had blijkens zijn ongedateerde, maar waarschijnlijk einde maart – begin april 1819 geschreven notitie een geheel andere voorstelling van het monument. Allereerst zou op het graf in de kerk een eenvoudige steen moeten worden geplaatst met een inscriptie die naar het graf verwees. Bovendien kon het wapen van de graaf, een lauwerkrans en een eikenkroon in de steen worden gegraveerd. Het eigenlijke monument van de graaf ten voeten uit zou op de Markt moeten worden opgericht. De prins stelde zich de graaf in wapenuitrusting voor, met ontbloot hoofd, gericht naar de hemel, en bekroond met een lauwerkrans. De graaf zou op het gevest van zijn zwaard steunen en volmaakt vertrouwen en kalmte uitstralen. Zijn blik naar de hemel gaf aan dat hij vandaar zijn beloning verwachtte. Aan zijn voeten kon men een doodshoofd plaatsen met zijn afgevalen helm, een verwijzing naar zijn tragisch einde. Het standbeeld kon van brons, gegoten ijzer of marmer worden vervaardigd.

Op het voetstuk kon op één van de zijden het volgende opschrift staan: “Monument opgericht uit publieke dankbaarheid voor de graaf van Egmont, gestorven op 5 juni 1568, slachtoffer van zijn liefde voor het vaderland en van de tirannie van de hertog van Alva”. Op de tegenoverliggende zijde zou een zwaard twee lauwerkransen kunnen doorboren, verwijzend naar de veldslagen van St. Quentin en Grevelingen. Rond deze afbeelding zou de inscriptie kunnen staan “Elle n’a servi qu’à la gloire de son maître” (Deze heeft slechts gediend tot eer van zijn meester), woorden die Egmont tot Alva had gesproken toen hij aan deze zijn zwaard afgaf. De twee overige zijden van het voetstuk waren bestemd voor een basreliëf. Het ene stelde de slag van Grevelingen voor, het andere zijn terechtstelling. Het standbeeld moest omgeven worden door een ijzeren hekwerk van gebundelde wapens. Het moest ook iets groter zijn dan de ware grootte, opdat het op het voetstuk niet te klein zou lijken.

De eerste bekende reactie op het ontwerp van de prins is de reeds genoemde van 24 april 1819 van een nog onbekende die met de initialen A.N.G. ondertekende.

Wat de prins had geschreven, liet alles achter zich wat tot dan toe was voorbereid. De oproep tot intekening zou in alle provincies weerklank vinden. Er zou geen financieel probleem zijn en men kon uitgaan van een opbrengst van tienduizend gulden. Het terrein te Zottegem was nog een op te lossen kwestie. Men zou het zo moeten aanleggen dat de ideeën van de prins zo goed als alle verwezenlijkt konden worden. De vorige plannen voor een monument waren kennelijk al van de baan. Voortaan ging het enkel nog om een standbeeld van Egmont en betroffen de aanpassingen details. Anderzijds was er een samenhang tussen het ontwerp van de prins, dat in een groter en duurder monument voorzag, en een nationale intekenactie.

7. De adviseurs en de kunstenaar

Inzake het monument voor Lamoraal van Egmont handelde Keverberg niet alleen. In zijn nota van 19 maart 1819 komen reeds de namen van Roelandt, Suys, Calloigne en Ducq voor. Wie waren zij? Louis Joseph Adrien Roelandt (1786-1864) was stadsarchitect te Antwerpen en docent architectuur aan de Academie voor Schone Kunsten aldaar. In 1818 werd hij benoemd tot stadsarchitect van Gent.⁴² Over Calloigne dadelijk meer. Tilleman François Suys (1783-1861) was eveneens architect. Na een verblijf in Rome en reizen door Italië woonde hij in 1819 weer in zijn geboorteplaats Oostende. Juist in dat jaar behaalde hij de eerste prijs in de wedstrijd uitgeschreven door de Gentse Academie tot het ontwerpen van een paleis voor de Société des Beaux-Arts et de Littérature te Gent.⁴³ Joseph François Ducq (1763-1829) was sinds 1815 als schilder te Brugge gevestigd. Hij schilderde historiestukken en portretten, waaronder in 1818 de portretten ten voeten uit van Keverberg en diens tweede echtgenote Mary Lodge.⁴⁴

Keverberg vroeg in zijn nota van 19 maart 1819 aan de prins toestemming om een comité van liefhebbers en kunstenaars te vormen teneinde het voorstel voor een monument (in de vorm van een buste op een voetstuk) zo nodig nog nader uit te werken, het monument te laten uitvoeren en de gelden van de intekenactie te innen. Op 24 april kreeg hij van de onbekende A.N.G. de suggestie om daarin Van Bree op te nemen. Zijn inventieve geest zou menig probleem kunnen oplossen.

Met Van Bree was Mathias Ignatius van Bree (1773-1839) bedoeld, waarlijk geen onbekende te Gent. Hij was sinds 1804 docent aan de Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Schilderde hij aanvankelijk vooral taferelen uit de klassieke

⁴² *Biographie Nationale* 19, Brussel 1907, kk. 638-641.

⁴³ *Nationaal Biografisch Woordenboek* 12, Brussel 1987, kk. 717-724.

⁴⁴ *Biographie Nationale* 3, Brussel 1878, kk. 238-239.

oudheid en mythologie, in 1813 paste hij zich aan de nieuwe smaak aan. Hij gold voortaan als één van de belangrijkste historieschilders. Hij schilderde episodes uit de vaderlandse geschiedenis, zo ook een schilderij over de dood van Egmont.⁴⁵ Keverberg had hem in zijn Antwerpse periode leren kennen. Van Bree had in 1818 het ontwerp van een historiestuk gereed, voorstellend Willem van Oranje die bij de radicale calvinist Hembyze te Gent opkomt voor de bedreigde bisschop en katholieken, waarbij het uiteraard ging om de tolerante houding van Willem van Oranje. Van Bree stuurde het ontwerp ter beoordeling toe aan Keverberg, Cornelissen en de nog te noemen Sandelin. Van Bree was dankbaar voor de kritiek van de kunstvrienden uit Gent. Te Antwerpen was hij omgeven door mannen die weinig onderlegd dan wel jaloers op zijn succes waren en daarom geen woord over het ontwerp hadden gezegd.⁴⁶

Vrij snel na 24 april 1819 werd een commissie benoemd die het ontwerp van de prins van Oranje moest beoordelen. Leden van deze commissie waren behalve Cornelissen, Roelandt, Calloigne en Van Bree, ook Pierre Guillaume Jean van Huffel (1769-1844), schilder, docent aan de Schilderacademie te Gent en voorzitter van de Société des Beaux-Arts, ingenieur Noël, de kolonel Pierre Groenia, amateurschilder te Dendermonde, en Liévin Armand Marie de Bast (1753-1825), goudsmid en graveur, secretaris van de Société des Beaux-Arts.⁴⁷ In een later stadium wordt nog genoemd Jean Baptist Delbecq (1771-1840), die zich vooral bezig hield met plantkunde, maar ook vicepresident van de Société des Beaux-Arts was.⁴⁸ In de laatste bekende vergadering van 13 augustus 1819 blijken nog Ignace van Toers (1767-1844), griffier van Provinciale Staten, de graaf Vilain XIII en J. van Bosterhout, ontvanger van de stad Gent, leden te zijn. Deze personen die gelijktijdig dan wel opeenvolgend van advies dienden, waren weliswaar niet allen woonachtig te Gent, maar geen van hen kwam uit Zottegem waar toch het monument kwam te staan! Alles over de uitwerking van het ontwerp van de prins van Oranje werd te Gent beslist.

Keverberg sneed als laatste punt in zijn nota van 19 maart 1819 de keuze van de kunstenaar aan: Calloigne uit Brugge, behorend tot de beste beeldhouwers, had grote ijver voor het monument aan de dag gelegd en het model vervaardigd. Het

⁴⁵ *Biographie Nationale* 2, Brussel 1868, kk. 929-937; G. Jansen, 'De vergankelijke glorie van Mathijs van Bree (1773-1839)', *Oud Holland* 95 (1981), pp. 228-232, 235.

⁴⁶ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2004, inv.nr. 34. Een brief van Cornelissen over het ontwerp van dit historiestuk van 1 februari 1818 en een desbetreffende notitie bevinden zich in RHCL, archief schepensbank Kessel, inv.nr. 503; archief huis Kessel, inv.nr. 602 en aanwinst 2004, inv.nr. 4.

⁴⁷ Zie voor Van Huffel: *Biographie Nationale* 19, Brussel 1907, kk. 638-641. Zie voor De Bast: *Biographie Nationale* 4, Brussel 1873, kk. 752-756.

⁴⁸ *Biographie Nationale* 5, Brussel 1876, kk. 338-339.

was billijk, zo schreef Keverberg, om hem de opdracht voor de uitvoering te verlenen. Ook toen voor het ontwerp van de prins was gekozen, bleef Calloigne de beoogde uitvoerder, maar zijn positie werd toch twee keer bedreigd. Op 1 mei 1819 werd overwogen om het standbeeld in gietijzer te laten uitvoeren. Men twijfelde of de bronggieter Wolschot die men in gedachten had, wel zo'n beeld kon vervaardigen. Bovendien moest men een vaderlands project niet aan een buitenlander opdragen.

Tijdens de vergadering met de prins van Oranje op 2 juni 1819 had deze een model meegebracht van Van Geel te Mechelen, waarmee waarschijnlijk de beeldhouwer Jean Louis van Geel (1787-1852) werd bedoeld, die onder andere het model voor de kolossale leeuw op het slagveld van Waterloo had vervaardigd.⁴⁹ Toch vond de commissie dat de houding van één van de twee modellen van Calloigne er beter in geslaagd was de trotse vaderlandsliefde en waardigheid tot uitdrukking te brengen van de man die grote daden had verricht en wist dat hij ging sterven. Officieel werd Calloigne nu als beeldhouwer voorgedragen en door de prins geaccepteerd.

Jean Robert Calloigne (1775-1830) was allereerst beeldhouwer. Hij won in 1807 de Prix de Rome en vervaardigde aldaar in classisistische stijl een beeld van Venus oprijzend uit een schelp. Het beeldhouwwerk was te bewonderen tijdens de door de Société des Beaux-Arts georganiseerde tentoonstelling van 4 januari 1818. Gedurende zijn bezoek aan Gent begin juni 1819 werd het beeld door de prins van Oranje aangekocht voor zijn appartement in Brussel. Daar ging het tijdens de brand op 27 december 1820 verloren. Gelukkig waren er afgietsels in gips van het origineel vervaardigd.⁵⁰ Zo had de Société des Beaux-Arts al op 4 december 1818, naar zij beweerde, een van de weinige afgietsels van het origineel van de "jolie statue de monsieur Calloigne" aan haar beschermheer Keverberg aangeboden.⁵¹ Keverberg wist dus van de kwaliteiten van Calloigne. Overigens was Calloigne, die in 1814 naar Brugge was teruggekeerd, tot stadsarchitect en directeur van openbare werken benoemd. De Vismarkt met de colonnades is zijn ontwerp en één van de weinige bouwwerken in het centrum uit de eerste decennia van de 19de eeuw.⁵²

⁴⁹ *Biographie Nationale* 7, Brussel 1880, kk. 542-544.

⁵⁰ *Annales Belges des sciences, arts et littérature*, oktober-december 1817, pp. 101-102, 274; *Le Véridique de Gand* 4 juni 1819 nr. 188 p. 2; E. de Busscher, *Précis historique de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand 1808-1845*, Gent z.j., pp. 77-78. Zie voor Willem II als kunstverzamelaar: E. Bergvelt, 'De kunstverzamelingen en het museum van koning Willem II', in: S. Paarlberg en H. Slechte (red.), *Willem II. De koning en de kunst*, Zwolle-Dordrecht-Luxemburg 2014, pp. 83-108.

⁵¹ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2004, inv.nr. 34.

⁵² *Biographie Nationale* 3, Brussel 1872, kk. 250-253.

8. De kritiek van de adviescommissie op het ontwerp van de prins

Vrij snel na 24 april 1819 werd, zoals gezegd, een commissie benoemd die het ontwerp van de prins van Oranje moest beoordelen. Keeverberg en andere commissieleden reisden op 30 april naar Zottegem om de plaatselijke situatie in ogenschouw te nemen. De Markt bleek geschikt te zijn voor het monument. Een dag later, op 1 mei 1819, kwam de commissie twee keer bijeen. Allereerst vergaderde men in de salon van de Société des Beaux-Arts zonder Keeverberg. De aanwezige leden stelden in zes punten een advies op dat Keeverberg aan de prins zou doorsturen. Cornelissen die eveneens 's morgens afwezig was, was het, blijkens een nota van zijn hand, met het uitgebrachte advies eens, maar voorzag de afzonderlijke adviespunten van uitvoerig commentaar. Later op de dag vond een tweede vergadering plaats in het gouvernement, waarbij dezelfde personen aanwezig waren plus Keeverberg en Cornelissen.

De commissieleden vonden een staande Egmont steunend op zijn gevest, met de blik op de hemel gericht waar hij zijn troost en beloning zocht, een waardig monument. De commissie stelde enige wijzigingen in de details voor. Een helm aan de voet van de graaf die mede tot steun van het beeld kon dienen, was passend, een teken van de krijgsman in ruste. Een doodshoofd was daar niet op zijn plaats. Het was een christelijk symbool verwijzend naar de stoffelijkheid van de mens. Het hoorde thuis in een kerk, niet op een monument in een openbare ruimte. Het diende dus te verdwijnen, omdat het ook afbreuk deed aan het edele karakter van het standbeeld. Een doodshoofd kon wel op de grafsteen in de kerk worden aangebracht.

De lauwerkrans op het hoofd kon ook geen genade vinden. Een lauwerkrans paste bij het beeld van een overwinnaar, maar hier betrof het een standbeeld van een slachtoffer van de tirannie. Een lauwerkrans was passend bij Romeinse kledij, maar een dergelijk tenue moest volgens Cornelissen worden vermeden. Egmont moest in eigentijdse kledij worden afgebeeld. Lauwerkransen waren in de middeleeuwen niet in gebruik.

De inscriptie op het voetstuk vond de commissie gelukkig gekozen. Er moest geen woord aan veranderd worden. De prins had de tekst in het Frans aangeleverd. Cornelissen meende dat op de andere zijde van het voetstuk dan een Vlaamse tekst van dezelfde strekking moest komen. De commissie nam dat voorstel in de tweede vergadering over. Aan de Franse tekst aan de ene zijde moest er een in de nationale taal (*langue nationale*) aan de andere zijde beantwoorden. Aldus ging echter een zijde van het voetstuk voor een basreliëf verloren. Door het aanbrengen van een inscriptie in het Latijn – de ware taal voor monumenten – werd dit probleem vermeden.

Voor de achterzijde van het voetstuk had de prins gedacht aan een zwaard, een lauwerkrans en een eikenkroon, omgeven door een spreuk die betrekking had op het zwaard van Egmont. Cornelissen stelde een andere tekst voor, namelijk die Egmont gesproken had, toen hij zijn zwaard afgaf: “Je ne l’ay oncques tiré que pour mayntienir les droicts de mon seigneur et roy” (ik heb deze alleen maar getrokken om de rechten van mijn heer en koning te verdedigen). Deze woorden deden het wrede gedrag van Egmonts vervolgers des te beter uitkomen.

De prins had voorts gemeend dat de zijkanten zouden worden verfraaid met een basreliëf, waarbij het ene de slag van Grevelingen en het andere de terechtstelling vertoonde. Met de veldslag kon de commissie instemmen, met de afbeelding van de terechtstelling niet. Deze scene van de gerechtelijke moord zou te veel emoties oproepen. Dat was eerder naar de smaak van de Engelsen en de bewonderaars van Shakespeare, niet naar een veredelde smaak en onze zachte zeden, aldus Cornelissen. De moordenaars van Egmont verdienden geen plaats op een basreliëf. De commissie stelde als alternatief voor de afscheidscene of de laatste ontmoeting tussen Willem van Oranje enerzijds en de graven van Egmont en Horn, voordat de eerstgenoemde uit de Nederlanden vertrok. Willem van Oranje verwees op zijn beurt naar de komende onafhankelijkheid van de Verenigde Nederlanden en naar zijn verdiensten voor het vaderland. De afbeelding van de graaf van Horn zal bij Keverberg niet op bezwaren zijn gestuit. Hij was immers geboren te Haelen, een plaats in het oude graafschap Horn dat in 1568 na de terechtstelling met het prinsbisdom Luik werd verenigd.

Het monument zou 22 Rijnlandse voet hoog worden, te weten het standbeeld negen voet, het voetstuk acht voet, de sokkel vier voet, dit alles geplaatst op een fundament van een voet. Het monument zou in diverse materialen worden uitgevoerd. Tijdens de eerste vergadering ging de voorkeur uit naar brons voor het standbeeld en de basreliëfs, wit marmer voor het voetstuk en graniet (granit du pays) voor de sokkel en het fundament. Een standbeeld van ijzer had het nadeel van roestvorming, een standbeeld van marmer zou te breekbaar zijn. De kosten van een bronzen beeld waren evenwel zeer hoog. Men twijfelde, zoals gezegd, of de bronsgieter Wolschot die men in gedachten had, wel zo’n beeld kon vervaardigen. Men kwam dus toch weer uit bij marmer, te weten voor het standbeeld en de basreliëfs. Het voetstuk, de sokkel en het fundament zouden dan van graniet zijn. Van brons waren enkel nog de letters van de inscripties. In de tweede vergadering werd herhaald dat een bronzen standbeeld, een marmeren voetstuk en een sokkel en fundament van graniet het meest passend zouden zijn, maar de kosten zouden minstens het dubbele bedragen van de meest gunstige schatting der inkomsten. De uitvoering van een monument in brons bracht grote moeilijkheden met zich mee,

zoals ook de beeldhouwer Canova meermaals had ondervonden. Om het welslagen van de onderneming niet in gevaar te brengen, werd gekozen voor een marmeren beeld dat perfect door Calloigne kon worden uitgevoerd.

De voorstellen zoals die op 1 mei waren vastgelegd, werden kennelijk door Cornelissen informeel ter sprake gebracht tijdens het al genoemde diner bij baron Von Feltz op 6 mei 1819. Hij liet immers aan Keверberg weten dat ook de minister Falck de afscheidsscene op een van de twee basreliëfs zeer passend vond, maar evenmin als Keверberg het door de prins voorgestelde doodshoofd.

Vervolgens wendde Pierre Alexander Sandelin (1777-1857) zich op 23 mei tot Keверberg. Sandelin was president van de rechtbank van eerste aanleg te Brugge en had in 1818 met Keверberg contact gehad over de restauratie van de schilderwerken van Memling te Brugge.⁵³ Sandelin had bij Calloigne het model van het standbeeld gezien dat naar Keверberg moest worden gestuurd. Hij had er bezwaar tegen dat Egmont steunde op zijn zwaard. Dat zou zijns inziens de tand des tijds niet doorstaan, om dat het uitgevoerd in marmer, te broos was. Een uitvoering (van het zwaard) in koper of brons was weer in strijd met de goede smaak. De oplossing was nu dat Egmont niet steunde op zijn zwaard, maar in de rechterhand de geopende brief hield die hij aan de koning van Spanje had geschreven. Het zwaard zou met de helm en de handschoenen aan de voeten van de held kunnen liggen. Overigens vond hij het karakter van de berusting zeer fraai uitgedrukt in het eerste ontwerp. Het voorstel van Sandelin werd kennelijk niet meer in overweging genomen.

De prins van Oranje en zijn echtgenote brachten van 1 tot 4 juni 1819 een bezoek aan Gent, waarbij Keверberg wederom als gastheer optrad. Van dit bezoek werd verslag gedaan in de krant "Le Véridique de Gand".⁵⁴ Niet vermeld werd dat de prins op 2 juni vanaf 10 uur in het gouvernement gedurende drie kwartier sprak met de commissieleden over het op te richten standbeeld. Het voorstel van de commissie om het basreliëf van de terechtstelling te vervangen door dat van de laatste ontmoeting tussen Willem van Oranje en de graven van Egmont en Horn, had de instemming van de prins. Hij keurde ook de andere aanpassingen goed. De prins had tenslotte ook twee modellen van basreliëfs meegebracht. Dat van de overwinning bij St. Quentin werd echter niet besproken, omdat de aanwezigheid van de prins elders vereist werd.

De uitvoering van het monument voor Lamoraal van Egmont lag nu vast. Het publiek werd voor het eerst geïnformeerd door middel van een kort artikel in de

⁵³ *Biographie Nationale* 21, Brussel 1911-1913, kk. 307-310; RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2003, inv.nr. 60.

⁵⁴ *Le Véridique de Gand* 2 juni 1819, nr. 186, p. 2; 3 juni 1819, nr. 187, p. 5; 4 juni 1819, nr. 188, p. 2-3; 5 juni 1819, nr. 189, p. 1.

“Annales Beligues” in juni-juli 1819. De prins van Oranje, de promotor van het project, wenste een standbeeld van marmer van Egmont ten voeten uit midden op de Markt te Zottegem, met twee basreliëfs op het voetstuk, waarvan er één de overwinning van St. Quentin voorstelde.⁵⁵ Tijdens de zitting van Provinciale Staten die op 6 juli 1819 startte, memoreerden Gedeputeerde Staten de gunstige ontwikkelingen omtrent het monument en maakten zij bekend dat de opdracht tot uitvoering aan Calloigne was toevertrouwd.⁵⁶

Aan het einde van het verhaal over de ontwerpen van het monument en de kritische kanttekeningen daarbij, rijst de vraag naar de drijfveren van de betrokkenen. Hoe keken zij tegen Egmont aan? Cornelissen sprak over de onthoofding op de Grote Markt te Brussel als van de gerechtelijke moord op de moedige verdediger van de religieuze en burgerlijke rechten van de Nederlanden. Het monument zou een late blijk van erkentelijkheid zijn van de vrienden van het verleden en de vrijheid. Cornelissen ontleende zijn motieven duidelijk aan verlichte idealen. Voor Keerbergh was Egmont én een held van het slagveld én een vaderlandslievende door zijn opkomen voor de oude rechten. De prins wilde een monument voor het slachtoffer van diens liefde voor het vaderland en van de tirannie van de hertog van Alva. Ook mochten de overwinningen van St. Quentin en Grevelingen niet vergeten worden. Het monument was er een van een slachtoffer van de tirannie. In de basreliëfs bleek van zijn heldenstatus op het slagveld en van zijn relatie met Willem van Oranje. Met name deze basreliëfs herinnerden aan historische figuren uit een gemeenschappelijk verleden. Zodoende kon het monument een bijdrage leveren aan de natievorming.

9. Calloigne aan het werk

Tijdens de eerste vergaderingen van de commissie op 1 mei 1819 ging de discussie niet alleen over het ontwerp van de prins, maar werden ook de schetsen beoordeeld die Van Bree, Groenia en Calloigne van een standbeeld hadden vervaardigd. De tekening van Van Bree werd het beste bevonden. Calloigne werd nu gevraagd om aan de hand van de schets van Van Bree een model op schaal te maken dat te zijner tijd aan de prins kon worden aangeboden.

Calloigne was onmiddellijk na 1 mei naar Antwerpen gegaan op zoek naar een blok marmer. Hij liet een geschikt blok uit Carrara reserveren, maar liet de beslissing over de aankoop over aan Keerbergh. Op 8 mei 1819 berichtte Calloigne aan

⁵⁵ *Annales Beligues* 3, eerste halfjaar 1819, pp. 323-325.

⁵⁶ *Mémorial administratif de la Flandre Orientale* 6 (april-december 1819), p. 243.

Keverberg dat hij aan het model werkte en dat hij het op 12 mei met de boot naar Gent zou sturen. Met een helaas ongedateerde brief zond Calloigne het ontwerp toe. Hij gaf aan dat hij het zoveel mogelijk in de kledij van de tijd had uitgevoerd, evenals in de door Keverberg aangegeven houding. Hij had de (linker)hand van Egmont op zijn hart geplaatst. Dat kwam beter uit bij een uitvoering in marmer. Calloigne verontschuldigde zich ervoor dat hij het model niet naar zijn zin had kunnen vervolmaken wegens de door hem zelf opgelegde korte levertijd. Hij hoopte dus op clementie van Keverberg. Calloigne was er echter helemaal niet gerust op, zoals blijkt uit een eveneens ongedateerde brief van zijn echtgenote aan de architect Roelandt. Zij vroeg hem zo spoedig mogelijk te laten weten wat men van het model vond. Calloigne was onder een slecht gesternte geboren. Het model in klei was buitengewoon geslaagd, maar de ongelukkige gieter had het zo verminkt dat het niet meer te herkennen was. Als de gouverneur niet zo had aangedrongen, had hij tijd gehad om het model te laten bakken. Zij had haar man aangeraden het model te vernietigen, maar deze had er nog een dag aan gewerkt zonder zichtbaar beter resultaat. Roelandt werd nu verzocht om, wanneer Keverberg het model afkeurde, hem over te halen het model terug te sturen en aan Calloigne enige weken te gunnen om een nieuw model van gebakken aarde te vervaardigen. Toen Sandelin op 23 mei bij Calloigne was geweest, had hij daar een model gezien en hij sprak voorts van een "eerste" model. Tijdens de eerstvolgende vergadering, die met de prins op 2 juni 1819, bleken er twee modellen van Calloigne te zijn. Kennelijk heeft Keverberg aan Calloigne de gelegenheid gegeven om een nieuw model in te dienen.

De besluitvorming was op 1 mei evenwel kennelijk niet unaniem verlopen ten aanzien van de keuze van het materiaal en dus indirect ten aanzien van de rol van Calloigne. Blijkens een brief van Van Bree van 4 mei 1819 had deze met Wolschot gesproken. Hij wilde wel een standbeeld in brons gieten. Diens advies was evenwel een beeld van gietijzer. Hij stond borg voor het goede resultaat, mits de beeldhouwer hem behulpzaam was bij het vervaardigen van de gietvorm. Van Bree was ervan overtuigd dat een uitvoering in ijzer goed te doen was. Wolschot zou een loogmiddel gebruiken dat roestvorming tegenging. Van Bree herhaalde dat een marmeren beeld te broos was en niet bestand tegen weer en wind. Op 29 mei kwam hij er nog eens op terug. Wolschot was bereid het beeld te gieten. Gietijzer genoot de voorkeur boven brons, omdat in tijden van oorlog of revolutie bronzen beelden al gauw werden gebroken om het brons om te smelten.⁵⁷ Van Bree kreeg zijn zin niet.

⁵⁷ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2004, inv.nr. 34.

De prins had, zoals gezegd, op 2 juni een model meegebracht van Van Geel te Mechelen, maar de commissie vond één van de twee modellen van Calloigne beter. De discussie ging vervolgens over details in de drie modellen. De commissie was het met de prins eens dat de maliënkolder in het model van Calloigne vervangen moest worden. Van Geel had volgens de prins door modellering van de kraag, de baard en de snor veel beter een 16de-eeuws hoofd weergegeven dan Calloigne. Laatstgenoemde kreeg nu de opdracht zijn model overeenkomstig de wensen van de prins en de commissie aan te passen. Calloigne liet voor de zekerheid in het verslag opnemen dat hij alleen hoefde te letten op de algemene gedachte achter de houding van het standbeeld. Voor de uitvoering van het hoofd en de wapenuitrusting zou hij te rade gaan bij oude portretten en aantoonbaar 16de-eeuwse kostuums. Calloigne zou tenslotte een model vervaardigen op ware grootte.

Vervolgens hield de commissie zich ook bezig met de werkelijke uitvoering van het monument. Zo werd op 13 augustus 1819 de vraag gesteld, of het voetstuk uit één blok moest bestaan en uit welke steensoort? De architect Roelandt had in de groeve van Puissant te Merbes een geschikt blok marmer aangetroffen. Hij moest nu informeren naar de prijs. Het blok marmer bestemd voor het standbeeld dat Calloigne te Antwerpen had gezien, was bij nader inzien niet geschikt. Calloigne moest nu met spoed informatie inwinnen over blokken marmer, hetzij in Engeland hetzij elders. Calloigne was nog op zoek naar een portret van Egmont. Aangezien minister Falck had beloofd zo'n portret te sturen, zou de commissie hem aan deze belofte herinneren. De beide basreliëfs zouden tenslotte in brons worden uitgevoerd, uiteraard wanneer de prins daarmee instemde.

Erg snel verliepen de werkzaamheden daarna niet. Op 12 januari 1820 schreef Ducq aan Keerbergh ondermeer dat het standbeeld van Egmont, te weten het model van klei, opschoot. I. van Toers, griffier van Provinciale Staten, meldde in zijn brief van 6 februari 1820 dat Calloigne het model voltooid zou hebben vóór de tentoonstelling van juli.⁵⁸ Daarmee doelde Van Toers op het salon van Gent, tijdens welk in het museum de werken van levende kunstenaars ten toon werden gesteld. Het model van het standbeeld van negen voet hoog in gips werd per schip van Brugge naar Gent getransporteerd. Het kreeg een plaats in de tuin van het museum, volgens een tijdgenoot die de tentoonstelling in augustus bezocht, midden op het voorplein op een hoog voetstuk.⁵⁹ Een beschrijving van de belangrijkste tentoonstellingsstukken verscheen pas in 1823. Zij bevat een afbeelding van de

⁵⁸ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2004, inv.nr. 34.

⁵⁹ De Busscher, *Précis historique*, p. 92; J.G.M. Sanders, *Revolutionair in Brabant, royalist in Holland. Adriaan van der Willigen als toerist in België tussen 1792 en 1827*, Hilversum 2011, p. 59.

expositiezaal met het standbeeld van Egmont in het midden, waardoor de indruk wordt gewekt dat het model gedurende de gehele duur van de tentoonstelling binnen was opgesteld. De beschrijving van 1823 bevat tevens de eerste afbeelding van het standbeeld, een gravure van C. Normand. Dezelfde gravure werd een jaar later nog eens opgenomen in het werkje over Egmont van P. Laitat.⁶⁰

In dezelfde periode verscheen een inventaris van de kunstvoorwerpen die in de salon van de Société Royale des Beaux-Arts et Littérature te zien waren. De meeste waren geschonken door de leden. Het ongedateerde overzicht noemt een buste van Keверberg, lid van de Raad van State, gemodelleerd door Van Bree, en een afgietsel van Venus op een schelp, waarvan het originele marmeren beeld in het bezit van de prins van Oranje was. De inventaris moet dus dateren van na 29 mei 1819, toen Keверberg tot lid van de Raad van State werd benoemd, en van vóór 27 december 1820, toen het marmeren beeld in de brand van het appartement van de prins te Brussel verloren ging. De inventaris noemt ook een klein standbeeld van de graaf van Egmont, het eerste ontwerp van Calloigne voor het grote standbeeld te Zottegem.⁶¹ Volgens een latere bron zou een model op schaal van verguld brons door de prins van Oranje zijn aangekocht.⁶²

10. Het project verzandt

Op 31 mei 1819 om negen uur 's avonds, de dag vóór het bezoek van de prins, werd Keверberg onaangenaam verrast. De koning had hem twee dagen tevoren benoemd tot lid van de Raad van State, waardoor hij het ambt van gouverneur verloor. Hij probeerde voorzichtig de koning op andere gedachten te brengen, maar hij had geen succes. Zijn opvolger werd op 8 juni 1819 geïnstalleerd. Op 6 juli 1819 was Keверbergs vertrek uit Oost-Vlaanderen gepland. Door middel van een circulaire van die dag nam hij afscheid van de districtscommissarissen en gemeentebesturen.⁶³

Op 13 augustus 1819 vergaderde de commissie ter oprichting van een monument voor Egmont voor een laatste keer onder voorzitterschap van Keверberg. Het eerste punt van de vergadering was het innen van de bij intekening toegezegde gelden van de ingezetenen van Oost-Vlaanderen en van degenen die elders in het koninkrijk woonachtig waren. De ontvanger Van Bosterhout zou de gelden uit de

⁶⁰ L. de Bast, *Annales du salon de Gand et de l'école moderne des Pays-Bas*. Recueil de morceaux choisis parmi les ouvrages de peinture, sculpture, architecture et gravure, exposés au musée en 1820, et d'autres nouvelles productions de l'art, gravés au trait, avec l'explication des sujets et une notice sur les artistes, Gent 1823, pp. 16-17 en planche 5; P. Laitat, *Eloge historique du comte d'Egmont*, Bergen 1824.

⁶¹ *Notice des tableaux, miniatures, sculptures, gravures, dessins, projets d'architecture etc. conservés au salon de la Société des Beaux-Arts et de Littérature à Gand*, Gent z.j., respectievelijk nrs. 76, 86, 91.

⁶² Van Damme, *Histoire du procès*, p. 50.

⁶³ RHCL, archief huis Kessel, aanwinst 2003, inv.nr. 36.

provincie ontvangen en beheren. Ten aanzien van de intekenaren uit de noordelijke provincies, met name de ambtsdragers, leden van de Raad van State en de beide kamers der Staten-Generaal merkte Vilain XIII op dat de inning gemakkelijk was tijdens de eerstvolgende vergadering van het hof en de staatscolleges te 's-Gravenhage. Keerbergh had inmiddels een belangrijk gedeelte van het intekenbedrag van de prins van Oranje aan Van Bosterhout overgedragen, evenals de bedragen van de prinsen van Saksen-Weimar en andere voornamen personen. Hijzelf betaalde die dag zijn intekenbedrag ter hoogte van 250 franc. Hij nam dus officieel afscheid van het project.

Afgezien van de tentoonstelling van het model op ware grootte te Gent in 1820 valt er weinig meer te melden. Ducq liet op 9 december 1822 aan Keerbergh weten dat hij op diens verzoek de generaal John Murray en echtgenote te Brugge had rondgeleid. Zij bezochten de schilderijen van Memling in het Sint-Janshospitaal, de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de schilderijen van Van Eyck in het Academieggebouw. Zij bekeken tenslotte bij Calloigne het standbeeld van Egmont en andere projecten waarmee hij bezig was. Over de uitvoering van het standbeeld was nog niets bepaald. Meer dan een jaar later, op 30 december 1823, herhaalde Calloigne dat over het monument van Egmont nog geen beslissing was genomen.⁶⁴ In 1824 werd enkel het voetstuk op de Markt te Zottegem geplaatst dat een jaar later als "fontein" van stromend water voor de inwoners dienst kon doen. Het model op ware grootte bleef intussen bij Calloigne, later zijn weduwe en erfgenamen, berusten. Pas in 1872 werd het model van de erfgenamen aangekocht. In hetzelfde jaar werd het standbeeld, niet van marmer, maar van gietijzer, op het voetstuk geplaatst. Het plaatsen van het standbeeld was nu geheel een zaak van de gemeente Zottegem waar het inzet was geworden van de strijd tussen liberalen en katholieken.⁶⁵

Als redenen waarom Calloigne zijn opdracht in of kort na 1820 niet uitvoerde, worden in de literatuur zijn drukke werkzaamheden en zijn plotselinge dood in 1830 genoemd.⁶⁶ Blijkens de zojuist genoemde brieven van Ducq van 9 december 1822 en Calloigne van 30 december 1823 lag het opschorten van de werkzaamheden niet aan Calloigne. Hij zat op de opdracht te wachten, en hij voegde eraan toe: "Sinds uw vertrek is alles anders geworden. Iedereen is zo koud geworden en ik hoor nergens meer over spreken". Ook uit de oudere brief van I. van Toers van 6 februari 1820 valt af te leiden dat er weinig voortgang in de zaak zat. Van Toers – geen vriend van de nieuwe gouverneur graaf van Lens – liet weten dat laatstge-

⁶⁴ Van den Bossche, 'Standbeeld', pp. 110-111, 113; Lamarcq, 'Getouwtrek', p. 31.

⁶⁵ Vergelijk: Arijs, *Vormen regionaal bewustzijn*, p. 54.

⁶⁶ De Busscher, *Précis historique*, p. 92; *Biographie Nationale* 3, Brussel 1872, k. 252.

noemde op verzoek van enkele commissieleden een vergadering had uitgeschreven. Van Lens gedroeg zich direct als voorzitter. Men beperkte zich tot het herhalen van het eerdere besluit om de toegezegde gelden te innen. Er was evenwel kennelijk meer aan de hand dan laksheid. Van Toers had de vergadering niet bijgewoond. Toen de gouverneur naar de redenen van afwezigheid vroeg, antwoordde Van Toers dat de gouverneur die zelf wel kon bedenken. Van Toers wist uit zeer goede bron dat men in de kwestie van het monument zeer voorzichtig moest zijn om het niet in duigen te laten vallen. Om die reden had hij tijdens zijn verblijf te Brussel in augustus 1819 niet met de prins van Oranje over het monument willen spreken. Hoe het ook zij, het valt op dat de in contemporaine bronnen als begunstiger genoemde prins Frederik, blijkens de afrekening van de inkomsten en uitgaven voor het monument in 1823, het grote door hem toegezegde bedrag niet heeft vol-
daan, en evenmin de koningin.⁶⁷

11. Conclusies

De plannen tot oprichting van een monument voor Lamoraal van Egmont te Zottegem laten verschillende opties zien die de initiatiefnemers onder de ogen kwamen, zowel ten aanzien van de vormgeving als de materiaalkeuze. Gekozen werd voor het ontwerp van de prins van Oranje, een standbeeld. De belangrijkste actoren waren Charles-Louis van Keerbergh, gouverneur van Oost-Vlaanderen, en de prins van Oranje. Een adviescommissie bestond uit enkele schilders, architecten en kunstliefhebbers, woonachtig te Antwerpen, Brugge, Dendermonde en vooral te Gent. Geen van hen kwam uit Zottegem.

De belangstelling van de diverse actoren voor Egmont respectievelijk hun motieven om tot de oprichting van een monument te komen, vertoonden overeenkomsten en verschillen. Voor Keerbergh zullen zijn verlichte opvoeding, zijn historische belangstelling, zijn in de romantiek steunende fascinatie voor onbaatzuchtige zelfopoffering en de roem van het gewest de basis hebben gevormd voor zijn belangstelling voor Egmont. De roem van het gewest en daarmee samenhangend een gewestelijk identiteitsbesef speelden, blijkens de formuleringen van de vergadering van Provinciale Staten van juli 1818, een rol bij de besluitvorming aangaande het toezenden van de intekenformulieren aan gemeentebesturen van Oost-Vlaanderen. Egmont was immers de verdediger van de rechten van de Vlamingen. De eerste ontwerpen voor een monument voorzagen in de personificatie van het dankbare Vlaanderen.

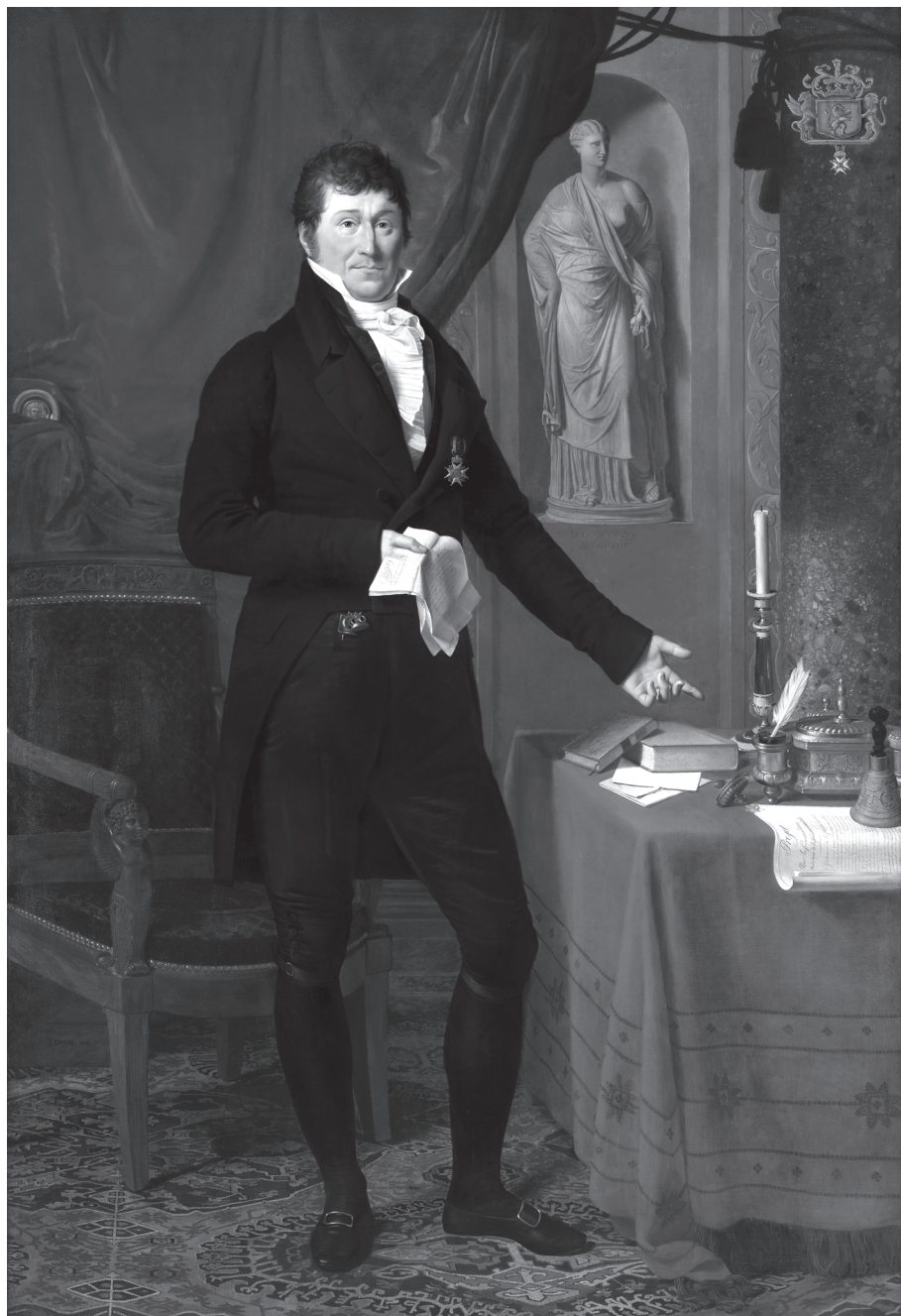
⁶⁷ Van Damme, *Histoire du procès*, pp. 45-48.

De prins van Oranje zag een monument voor Egmont als een nationaal monument in het Verenigd Koninkrijk. Egmont (en Horn) waren martelaren van de nationale vrijheid. Het monument sproot voor hem niet enkel voort uit verlicht gedachtegoed, maar was ook een symbool voor een nieuw identiteitsbesef dat op het gehele koninkrijk betrekking had. Beide motieven zijn ook aanwezig te veronderstellen in zijn naaste omgeving, bij de ministers en leden van de Staten-Generaal die intekenden voor een bijdrage, en uiteraard bij de adviescommissie te Gent, dat de ideeën van de prins overnam. Of het monument van Egmont ook voor een groter deel van de samenleving een symbool van de natie kon zijn, weten wij niet, omdat op nationaal niveau niet tot intekening werd overgegaan.

In de jonge Belgische staat werden vanaf 1838 standbeelden opgericht om helden te eren. In het geval van Egmont was het daarentegen juist niet de bedoeling om hem als held in herinnering te roepen, maar als slachtoffer. Pas in tweede instantie zou hij als held van het slagveld in één van de twee basreliëfs worden gepresenteerd.

De directe bemoeienissen van de kroonprins bij het ontwerp en de royale intekening van het Koningshuis en andere vooraanstaande gezagsdragers in het Zuiden maar ook in het Noorden bij de inzamelingsactie voor het op te richten monument voor Lamoraal van Egmont illustreren dat het hier in de ogen van de hoge gezagsdragers om een historische figuur ging aan wie men nationale betekenis wenste toe te kennen. De aan Egmont toebedeelde vaderlandsliefde, diens inzet voor de rechten en vrijheden en zijn martelaarschap als gevolg van de wraak van Alva konden ten voorbeeld worden gesteld aan alle Nederlanders. Mede door de centrale rol van Keverberg als gouverneur van Oost-Vlaanderen werd de hele onderneming al vrij snel boven het lokale en regionale niveau uitgetild. Het was overigens niet de enige keer was dat Keverberg blijk gaf van zijn oprechte belangstelling voor de ongelukkige graaf, getuige zijn ontworpen regie voor een opera die gebaseerd was op Goethes "Egmont" (1788). Voor zover bekend is die opera er niet gekomen. Dat geldt wel voor het standbeeld van Egmont, zij het veel later (1872) dan oorspronkelijk de bedoeling was. Dat doet echter niets af aan de omstandigheid dat het streven, vanaf circa 1814-1815, om een monument op te richten voor Lamoraal van Egmont goed paste in het klimaat van politieke en culturele natievorming in het jonge Verenigde Koninkrijk van Willem I, waarbij het verleden op allerlei manieren werd gebruikt om de gewenste verhoudingen in het heden te stimuleren en te legitimeren.⁶⁸

⁶⁸ Leerssen gaat er in zijn bijdrage vanuit dat in de beginjaren van het Verenigd Koninkrijk geen enkele interesse bestond voor de herdenking van de onthoofding van Egmont en Horn, zie 'De Nederlandse natie', p. 338. Hij spreekt in dit verband over het "gemiste-schot-voor-open-doel". Ten onrechte wordt daar ook gesuggereerd dat die onthoofding plaatsvond in 1566 (in plaats van 1568).

Charles-Louis van Keerbergh (1768-1841), gouverneur van Oost-Vlaanderen (1817-1819).
Portret door J.F. Ducq te Brugge, 1818. Groeningemuseum Brugge. Copyright: Musea Brugge
(c) www.lukasweb.be – Art in Flanders vzw foto Hugo Maertens.

J. Calloigne inv.

Gravure van het ontwerp van J. Calloigne van het standbeeld voor Lamoraal van Egmont, opgenomen in: P. Laitat, *Eloge historique du comte d'Egmont*. Mons 1824.

CONSIGNATIE BIJ DE GENTSE SCHEPENBANKEN TIJDENS HET ANCIEN RÉGIME

Een studie van het fonds Vreemde Steden in het Stadsarchief Gent¹

Wout Saelens

‘Série de documents et registres divers de villes autres que Gand, classée par ordre alphabétique de noms de ville. Il en sera fait un inventaire spécial destiné à être communiqué aux administrations qui voudraient faire des échanges.’²

Zo omschreef de Gentse stadsarchivaris Victor Vander Haeghen kort en nogal sec de ‘reeks’ Vreemde Steden in 1896. Samen met de Familiepapieren sluiten de Vreemde Steden zijn *Inventaire des Archives de la Ville* af. Beide archieven balanceren dan ook letterlijk op de rand van het stadsarchief.³ Dat is zeker voor de Vreemde Steden het geval aangezien die enkel ‘vreemd’ archief huisvesten. Het gaat om allerlei archiefbescheiden uit andere steden of gemeentes die in de vroegmoderne tijd als bewijsmateriaal naar de Gentse schepenbanken zijn gehaald via de zogenaamde consignatie (ook wel: sekwestratie). Bovendien werden de Vreemde Steden en de Familiepapieren op het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw verder aangevuld met stukken die om uiteenlopende redenen in het stadsarchief waren terechtgekomen, bijvoorbeeld via schenking, aankoop of ruil.⁴ Strikt

¹ Dit artikel is een herwerking van mijn masterscriptie Archivistiek: W. Saelens, *Het proces van consignatie bij de Gentse schepenbanken tijdens het Ancien Régime. Een case study van het fonds Vreemde Steden in het Stadsarchief Gent*, Brussel (onuitgegeven masterscriptie Vrije Universiteit Brussel), 2016. Ik dank Pieter-Jan Lachaert, mijn stagebegeleider, Karel Velle, mijn promotor, en Elien Doesselaere en Timo Van Havere voor hun hulp en suggesties, alsook de jury van de HMGOG voor haar commentaar op eerdere versies van dit artikel.

² V. Vander Haeghen, *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général*, Gent, 1896, p. 251.

³ T. Van Havere, *De droom van een archivaris. Een analyse van de constructie van het stadsarchief van Gent en zijn collecties tussen 1800 en 1930*, Brussel (onuitgegeven masterscriptie Vrije Universiteit Brussel), 2013, p. 224 en pp. 225-227 (promotor: G. Janssens).

⁴ *Ibidem*, 218-219.

gezien vormen ze op die manier geen reeks maar een fonds.⁵ Dat maakt dat veel verloren is gegaan van de originele structuur en oude orde van dit archief. Tot op vandaag blijven zowel de Vreemde Steden als de Familiepapieren een klein mysterie binnen het Gentse Stadsarchief. Doorgaans worden de archiefstukken dan ook als ‘onaanwijsbaar en onduidelijk’ aangeduid.⁶ Meer dan een eeuw na Victor Vander Haeghen’s oproep voor een ‘speciale inventaris’ wordt het dus stilaan tijd om het fonds Vreemde Steden en zijn ontstaan in relatie met andere reeksen en fondsen beter in kaart te brengen. Bovendien blijft de consignatie tijdens het Ancien Régime meer algemeen een minder bestudeerd fenomeen onder archivariissen en historici en wordt het doorgaans geïnterpreteerd vanuit de moderne definitie waarbij consignatie wordt opgevat als de gerechtelijke bewaargeving van gelden of andere goederen, vooral bij faillissementen, erfenissen of schuldvorderingen. Nochtans concludeerde Elie Doesselaere in haar uitstekende studie over de Insolvente Boedelskamer van Antwerpen dat de Antwerpse consignatie mee aan de grondslag moet hebben gelegen van dit uitzonderlijke en heterogene fonds in het FelixArchief dat veel meer dan alleen faillissementen bevatte zoals lang gedacht.⁷ Hoe zat dit juridische proces met zijn diverse stadia dan precies in elkaar? Welke plaats had het binnen de interne werking van verschillende gerechtelijke instanties in het Ancien Régime zoals de vele schepenbanken in het graafschap Vlaanderen en hertogdom Brabant? En hoe heeft de consignatie bijgedragen tot de archiefvorming van deze instellingen? In dit artikel bestudeer ik de consignatie aan de hand van het fonds Vreemde Steden in het Stadsarchief Gent. Op die manier wil ik een beter zicht krijgen op de consignatie als proces binnen de archiefvormende uitoefening en werking van de rechterlijke bevoegdheden van een belangrijke middeleeuwse en vroegmoderne archiefvormer: de schepenbanken van Gent.

De huidige constructie van de Vreemde Steden gaat terug tot het begin van de 19de eeuw, wanneer op de zolder van het Gentse stadhuis, waar de stadsarchieven tot 1931 werden bewaard, een enorme collectie archieven van de oude schepenbanken van de stad werd aangetroffen.⁸ In 1819-1821 had men reeds drie archief-

⁵ Een ‘archieffonds’ is ‘een in dezelfde archiefbewaarplaats berustende groep gelijksoortige of verwante archieven’: A.J.M. Den Teuling, *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*, 's Gravenhage, 2007, 10.

⁶ K. Papin, ‘Het fonds Vreemde Steden in het stadsarchief van Gent. Inventaris van de bronnen voor de Vlaamse en Franse Westhoek’, *Westhoek*, 2005, p. 6.

⁷ E. Doesselaere, *Archiefvormer, bewaarplaats of constructie? Een onderzoek naar de context van de Antwerpse Insolvente Boedelskamer*, Brussel (onuitgegeven masterscriptie Vrije Universiteit Brussel), 2011 (promotor: E. Put). Haar verhandeling werd gedeeltelijk uitgegeven: E. Doesselaere, ‘What’s in a name? Een onderzoek naar de context van de Antwerpse Insolvente Boedelskamer’, *Meta*, 4 (2012), pp. 8-13.

⁸ Zie R. De Herdt en J. Vannieuwenhuysse, *Historie op perkament: op zoek naar het verleden in het Gentse Stadsarchief*, Gent, 1988, pp. 7-13 voor een korte kroniek van de belangrijkste data in de geschiedenis van de Gentse archiefdienst vanaf zijn oprichting in 1817.

zalen ingericht, waaronder de ‘salle des consignations’.⁹ Het ging om ‘sequesters en consignatiestuks’ van vooral de 17de en 18de eeuw: archiefstukken die in die periode door één van de griffies van de schepenen van de Keure en van Gedele binnelopende rechtszaken geconsigneerd waren, dit wil zeggen in bewaring gegeven zodat ze als bewijslast konden worden ingezet en aan de tegenpartij ter inzage gelegd.¹⁰ De gerechtelijke bewaargeving van gelden, wat vandaag vaak wordt begrepen onder ‘consigneren’ of ‘sekwestreren’, stond in de vroegmoderne tijd dan weer eerder bekend als ‘namptieren’ en maakte deel uit van een andere archiefvorming. Het Gentse consignatiearchief was in het stadhuis volgens Vander Haeghen alfabetisch gerangschikt op naam van de families die in de geschillen als partij optraden.¹¹ Het grootste deel ervan bleef aanvankelijk op zolder liggen, totdat Vander Haeghen ze rond 1890 integraal naar het stadsarchief liet overbrengen.¹² Daar werden de consignatiestukken vervolgens op een ietwat ongelukkige manier over twee afzonderlijke archieffondsen verdeeld: de Vreemde Steden en de Familiepapieren die respectievelijk het ‘uitheemse’ en het ‘inheemse’ archief kregen toebedeeld. Dat het consignatiearchief over zowel Gents als niet-Gents archief zou beschikken, is natuurlijk maar een halve waarheid. De fondsen Vreemde Steden en Familiepapieren huisvesten namelijk allebei Gents (en dus geen ‘vreemd’) archief – dit is: door de Gentse magistratuur gevormd archief uit hoofde van zijn activiteiten – maar hun inhoud behandelt inderdaad Gentse en niet-Gentse materies. Op die manier zijn echter heel wat dossiers uit elkaar gehaald. Bovendien werden de Vreemde Steden bij hun verhuis naar het stadsarchief niet langer alfabetisch gerangschikt op naam van de betrokken partijen – wat wel nog het geval was met de Familiepapieren – maar geordend per (historische of moderne) stad, gemeente, heerlijkheid of streek waarover de archiefbescheiden handelden, alsof die telkens op slechts één specifieke plaats betrekking zouden hebben gehad. Een lijst met de plaatsen van de Vreemde Steden van kort voor 1900, toen ze werd ingebonden, vermeldt op drie na reeds alle 369 plaatsen die nu nog in het fonds zitten.¹³ Het betreft vooral Vlaamse gemeenten met daarnaast een klein aantal stukken over Nederlandse en Franse gemeenten. Een dergelijke topografische klassering blijkt door de archivarissen trouwens al eerder toegepast. De oudste vermeldingen van ‘vreemd’ archief op de zolder van het stadhuis vinden we namelijk terug in de jaarverslagen van het

⁹ C. Parmentier en A. Van Lokeren, *Notice sur le dépôt des archives de Gand*, Gent, 1835, p. 14.

¹⁰ Vander Haeghen, *Inventaire*, p. 250.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Van Havere, *De droom van een archivaris*, pp. 48-49.

¹³ Stadsarchief Gent (hierna: SAG), Reeks 97, nr. 83.

stadsarchief van 1849-1851, toen Prudens Van Duyse stadsarchivaris was.¹⁴ Mogelijk gebruikten diens voorgangers ook al een gelijkaardige manier van ordenen.¹⁵

Verwant aan de Vreemde Steden en Familiepapieren zijn de archieffondsen Familiefonds Handboeken en Genealogieën.¹⁶ In het eerste fonds van ongeveer dertien strekkende meter zijn de handboeken van de geconsigneerde dossiers opgenomen. Oorspronkelijk behoorden die tot de Familiepapieren, maar ‘omdat men van oordeel was dat de handboeken door hun uniformiteit en belang binnen het geheel van het familiefonds een specifieke plaats innamen en dus beter apart geïnventariseerd konden worden’, hebben de archivariissen in de loop der jaren ze van de Familiepapieren losgemaakt.¹⁷ De Genealogieën – ongeveer één strekkende meter – bevatten ‘diverse stukken en aantekeningen betreffende families, schetsen en tekeningen van familiewapens, enz.’ die deels uit de Familiepapieren zijn gelicht en daarom ook vaak betrekking hebben op (delen van) dossiers of losse archiefbescheiden van consignatie.¹⁸ Dat alles heeft uiteraard tot een grote versnippering van de oorspronkelijke consignaties geleid die zich vandaag over een zestal archiefreeksen en -fondsen uitstrekken: de Vreemde Steden, de Familiepapieren, het Familiefonds Handboeken, de Genealogieën, en de twee griffies van de Keure en Gedele, de eigenlijke archiefvormers.

Mijn bedoeling is om hier het ontstaan van de Vreemde Steden in relatie tot de aanverwante reeksen en fondsen in het stadsarchief te reconstrueren. Op die manier wil ik een beter zicht krijgen op de archivalische samenstelling teneinde dit fonds van zo’n twaalf strekkende meter in de toekomst beter te kunnen ontsluiten. De nadruk ligt daarbij op processen van archiefvorming: welke archiefvormers en archiefvormende activiteiten lagen aan de basis van dit archieffonds? Momenteel is de enige toegang voor de Vreemde Steden een voorlopige ‘inventaris’ die louter de plaatsen opsomt waarover het archief in het depot is gerangschikt; van inhoudelijke of zelfs maar formele informatie over de redactionele vorm, omvang of materiële vorm is geen enkele sprake. Dit is trouwens ook het geval voor de Familiepapieren – een fonds van een vierhonderdtal strekkende meter, met ruim zeven-

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: SAG, Reeks AR, Jaarverslag van 1849, 29 (Hulstse stukken); Jaarverslag van 1850, 26 (Eeklose stukken); Jaarverslag van 1851, 10-11 (Brugse stukken); of Jaarverslag van 1851, 10 (Wondelgemse stukken). Zie ook: Van Havere, *De droom van een archivaris*, pp. 369-372.

¹⁵ Een lijst van de toenmalige Gentse stadsarchivarissen vindt men in J. Decavele en J. Vannieuwenhuysse, *Stadsarchief van Gent: archiefgids. Deel I: oud archief*, Gent, 1983, p. 25.

¹⁶ Zie *ibidem*, pp. 252-253.

¹⁷ J. Van De Wiele en M. Van Doorselaer, *Inventaris van het Familiefonds Handboeken*, Gent, 1985, p. I; SAG, Reeks 97, nr. 89.

¹⁸ Decavele en Vannieuwenhuysse, *Stadsarchief*, p. 253. Zie ook: P.-J. Lachaert, ‘De reeks Genealogieën: kennisgeving met een onvermoede schat voor familiekundigen in het stadsarchief van Gent’, *Vlaamse Stam*, 53 (2017), 394-398.

duizend namen – die ontsloten zijn op de betreffende familienaam. Enkel voor de Westhoek en Zomergem zijn degelijke inventarissen ter beschikking met beschrijvingen op stukniveau.¹⁹ Maar ook deze inventarissen schieten ietwat te kort inzake relaties tussen de verschillende stukken en dossiers onderling en hun verband met andere archiefreeksen en -fondsen.

Eerder dan een poging tot inventarisering, is dit artikel in hoofdzaak een studie van het de Gentse consignatie in het Ancien Régime die aan de basis lag van de Vreemde Steden. Achter archiefvorming liggen namelijk steeds processen, procedures en handelingen ten grondslag waarbij archiefbescheiden tot stand komen. Dit wordt door archivariissen omschreven met de term ‘context’: ‘het geheel van administratief-organisatorische, bestuurlijk-juridische en technische gegevens, waarbinnen de functie van het archiefstuk, archiefbestanddeel of archiefafdeling in relatie tot de activiteiten en taken van de archiefvormer moet worden geïnterpreteerd’.²⁰ Met andere woorden, een archief ontleent zijn ‘betekenis’ aan de rol die het speelde binnen een archiefvormende organisatie. Het is namelijk die organisatie die ‘uit hoofde van haar taken en activiteiten’ archief produceerde. De Gentse schepenen van de Keure en van Gedele zijn hier de archiefvormers ter zake. Als hoogste en centrale stedelijke instelling incarneerden de schepenbanken tijdens het Ancien Régime het feitelijke bestuur en de wet- en regelgeving van de stad. Dit vertaalde zich niet alleen in ruime bestuurlijke en wetgevende, maar ook in rechterlijke bevoegdheden. De schepenen spraken met andere woorden ook recht. Ze bezaten volledige rechtsmacht, dit wil zeggen dat ze instonden voor zowel de hoge, middelbare als lage rechtspraak in respectievelijk criminele, civiele en vrijwillige zaken.²¹ De schepenbanken deden uitspraken in alle mogelijke privaatrechtelijke geschillen en strafzaken, indien die niet waren voorbehouden aan andere rechtbanken zoals vorstelijke rechtbanken, kerkelijke rechtbanken, leenhoven, etc. En het zijn deze rechterlijke bevoegdheden die verantwoordelijk waren voor het tot stand komen van het consignatiearchief dat vooral over burgerlijke en vrijwillige zaken handelt.

In een eerste deel ga ik in op de institutionele werking in het algemeen en op de rechterlijke bevoegdheden in het bijzonder van de Gentse schepenen. Ik ga na wat de archivalische consequenties waren van hun handelingen en taken als organisatie en hoe de consignatie daarin paste. In een tweede deel komt aansluitend dan ook de archivalische indeling van de consignatie aan bod, waarbij een schema van het

¹⁹ Papin, ‘Het fonds Vreemde Steden’; G. Demuyne, ‘Het fonds “Vreemde Steden” in het Stadsarchief Gent (Zomergem als voorbeeld)’, *Vlaamse Stam*, 32 (1996), 76-80.

²⁰ Den Teuling, *Archiefterminologie*, 13, 20.

²¹ P. Stabel, ‘Stedelijke instellingen (12de eeuw-1795)’, in W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 247-276.

consignatiearchief binnen de activiteiten van de Gentse schepenbanken werd opgesteld. In zijn verhandeling archivistiek heeft Willy Van De Vijver reeds de structuur en oude orde van de archieven van de schepenen van de Keure en van Gedele tijdens het Ancien Régime in kaart gebracht.²² De consignatie is hierin echter een opvallende lacune. Timo Van Havere heeft in zijn studie van het archiefbeleid en de (artificiële) archiefconstructies van de negentiende- en begin-twintigste-eeuwse Gentse archivariissen reeds een verdienstelijke aanzet gegeven, maar het probleem van de consignatie blijft ook voor hem te toetsen aan verder onderzoek.²³ Daar wil ik enige verandering in brengen. In een derde deel ga ik dan ook dieper in op dit bijzondere fenomeen en ga ik aan de hand van de Gentse costuimen en op basis van het consignatiearchief zelf op zoek naar de juridische context ervan: wat was consignatie; waarom werd geconsigneerd; en hoe ging de consignatie in de praktijk in haar werk? In een vierde deel ga ik tot slot in op de oorspronkelijke ordening en structuur van de consignatie. Op basis van beschrijvingen op stuk- en dossierniveau heb ik drie consignatiedossiers gereconstrueerd die over de Vreemde Steden en de andere archiefreksen en -fondsen verspreid liggen. Die heb ik ook gekoppeld aan de consignatieboeken waarin de resoluties van de consignatiedossiers geregistreerd staan, alsook aan de schepenregisters die verwijzen naar de processen waarvoor eventueel geconsigneerd werd. Uiteindelijk probeer ik niet alleen de relatie tussen de verschillende onderdelen van het consignatiearchief te illustreren, maar evenzeer die tussen het consignatiearchief en het volledige archief van (de griffie van) de Gentse schepenbanken, op basis waarvan een ordeningsstelsel kon opgesteld worden.

1. De Gentse schepenen van de Keure en van Gedele tijdens het Ancien Régime

Sedert het charter van Senlis, dat in november 1301 door de Franse koning Filips de Schone werd uitgevaardigd, beschikte de stad Gent over twee schepenbanken van elk dertien man: de schepenbanken van de Keure en van Gedele.²⁴ De Gentse

²² W. Van De Vijver, *De structuur en oude orde van de archieven van de Gentse schepenen van de Keure en van Gedele tijdens het Ancien Régime*, Brussel (onuitgegeven verhandeling Vrije Universiteit Brussel), 1994 (promotor: J. Baerten).

²³ T. Van Havere, *De droom van een archivaris*. Het stuk over de Vreemde Steden en het Gentse consignatiearchief haalde de publicatie van zijn scriptie echter niet, waar de Vreemde Steden verbannen werden naar enkele voetnoten: Idem, *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930)*, Gent, 2016, p. 136.

²⁴ M. Boone, 'Het "charter van Senlis" (november 1301) voor de stad Gent: een stedelijke constitutie in het spanningsveld tussen vorst en stad (met uitgave van de tekst)', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 57 (2003), pp. 1-45.

schepenbanken hadden net als in andere Vlaamse steden zowel bestuurlijke, wetgevende als rechterlijke bevoegdheden. Van oudsher waren de Vlaamse schepenbanken eigenlijk een orgaan van de grafelijke rechtspraak. Vanaf de 13de eeuw wisten de steden zich echter al vrij snel gedeeltelijk van de graaf los te rukken om het dagelijkse bestuur en de dagelijkse rechtspraak in hun rechtsgebied over te nemen. De schepenen bezaten de volledige rechtsmacht. Dit betekende dat ze recht spraken over alle criminele, burgerlijke en vrijwillige zaken, met uitzondering van de gevallen die voor de vorst waren voorbehouden: de *cas réservés*.²⁵ Bovendien hadden de Gentse schepenen in de loop van de 14de eeuw een deel van hun rechterlijke bevoegdheden gedelegeerd naar lagere rechtbanken: de zogenaamde *smalle wetten* van de kosterijen en vinderijen die per parochie ageerden, en de economische rechtsorganen, namelijk de halleheren en de vindere van de vis- en vleesmarkt.

In tegenstelling tot andere schepenbanken in Vlaanderen, waren de rechterlijke taken van de schepenen in Gent over twee banken verdeeld. De schepenbank van de Keure was de belangrijkste en had dan ook een zeer uitgebreide rechtsmacht. Die liet zich in met allerlei zaken van strafrechtelijke, burgerlijke en vrijwillige aard. De rechtsmacht van de Keure viel feitelijk samen met die van de aloude grafelijke rechtbank. De schepenen van Gedele kregen een niet-grafelijke, lagere rechtspraak die zich in de loop van de 12de en 13de eeuw ontwikkeld had. Zij fungeerden als *paisierders* in een soort vrederegerecht en beschikten daarnaast over de oppervoogdij over de wezen.²⁶ De criminele en burgerlijke zaken die voor de schepenbank van de Keure liepen, kwamen voor *in camere*, niet-openbare zittingen in eerste aanleg, of *in vierscare*, plechtige openbare zittingen in eerste aanleg of bij appel.²⁷ De vonnissen in deze zaken waren onherroepelijk. Pas vanaf de 15de eeuw kon men in bepaalde gevallen beroep aantekenen bij de Raad van Vlaanderen, wanneer die algemeen als opperste gerechtshof erkend werd.²⁸ De schepenbank van Gedele regelde kleinere zaken. Als *paisierders* traden deze schepenen op bij onderlinge twisten en veten. Voor dergelijke conflicten tussen onderdanen konden ze een zoendingsprocedure afsluiten, waarvan zoenakten werden geregistreerd.²⁹

²⁵ Decavele, 'Bestuursinstellingen', pp. 289-290.

²⁶ Ibidem, p. 293.

²⁷ Ibidem, p. 289. Voor een meer archivalische studie van de burgerlijke rechtspraak bij de Gentse schepenen van de Keure, zie: S. De Smet, *De burgerlijke rechtspraak voor de Gentse schepenbank van de Keure in de 18de eeuw: rechtspleging, archiefvorming en ontsluitingsmogelijkheden*, Brussel (onuitgegeven verhandeling Vrije Universiteit Brussel), 2000. Deze verhandeling is gedeeltelijk uitgegeven: Idem, 'De burgerlijke rechtspraak voor de Gentse schepenbank van de Keure: organisatie, personeel, procedure en archief', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 55 (2001), pp. 251-295.

²⁸ P. Van Peteghem, 'Raad van Vlaanderen (1386-1795)', in W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 131-156.

²⁹ Decavele, 'Bestuursinstellingen', p. 293.

Daarnaast was de schepenbank van de Keure belast met de vrijwillige rechtspraak, ook wel de wettelijke *passering* genoemd. Die *passering* hield in dat de schepenbank rechtszekerheid bezorgde aan al wie erom vroeg.³⁰ Tegen een betaling kon men bij de schepenbank zijn private rechtshandelingen laten registeren ter bekrachtiging. Johan Decavele somt enkele van dergelijke akten en contracten op: ‘verkopingen, verhuringen en verpachtingen van onroerende goederen, verkopingen, overdrachten en aflossingen van renten, schenkingen en ruil, borgstellingen, schuldbekentenissen, huwelijkscontracten, testamenten, enzovoort.’³¹ Dat gaf aanleiding tot de unieke jaarregisters van de Keure (Reeks 301 in het stadsarchief).³² Ook de schepenen van Gedele registreerden vrijwillige rechtszaken. Die vielen samen met hun belangrijkste bevoegdheid: de oppervoogdij over de wezen. Ambtshalve traden de schepenen op als voogd van minderjarigen die minstens één ouder hadden verloren. In die hoedanigheid ontfermden ze zich in overleg met de ‘vrienden en magen’ over de wezen en hun goederen tot hun meerderjarigheid (25 jaar), huwelijk of opname in de geestelijke stand. In hun jaarregisters (Reeks 330) werden ‘verzoeningen, vonnissen, akten en contracten, testamenten, aanstelling van voogden, voogdijrekeningen, schuldbekentenissen, borgstellingen, giften, verpachtingen en vooral de staten van goederen en bijhorende stukken geregistreerd.’³³

In sensu stricto hadden de Gentse schepenen een jurisdictie die betrekking had op Gent. In praktijk was het stedelijke gebied ook de belangrijkste ruimte waarin door de schepenen werd rechtgesproken. De officiële jurisdictie van de Gentse schepenen was echter veel groter dan de stad alleen. In het oude graafschap Vlaanderen waren de hoogste politieke en juridische structuren verdeeld over de zogenaamde Leden van Vlaanderen. Dit waren: de drie ‘Goede Steden’ van Gent, Brugge en Ieper en vanaf 1384 het rurale Brugse Vrije – de vier belangrijkste economische spelers van Vlaanderen.³⁴ De Vier Leden wisten in de loop van de 14de eeuw hun economische en politieke invloedssfeer te concretiseren in een officieel kader: de kwartieren die verder ingedeeld waren in kasselrijen, kleinere steden en heerlijkheden.³⁵ Belangrijker was echter het juridische aspect van de kwartierindeling. Ieder kwartier omsloot een juridisch ressort waarvan het respectieve Lid wettelijk hoofd was. De schepenbank van het Lid was dus over het hele kwartier de

³⁰ Ibidem, p. 289.

³¹ Ibidem.

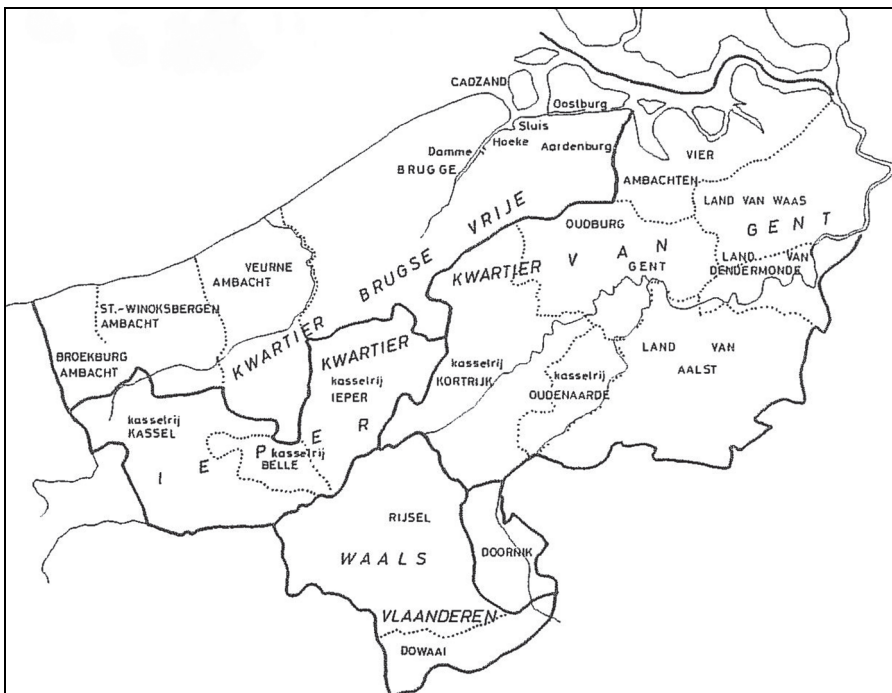
³² Decavele en Vannieuwenhuysse, *Stadsarchief*, p. 156.

³³ Decavele, ‘Bestuursinstellingen’, pp. 293-294.

³⁴ W. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978, pp. 71-127.

³⁵ D. Nicholas, *Town and countryside: social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders*, Brugge, 1971, pp. 53-172.

hoogste rechtbank, daarna volgden de middelbare rechtbanken van de kasselrijen en de laagste rechtbanken van de stadjes en heerlijkheden.³⁶ Het Gentse kwartier bestond uit de kasselrij van de Oudburg, de stad en kasselrij van Kortrijk, de stad en kasselrij van Oudenaarde, het stadje Biervliet, de Vier Ambachten van Boekhouten, Assenede, Axel en Hulst, het Land van Waas, het Land van Aalst met de steden Aalst en Geraardsbergen, en de stad en het Land van Dendermonde (zie kaart hieronder).³⁷ Dit is dus wat vandaag ongeveer Oost-Vlaanderen is, plus het stukje Zeeuws-Vlaanderen van Biervliet in het westen tot de Antwerpse Westerschelde in het oosten, en de West-Vlaamse Leiestreek.

Politieke en juridische indeling van het graafschap Vlaanderen.
 Afbeelding afkomstig uit: W. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, p. 108.

Eén van de juridische bevoegdheden die binnen het kwartier vielen, was de zogeheten hoofdvaart: de procedure waarin vanuit lagere rechtbanken naar een hoger juridisch orgaan werd gegaan om een bindend advies of herziening van een vonnis te

³⁶ Ibidem, pp. 112-124.

³⁷ Decavele, 'Bestuursinstellingen', pp. 290-291.

bekomen. In principe gingen alle lagere rechtbanken binnen het Gentse kwartier naar de Gentse magistraat ‘ten hoofde’. Let wel: de hoofdvaart betekende gezinszins dat de Gentse schepenen zonder meer bevoegd waren voor het hele kwartier. In de eerste plaats spraken de schepenbanken van Gent recht binnen de eigen stedelijke ruimte, net zoals kleinere schepenbanken van een stadje of heerlijkheid verantwoordelijk waren voor hun eigen grondgebied. De hoofdvaart was eerder een soort van beroep die onderdanen van het kwartier de mogelijkheid gaf binnen processen aan lagere rechtbanken advies te vragen aan of een vonnis te laten herzien door de hoofdbank van Gent.³⁸ Verder was er ook de buitenpoortertij die maakte dat burgers binnen het hele kwartier naar Gent trokken om recht te laten spreken. In principe was iedereen die een jaar en een dag in een stad verbleef poorter of burger van die stad, dit wil zeggen dat die persoon kon genieten van de stedelijke burgerrechten.³⁹ Het buitenpoorterschap was ontstaan om poorters die om één of andere reden zich buiten de stad moesten begeven niet te verplichten zich te ontpoorten.⁴⁰ Dat betekende dus dat die personen onverminderd konden verder genieten van de bescherming van de Gentse schepenen en niet vervolgd konden worden door andere stedelijke en landelijke schepenbanken of door de grafelijke baljuws.⁴¹ De buitenpoortertij groeide samen met de hoofdvaart natuurlijk ook uit tot een belangrijk instrument van de Grote Steden om hun macht over het kwartier te verstevigen.⁴² Dit bijzondere juridische statuut was dan ook nauw verbonden met de kwartierindeling, maar dat hoefde niet per se. Veel buitenpoorters verbleven dan wel binnen het kwartier van hun hoofdstad, per definitie gold het buitenpoorterschap over heel Vlaanderen en zelfs daarbuiten.

Zeker de buitenpoortertij heeft ertoe bijgedragen dat een groot aantal ‘vreemd’ archief in Gent is terecht gekomen. Hier en daar worden *buyten poorters* of *hagepoorters* genoemd, bijvoorbeeld in een consignatie aan de schepenbank van Gedele van 17 augustus 1782 betreffende een staat van goed van Judocus Beerens van Zottegem.⁴³ Ook de hoofdvaart lijkt mij waarschijnlijk, maar daarvoor vond ik geen aanwijzingen. Uiteraard hebben veel consignaties ook betrekking op personen die burger noch buitenpoorter van Gent waren, maar met Gentse onderdanen in een geschil waren verwickeld en op die manier in de Gentse archieven zijn terecht

³⁸ Decavele, ‘Bestuursinstellingen’, pp. 290-291.

³⁹ Ibidem, p. 291.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ J. Decavele, ‘De Gentse poortertij en buitenpoortertij’, in G. Asaert et al. (eds.), *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd: liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, pp. 63-83.

⁴² Nicholas, *Town and countryside*, pp. 240-246; P. Stabel, *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the late Middle Ages*, Leuven, 1997, p. 87 en pp. 94-106.

⁴³ SAG, Reeks 276, nr. 6, 37r.

gekomen. Zelfs archiefbescheiden van personen die niet in een Gentse rechtszaak waren betrokken, hebben hun weg in de Vreemde Steden en Familiepapieren gevonden. Meestal hadden die personen familie in Gent, waardoor hun archief geconsigneerd werd om te dienen in processen van een Gents familielid. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de consignatie van Jacques de Richebourg van Ename. Zijn consignatiedossier werd eigenlijk opgesteld ten behoeve van een staat van goed van zijn dochter Joanne (cf. infra).

Wat er ook van zij, de consignaties uit de Vreemde Steden zijn voor het overgrote deel gerelateerd aan mensen die uit de buurt kwamen. Niet toevallig vertegenwoordigen de steden, heerlijkheden, landen, ambachten en kasselrijen van het Gentse kwartier het grootste aandeel binnen de Vreemde Steden. De plaatsen van buiten het kwartier bevinden zich steeds in naburige vorstendommen, maar omspannen toch een groot geografisch gebied: het graafschap Artesië, het hertogdom Brabant, Doornik en het Doornikse, het hertogdom Gelre, het graafschap Henegouwen, het graafschap Holland, Kamerijk en het Kamerijkse, het hertogdom Limburg, het prinsbisdom Luik, het hertogdom Luxemburg, de heerlijkheid Mechelen, het graafschap Namen, de heerlijkheid Utrecht, het graafschap Vlaanderen, en het graafschap Zeeland. De plaatsen van de Vreemde Steden maken op enkele na allemaal deel uit van één van deze vorstendommen. Uit onderzoek naar de Gentse buitenpoorterie van Decavele bleek althans dat buitenpoorters vanuit alle windstreken kwamen, zowel binnen als buiten het kwartier.⁴⁴

2. Een archiefschema van de consignatie binnen de Gentse schepenbanken

In de concrete uitvoering van hun activiteiten werden de schepenen bijgestaan door verschillende functionarissen. Dat was het geval voor hun bestuurlijke taken die op vlak van het financiële beheer bijvoorbeeld aan de stedelijke ontvangers waren gedelegeerd.⁴⁵ Voor hun rechterlijke taken hadden de schepenen administratieve functionarissen ter beschikking: de stadsklerken. De hoogste ambtenaren in de stedelijke administratie waren de vijf pensionarissen: vier bij de Keure en één bij Gedele. Voor de 17de eeuw waren er slechts drie in totaal – de schepenbank van de Keure had er toen twee.⁴⁶ De pensionarissen gaven als hoofd van de administra-

⁴⁴ Decavele, 'De Gentse poorterie en buitenpoorterie', pp. 63-83.

⁴⁵ Decavele, 'Bestuursinstellingen', pp. 297-298.

⁴⁶ P. Rogghé, 'De Gentse klerken in de XIVe en XVe eeuw: trouw en verraad', *Appeltjes van het Meetjesland*, 11 (1960), pp. 5-142.

tie de schepenen advies in rechtszaken. Ook verzekerden ze de continuïteit van het stadsbestuur, daar ze in tegenstelling tot de schepenen niet jaarlijks wisselden.⁴⁷

Per schepenbank waren voorts vijf secretarissen – veelal juristen – aangesteld die de kern van de eigenlijke stedelijke administratie vormden.⁴⁸ De verdeling van deze functionarissen gebeurde over de drie leden van de poorterij, weverij en de kleine neringen.⁴⁹ Iedere secretaris had zo zijn taken. Over het algemeen lieten ze zich in met praktische en administratieve consequenties van de verantwoordelijkheden en werkzaamheden van de schepenen: het opstellen van notulen van de schepenvergaderingen, het redigeren van uitgaande brieven en behandelen van inkomende correspondentie, het beheren van de archieven, het verzorgen van de administratie bij zittingen als griffier, enzovoort.⁵⁰ Deze secretarissen kunnen we dus vergelijken met de algemeen directeur binnen het hedendaagse schepencollege of de griffier bij moderne rechtbanken. Eén van deze secretarissen was de zogenaamde *consignantmeester* of *sequester* die verantwoordelijk was voor de consignatie. Samen met de vier andere secretarissen vervulde hij de griffie van elke schepenbank. De consignantmeester was doorgaans de laatste secretaris, de ‘secretaris van de griffie’.⁵¹ Het onderscheid tussen de consignantmeester en sekwester is niet duidelijk. De termen worden in de bronnen door elkaar gebruikt en waren mijns inziens gewoon synoniemen.

Verwant met de consignantmeester was de namptissementmeester. In hun archiefgids van het oude archief in het Stadsarchief Gent beschrijven Johan Decavele en Johan Vannieuwenhuysse de Namptissementen van de Keure en Gedele (Reeksen 309-310 en 275) als ‘registers en losse stukken van de namptissementen of geldsommen gestort en gelicht ter griffie, als voorlopige tegemoetkoming aan de tegenpartij.’⁵² De consignatie wordt dan weer omschreven als ‘[r]egisters en losse stukken betreffende de consignaties bij de griffie (neerleggingen in gerechtelijke bewaring) van documenten en goederen, zoals huissleutels, geldsommen, enz.’⁵³ Zoals gezien, heeft ‘consigneren’ verschillende, overlappende betekenissen gehad. Enerzijds betekende het een gerechtelijke bewaargeving of inbeslagname van in dat geval vooral gelden. Anderzijds was het eerder een praktische procedure binnen de algemene gerechtelijke werking van de Gentse schepenen, waarbij documenten als bewijsstukken werden overgedragen. Hoewel beide processen elkaar duidelijk

⁴⁷ Decavele, ‘Bestuursinstellingen’, pp. 295-296.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem, p. 296.

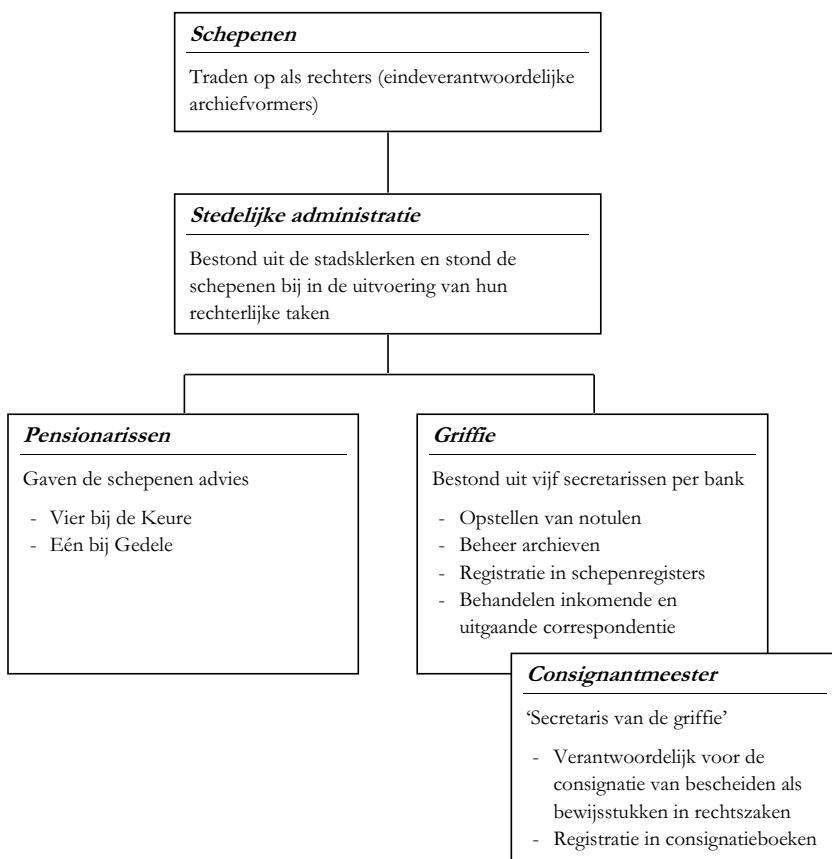
⁵¹ Ibidem.

⁵² Decavele en Vannieuwenhuysse, *Stadsarchief*, p. 150.

⁵³ Ibidem.

overlappen, stond een geldelijke inbeslagname tijdens het Ancien Régime beter bekend als een namptissement. Waarschijnlijk werden beide processen echter wel uitgevoerd door één en dezelfde persoon: de ‘secretaris van de griffie’, de ene keer dan wel in zijn hoedanigheid als consignantmeester, de andere keer in zijn hoedanigheid als namptissementmeester.

Aan de hand van de informatie over hoe de consignatie in haar werk ging en wie consigneerde, kunnen we een archiefschema opstellen, dit wil zeggen een systematisch overzicht van de archieven en archiefafdelingen binnen de algemene organisatie van de Gentse schepenbanken, en haar afdelingen. Met andere woorden, dit schema schetst de positie van een archief en een archiefvormend proces in de institutionele en administratieve werking van de verantwoordelijke archiefvormer.

Archiefschema van de consignatie binnen de Gentse schepenbanken van de Keure en van Gedele.

Het archief van de consignantmeester maakte dus deel uit van het archief van de griffie dat op zijn beurt een afdeling was van het administratiearchief van de schepbanken van de Keure en van Gedele. De griffies waren dus verantwoordelijk voor het ontvangen en consigneren van archief en ageerden als dusdanig onder de eindverantwoordelijkheid van de schepenen die ‘uit hoofde van hun activiteiten’ geconsigneerde documenten nodig hadden om recht te spreken. Het Gentse consignatiearchief behoort dus eigenlijk in het archief van de griffie van de schepbanken te berusten, zoals het geval bij Reeks 311 voor de (gelichte) consignaties van de Keure en Reeks 276 voor de (gelichte) consignaties van Gedele. De (niet-gelichte) consignaties bevinden zich dus – vanuit archivalisch oogpunt – ten onrechte in de aparte fondsen van de Vreemde Steden, de Familiepapieren en het Familiefonds Handboeken.

3. Rechtshistorische bronnen over consignatie

De gehomologeerde costuimen van de stad Gent van 1563 vermelden onder het achtste artikel van de vierde rubriek ‘*van arresten ende cautie ofte borchtocht voor wettelike costen, etc.*’:

‘Als de proprietaris van ghearresteerden goede ’t zelve in arreste laet, zo werdet gheleyt ofte ghestelt in bewaerder handt, of gheconsigneert onder justicie, ter ordonnantie van der wet, ten coste ende pericle van den onghelycke; Ende indien ’t perissabel of bedervelic waere zo ordonneert men by provisien ’t zelve ten hoogsten vercocht te werdene, ’t zy metten stocke ofte anderssins, ende de pennynghen danof commende onder justicie te brengene daer ze blyven totter decisie van der zake ad opus jus habentis; Ende vermach de crediteur indien hy sententie t’ zynen proffyte gecryghe, up ’t zelve goet of pennynghen te procederene by pandinghe ende vercoopene metten stocke respectie.’⁵⁴

Of verder, het derde artikel van de zevende rubriek ‘*van borghe ende borchtochte*’:

‘Een persoon hem borghe ghestelt hebbende voor eenen anderen apparent bescadicht te zyne, of langhe ghestaen in ’t verbant, ofte om de borchtocht toegesproken ende ghecondempneert zynde, vermach den selven principaelen up te roupene om van der borchtocht ontslaghen te zyne of contrezekere t’ hebbene, zo hy ooc vermach te doene als den debiteur hem absenteert

⁵⁴ A.C. Gheldolf (ed.), *Coutume de la ville de Gand*, Brussel, 1868-1887, deel I, 20-22.

*ofte fugityf bedydt ofte hy borghe ter cause van der zelve borchtocht in vanghenessen gheleghen heeft; ende als hy ghenamptiert ofte gheconsigneert heeft de pennynghen daer vooren hy borghe bedeghen es, vermach te agieren teghen den principaelen debiteur, omme daer af betaelt ende vergolden te wesen.*⁵⁵

Consignatie leek dus betrekking te hebben gehad op de confiscatie van goederen die als borg werden ingesteld binnen lopende zaken tegen een gedaagde partij, bijvoorbeeld een schuldenaar, teneinde de belangen van de schuldeiser te beschermen. Dat komt overeen met wat vandaag vaak onder consignatie of sekwestratie wordt verstaan: ‘de bewaargeving van een zaak waarover een geschil bestaat, in handen van een derde, die zich verbindt de zaak, nadat het geschil zal zijn uitgemaakt, terug te geven aan wie zij krachtens de beslissing zal toekomen’, zoals het wordt beschreven in artikel 1956 van het Belgisch Burgerlijk Wetboek.⁵⁶ Consignatie houdt dus een gerechtelijke bewaargeving in binnen een geschil, veelal van gelden of andere materiële zaken zoals erfenissen, faillissementen en schuldverordeningen. Een gelijkaardige definitie vinden we ook terug in het werk *Le Droit Privé* (1991) van Philippe Godding over het premoderne recht in de Lage Landen.⁵⁷ Vanuit die definitie werd lang ook gedacht dat de Antwerpse Insolvente Boedelskamer vooral archieven bevatte van gefailleerde (of insolvente) handelaars en bedrijven uit het vroegmoderne Antwerpen. Elien Doesselaere wees er echter op dat dit archiefonds een veel heterogenere samenstelling kent dan aanvankelijk gedacht. En dat is ook het geval bij de Vreemde Steden.

Bekijken we immers enkele concrete consignaties in het Gentse stadsarchief, dan zien we dat de Gentse ‘consignatie’ in de praktijk veel meer te maken had met het deponeren van documenten op de griffie van één van de schepenbanken, terwijl het neerleggen van gelden eerder als een namptissement (cf. supra) werd beschouwd. Het consignatiedossier van Augustyn Vergult, een hostelier aan het Rabot, op 24 januari 1757 opgemaakt door de eerste secretaris van de Keure, noemt bijvoorbeeld ‘*sesthien stucken bestaende in een extrait autenticq van een noitie boeckcxken, eenighe quitantien, notitien, rekenyngen ende missive concernerende de societeyt van den selven Augustyn Vergult.*’⁵⁸ Op 26 juni 1780 consigneerde secretaris en consignantmeester van Gedele, François van Ypere, een ‘*staet van goede*’, een ‘*originelen acte*’, een ‘*mant met de originele stucken vande processe geventileert heb-*

⁵⁵ Ibidem, deel I, p. 74.

⁵⁶ België, Burgerlijk Wetboek, art. 1956.

⁵⁷ P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1991, passim.

⁵⁸ SAG, reeks 311, nr. 3.

bende voor schepenen van Gedeele, een *'extraict uut de originele copie vanden voorseyden processé'*, een *'originele quittantie'*, *'originele rentebrieven'* en een *'origineel bouck van rentynghe'*.⁵⁹ Deze consignatie betrof duidelijk een zaak over een erfeniskwestie bij de schepenbank van Gedele. Ook in de resoluties van de consignatieboeken van de Keure en van Gedele wordt gewag gemaakt van bijvoorbeeld *'twee manden papieren'*⁶⁰, *'eene quittantie, ordonnantie ende betalinghe'*⁶¹, *'een mande met rekenynghe, boecken, quittantien, afgeloste obligaetien ende andere papieren'*⁶², *'seker contract'*⁶³, een *'resolutiebouck'*⁶⁴ of een *'lenen boeck'*⁶⁵. Hier en daar vermelden de consignatieboeken ook wel geconsigneerde gelden en goederen zoals *'twaelfschel-lijnghe thien grooten'*⁶⁶, *'de somme van seven ponden grooten'*⁶⁷, *'twee sleutels'*⁶⁸, *'twee manden met carotten toeback'*⁶⁹ of *'brandewyne'*⁷⁰, maar die zijn veeleer uitzonderlijk.

Consigneren had dus vooral betrekking op allerlei *papieren* of bescheiden, eerder dan op gelden en andere roerende goederen. De praktijk week dus gedeeltelijk af van de theorie in de costuimen. In de Brugse costuimen werd 'consignatie' trouwens wel als dusdanig gedefinieerd. Het zestiende artikel uit een ordonnantie van 22 december 1751 over de gerechtelijke praktijk vermeldt het volgende: *'Sy en sullen op peyne als vooren oock niet indienen eenighe schrifturen, daer by gedaen wordt presentatie van sigh te expurgieren bye ede, van niet voorsien te zijn van eenighe bescheeden, ofte andere bewysen daer van de consignatie versoght is, ten sy den selven act van expurgatoiren eedt daer by gevoeght ende overgheleyt sy.'*⁷¹

In het consignatiedossier van het jaar 1782 van Ignace Joseph Hoquez van Rijssel, ondergebracht in de Familiepapieren (3127), blijkt waarom werd geconsigneerd. De consignantmeester van Gedele schrijft:

'Geschiedende dese consignatie in voldoeninge van de versoeke van consignatie gedaen bij de voorseyde Therese Delwarde, weduwe van Jacques Goethals, by procedure vanden 8sten february 1782 [...] in haer saeke als eischerigge ter eendre zijde jegens den voornoemde Ignace Joseph Hoquez

⁵⁹ SAG, Reeks 276, nr. 7.

⁶⁰ SAG, Reeks 311, nr. 2, 2v.

⁶¹ SAG, Reeks 311, nr. 2, 35r.

⁶² SAG, Reeks 311, nr. 2, 25r.

⁶³ SAG, Reeks 311, nr. 1, 7r.

⁶⁴ SAG, Reeks 311, nr. 3.

⁶⁵ SAG, Reeks 276, nr. 6, 27r.

⁶⁶ SAG, Reeks 311, nr. 2, 32r.

⁶⁷ SAG, Reeks 276, nr. 6, 21r.

⁶⁸ SAG, Reeks 311, nr. 2, 21v.

⁶⁹ SAG, Reeks 311, nr. 2, 1r.

⁷⁰ SAG, Reeks 311, nr. 2, 23v.

⁷¹ L. Gilliodts-Van Severen (ed.), *Coutume de la ville de Bruges*, Brussel, 1874-1875, deel II, p. 699.

*als verweerdere ter andere, dit voor den tyd van veerthien dagen met consent dat de eischere ende haeren raed danof maeken ende lighen soodanige copien midtsgaders inspectie nemen, protesterende zynden den gemelden tyd de geconsigneerde stukken te sullen nederlighen, weder danof d'inspectie genomen is ofte niet [...].*⁷²

Consigneren betekende dus dat één van de partijen in een juridisch geschil gedurende een vooraf bepaalde termijn documenten liet deponeren op de schepenbank zodat de tegenpartij ‘*visie ende inspectie*’ kon nemen van de geconsigneerde stukken, evenals ‘*copien ende extraicten lighen*’ ervan.⁷³ Men liet eveneens procesdossiers van andere instellingen zoals de Raad van Vlaanderen geregeld opvragen en consigneren die ook als bewijsstukken bij het procesdossier werden gevoegd. Dat laatste gebeurde ook wel doordat advocaten (van bijvoorbeeld de Raad van Vlaanderen) in één of ander proces verzeild waren geraakt, zodat (een deel van) hun archief de consignaties insloep. Uit een 18de-eeuwse inventaris van de schepenbank van Gedele ‘*der sequesters, consignatien stukken*’, die alfabetisch is geordend op naam van de persoon op wie de consignatie betrekking had, blijken advocaten en andere juristen, samen met priesters een groot aandeel in de consignatiedossiers te vertegenwoordigen. Enkele voorbeelden: priester Ferdinand van Aerschoot (consignatie in 1721)⁷⁴, raad-fiscaal De Coninck⁷⁵, priester Charles François van Doel⁷⁶, notaris Jan-Baptiste Lievin François⁷⁷, procureur Lamont⁷⁸, priester Petrus Meyns (consignatie in 1741)⁷⁹, raadsheer Michiel Neyt⁸⁰, en advocaat bij de Raad van Vlaanderen Persyn⁸¹. Ook in de Vreemde Steden zijn veel juristen en vooral veel clerici terug te vinden, meestal met dossiers betreffende erfeniskwesties, zoals: de Brugse kanunnik Jacobus Stalins⁸², een abt uit Waasmunster⁸³, prior Petrus Sylvius van een klooster uit Aalst⁸⁴, abt Judocus Gillis van de Sint-Bernardsabdij van Antwerpen⁸⁵ of de kapelaan van de Sint-Donaaskathedraal te

⁷² SAG, Familiepapieren, nr. 3127.

⁷³ SAG, Reeks 276, nr. 4, 61r.

⁷⁴ SAG, Reeks 97, nr. 66, 3r.

⁷⁵ SAG, Reeks 97, nr. 66, 7r.

⁷⁶ SAG, Reeks 97, nr. 66, 12r.

⁷⁷ SAG, Reeks 97, nr. 66, 11v en 12r.

⁷⁸ SAG, Reeks 97, nr. 66, 16v.

⁷⁹ SAG, Reeks 97, nr. 66, 20r.

⁸⁰ SAG, Reeks 97, nr. 66, 20v.

⁸¹ SAG, Reeks 97, nr. 66, 23r.

⁸² SAG, Vreemde Steden, nr. 17 (Brugge)

⁸³ SAG, Vreemde Steden, nr. 7 (Axel).

⁸⁴ SAG, Vreemde Steden, nr. 1 (Aalst).

⁸⁵ SAG, Vreemde Steden, nr. 3 (Antwerpen).

Brugge⁸⁶. Als verklaring voor die opvallende aanwezigheid van clerici suggereerde Gents stadsarchivaris Pieter-Jan Lachaert mij dat er bij die mensen mogelijk frequenter betwistingen waren in verband met nalatenschappen, aangezien zij (in principe) kinderloos stierven. Verder komen ook vrij veel politiek-bestuurlijke functionarissen in de Vreemde Steden voor: schepenen, ammans, meiers, leden van één of andere raad, baljuws, enzovoort. Hier en daar vond ik ook een koop- en ambachtsman terug.

De vastgelegde bewaringstermijn van consignatie varieerde; die duurde soms zes weken, soms vier weken, soms veertien dagen, soms acht dagen, etc. Consignatie gebeurde op vraag van de tegenpartij en werd niet in elke rechtszaak toegepast. Na een eerste consignatie konden op vraag van dezelfde partij in dezelfde rechtszaak nog verdere consignaties volgen. Die werden dan samen geliasseerd. Geconsigneerde stukken werden genummerd met een n° en/of een Romeins cijfer of een letter, maar dat gebeurde lang niet altijd. Vaak bevatten geconsigneerde stukken ook sporen van verzegeling (met rode was). Dat is bijvoorbeeld het geval met een geconsigneerd handboek van metser Pieter Colpaert uit het Familiefonds Handboeken (572/C). Griffier van de Keure Jan van Tours consigneerde op 17 november 1795 in het proces tussen de genoemde Pieter en de gebroeders De Bleeker:

*'By consente van de commissie van justitie vander Keure der stad Gend ende ten versoeker Michiel de Bleeker ende Pieter François de Bleeker, heeschers by requeste vanden 28. germinal [...] in de saeke voor de selve commissie ventilerende ter eendere syde jegens Pieter Colpaert, meester binnen dese stad, verweerdere ter andere, wettelyke staende klagte verbod ende interdictie te doen, consignerende commissie deselve greffiers, secretarissen ende voorclerc ende agenten op alsulke papieren stukken ende voordere documenten ende met naementlyk op sekeren handboek van den verweerdere Pieter Colpaert ende de rekeninge soo hy heeft by hem [...], geconsigneerd volgens het consignatiebilliet [...].'*⁸⁷

Uit dit voorbeeld blijkt overigens dat consigneren geformaliseerd moet zijn geweest; consignatie gebeurde *'volgens het consignatiebilliet'*. Van dit biljet zijn echter geen sporen terug te vinden. Bovendien illustreert de casus van Pieter Colpaert dat de consignatie nog werd toegepast aan het begin van de Franse periode, *'in daeten sesentwintigsten Brumaire, vierde jaer der Republique'*.⁸⁸ Wellicht verklaart dit

⁸⁶ SAG, Vreemde Steden, nr. 22 (Brugge).

⁸⁷ SAG, Familiefonds Handboeken, nr. 572/C, tussengevoegde folio.

⁸⁸ Ibidem.

ook het voorkomen van vroeg-19de-eeuwse handboeken in het Familiefonds Handboeken. Hoewel er in de 19de eeuw ongetwijfeld stukken in dit archief zijn ingeslopen na schenking aan of aankoop door de toenmalige archivariissen, kan de consignatie ook nog verantwoordelijk geweest zijn voor deze vroeg-19de-eeuwse archiefstukken.

Normaliter werd een beperkt aantal archiefstukken geconsigneerd, zoals een handboek of enkele bescheiden, maar soms was er sprake van hele manden of koffers archief. De inventaris van de consignatiestukken van Gedele vermeldt nu en dan het geconsigneerde volume: procureur Pieter van Huele, twee koffers, één kist⁸⁹; advocaat Valentijn de Roose, twee koffers⁹⁰; of nog *‘eenen koffer met stukken van Pieter de Sadeleere, in leven procureur voor schepenen van Ghedelee te Gent, overgebrogd door den procureur Leopold de Sadeleere den 22 septembre 1777’*⁹¹. Soms kon aan het consigneren van stukken niet worden voldaan omdat ze volgens de tegenpartij niet bestonden. Dat bleek bijvoorbeeld uit een consignatie van Gedele van 3 december 1709: *‘Bij consente van mijn edele heeren schepenen van Ghedelee der stadt van Ghendt, ende ten versoecke van d’heer ende verweerdere Jan vander Meeren met consorten, bevel te doen onder d’heer Franchois Suijs, secretaris ende consignantmeester doen ten weten de voorseijde Suijs verclaert heeft niet en beschickt over de versochte stukken [...].’*⁹² Soms stelde men iemand aan om de goederen van een (verdwenen) persoon te verdelen: *‘Le magistrat a nommé pour curateur et sequestre a l’absence et biens abandonnées de Albert Louis Lestiverz [...].’*⁹³ Zo blijkt uit een consignatie van de Keure uit 1755.

Wanneer de termijn van bewaargeving ten einde liep, werden de documenten gelicht, dit wil zeggen dat ze terugkeerden naar de oorspronkelijke bezitter. Van de gelichte consignaties werden doorgaans kopieën, minuten of extracten genomen en/of proces-verbalen opgemaakt door de consignantmeesters waarin de geconsigneerde stukken staan opgelijst. Ook werden de dossiers gewoonlijk voorzien van memories van de schepenen die berichtten over het proces. Die werden allemaal op het stadhuis bewaard. Af en toe werd het moment van lichting als apostille in de marge opgeschreven. Sommige consignaties werden niet gelicht en bleven daarom op het stadhuis liggen. Het zijn deze niet-gelichte consignaties van zowel de schepenbank van de Keure als die van Gedele die uiteindelijk in de Vreemde Steden, de Familiepapieren en het Familiefonds Handboeken terecht zijn gekomen. De

⁸⁹ SAG, Reeks 97, nr. 66, 14r.

⁹⁰ SAG, Reeks 97, nr. 66, 25r.

⁹¹ SAG, Reeks 97, nr. 66, 27r.

⁹² SAG, Reeks 276, nr. 3, tussengevoegde folio.

⁹³ SAG, Reeks 311, nr. 3.

gelichte consignaties bevinden zich dan weer in het griffiearchief van de schepenbanken: Reeks 311, nr. 3 voor de Keure en Reeks 276, nrs. 7-10 voor Gedele. Voor beide banken zijn verder ook consignatieboeken ter beschikking: voor de Keure van 1660-1667 en 1736-1753 onder Reeks 311, nrs. 1-2; voor Gedele van 1613-1620, 1647-1739 en 1769-1785 onder Reeks 276, nrs. 1-6.

In de praktijk werd echter vooral geconsigneerd door de schepenbank van Gedele, vandaar dat ook de drie casusdossiers hieronder afkomstig zijn van deze schepenbank. Het consignatiearchief van Gedele is dan ook beduidend omvangrijker vergeleken met dat van de Keure. Ook de individuele dossiers, zeker die die over de Vreemde Steden verspreid zijn geraakt, zijn van de Gedele-schepenen veel groter. Bij de schepenbank van Gedele werd namelijk veel geconsigneerd binnen sterf- en erfenisgevallen. Consignaties van allerlei documenten werden door de schepenen gebruikt om staten van goed op te stellen:

*'Aen mijn edele heeren schepenen van Ghedele der stadt Ghendt, supplierende verthoont reverentelijck joncker Pieter Frans de Meulenaere, comijs van het huijsgeldt deser stadt ende inde selve sijne qualiteijdt crediteur van Lucas Dorré, die over eenighe maenden overleden is binnen dese stadt in het hospitaal van de Bijloeke ende gewoont heeft d'IJpenstraete, supplierende alle papieren die bevonden sijn ten woonhuijse sijn getranspoorteert gewoorden ten comptoire bij den eersten secretaris ende sequester [...].'*⁹⁴

(Consignatie van Gedele, 27 november 1770.)

4. Reconstructie van de oude orde aan de hand van drie casusdossiers

Op basis van beschrijvingen van een aantal samples uit de Vreemde Steden die vervolgens geconfronteerd werden met de consignatieboeken heb ik enkele consignatiedossiers trachten te reconstrueren. Die dossiers heb ik ook proberen te koppelen aan de schepenregisters om zo hun functie te achterhalen binnen een bepaalde rechtszaak en binnen de werking van de schepenbanken meer algemeen. Drie casusdossiers illustreren hieronder de archivalische inhoud van de Vreemde Steden in relatie met de verwante archiefreeksen en -fondsen in het stadsarchief. Ze tonen echter ook de huidige grote versnippering van de Gentse consignaties aan en werpen een blik op hoe de oorspronkelijke ordening door de archivariissen op het einde van de 19de eeuw in de war werd gestuurd. De bedoeling is om aan de hand van de

⁹⁴ SAG, Reeks 276, nr. 7.

volgende dossiers de losse eindjes in diverse reeksen en fondsen die met consignatie te maken hebben aan elkaar te knopen, teneinde een beter idee te krijgen van zowel de huidige klassering in het Stadsarchief Gent als het oorspronkelijke ordeningsstelsel tijdens het Ancien Régime.

4.1. *Het dossier van Charles François*

Charles François was een priester van de polder van Doel, deel uitmakend van het bisdom Gent en van het district van Hulst. François stierf wellicht in het jaar 1763. Op 8 februari van dat jaar werd door de schepenen van Gedele immers een akte opgemaakt die de erfenisverdeling over François' erfgenamen regelde. De akte is opgenomen in het 'register van acten ende contracten' van 1763.⁹⁵ Een confrontatie met de consignatieboeken van Gedele zat er in dit geval niet in, gezien het hiaat van 1739-1769. Uit de geconsigneerde stukken konden we wel afleiden dat François' dossier ontstond vanwege een betwisting van zijn nalatenschap tussen zijn 'naeste vrienden ende erfghenaemen'.⁹⁶ Priester François, die tijdens zijn aardse bestaan overigens een vrij omvangrijke rijkdom had bijeen gesprokkeld, had slechts twee familieleden, zijn 'cousijn, pater Pius van Ghent' en zijn 'nichte, joffrauw Anna Theresia François, actueelijck noch jonge dochter'.⁹⁷ Verder vermeldde hij in zijn testament verscheidene vrienden en kennissen, voornamelijk andere 'pastroirs ende confreers', wat bij zijn familie uiteraard tot rancune leidde.⁹⁸ Zeker zijn nicht Anna Theresia kon het niet verkroppen dat ze haar erfenis met anderen moest delen. Daarom stapte ze naar de schepenen van Gedele die de aanspraken op de nalatenschap van haar oom onderzochten:

*'[...] dewelcke [Anna Theresia] midts desen verclaerde te commen in Ghe-deele ten sterfhuysse van den selven heer pastor Francois, naer advenant van haere voorschreven gherechtigheid, ende graet van hoirije, met ver-soeck van aldaer tot ghelijcken deele de baete te gessien, onder belofte van commen te ghelden naer de costume vanden voorschreven sterfhuysse, ende aendeel van het voornoemde ghepretendeerde recht van successie daerin [...].'*⁹⁹

⁹⁵ SAG, Reeks 333, nr. 112, 29.

⁹⁶ SAG, Familiepapieren, nr. 2270.

⁹⁷ SAG, Familiepapieren, nr. 2270.

⁹⁸ SAG, Familiepapieren, nr. 2270.

⁹⁹ SAG, Reeks 333, nr. 112, 29.

In functie van het onderzoek consigneerden de schepenen allerlei bescheiden die als bewijsstukken werden ingezet om het (roerende en onroerende) vermogen van de priester en de aanspraken van zijn familie en vrienden daarop te achterhalen. Vaak werden de stukken als kopie of extract aan het dossier toegevoegd: *‘Naer gref-fie ghedaen jegens sijne origineel bedect met seghel van ses guldens is dese copie daer-mede bevonden t’acorderen te houden door secretaris ende consignantmeester tot Ghendt.*’¹⁰⁰

Het consignatiedossier bestaat uit een doos, een pak en een register. De stukken liggen tegenwoordig in het stadsarchief verspreid over de Vreemde Steden (39, Doel), de Familiepapieren (2270) en het Familiefonds Handboeken (427). Over het algemeen hebben de stukken die in de Familiepapieren berusten, betrekking op de persoon van Charles François zelf. Behalve het handboek van François dat verder opgesplitst werd in het Familiefonds Handboeken, betreffen de consignatie-stukken uit de Familiepapieren bijvoorbeeld testamenten, kwitanties, pachtcon-tracten of een *‘lyste van de renten, obligatien, landen en goederen den pastor van den Doel’* waar Charles François dus zelf de originele archiefvormer van was.¹⁰¹ Maar verder ook: stukken uit procesdossiers van andere gerechtelijke instellingen zoals de Raad van Vlaanderen waarin hij als partij in een proces betrokken was. Het handboek, nummer 427 in het Familiefonds Handboeken, van 1724-1748 schrijft *‘ontfanckboeck van heer ende meester Carolus Francoiss, pastor in den Doel, over sijne jaerlijksche pastorele competentie’* en rapporteert over de beroepsbezigheden, paro-chianen en rekeningen van priester François.¹⁰²

De stukken uit de Vreemde Steden zijn afkomstig van de parochie of de kerk van Doel zelf of van nog andere archiefvormers: *‘rekeninghe over de kercke vanden Doel’*, *‘kercken rekeninghen’*, kerkelijke kwitanties en manualen, een *‘bouck van de overledenen binnen den Doel van den jaere 1754 tot ende met den jaere 1774’*, kopieën van vorstelijke ordonnanties, tekeningen van de Doelse kerk, en dergelijke meer die ook als bewijsstukken waren gevorderd om het dossier van Charles François te vervolledigen.¹⁰³ Dit verschil zou dus de opsplitsingen van het consignatiearchief door de 19de-eeuwse archivariissen verklaren: wanneer de stukken betrekking hadden op Charles François’ eigen persoon werden de stukken ondergebracht in de Familiepapieren; was dat niet het geval, dan gingen ze naar de Vreemde Steden. Dat lijkt althans de regel te zijn geweest, al was die niet altijd even consequent. In de Vreemde Steden, nummer 39 (Doel), troffen we immers ook

¹⁰⁰ SAG, Familiepapieren, nr. 2270.

¹⁰¹ SAG, Familiepapieren, nr. 2270.

¹⁰² SAG, Familiefonds Handboeken, nr. 427; Van De Wiele en Van Doorselaer, *Inventaris*, p. 34.

¹⁰³ SAG, Vreemde Steden, nr. 39 (Doel).

twee notitieboekjes van Charles François zelf aan, één van 1735-1739 en één van 1740-1754, die allebei sporen van consignatie bevatten.¹⁰⁴

4.2. *Het dossier van Jacques en Joanne de Richebourg*

Jacques de Richebourg was een wijnhandelaar uit Ename. Zijn consignatiedossier verspreidt zich over maar liefst 103 dozen van de Familiepapieren (5136), één omslag in de Vreemde Steden (50, Ename), drie registers in het Familiefonds Handboeken (464, 465 en 536) en enkele stukken in de Genealogieën (193 en 215). Mogelijk behoort ook het '*Landtbouck der prochie van Meerelbeke, die bij desen overgheeft Sr. Pieter Richebourg, inghevolghe vanden contracte bij hem aengeghaen met bailliu, burchmeestere ende schepenen der voors. prochie op den XXVI januarij XVI C tweentsestich*' uit de Vreemde Steden/Merelbeke tot dit consignatiedossier. Het landboek werd in 2017 ontzamd naar het Rijksarchief Gent waar het zou berusten in het Oud Gemeentearchief van Merelbeke. Pieter de Richebourg was vermoedelijk griffier van Merelbeke die een ouder landboek van de parochie heeft overgeschreven en aangepast.¹⁰⁵ Of hij familie was van Jacques is niet geheel duidelijk.

Hoewel het archief in kwestie in hoofdzaak op Jacques betrekking heeft en het deel in de Familiepapieren zijn naam draagt, is de oorsprong van het consignatiedossier Richebourg te herleiden tot een staat van goed van zijn dochter Joanne, *de dato* 26 september 1724. De omvangrijke staat van goed van acht folio's in de jaarregisters van Gedele vereiste een omvangrijk consignatiedossier. Er stond immers veel op het spel voor de zes potentiële '*vaderlijke ende moederlijke hoirs*' van de families Buens en Richebourg: diverse '*hofsteden, landen ende meersschen*', '*renten*', '*boedels*', '*pachtgelt*' en enkele grote '*sommen in courant gelt*'.¹⁰⁶ Volgens de inventaris van de Gedele-consignaties gebeurde de consignatie van de familie Richebourg in het jaar 1721.¹⁰⁷ Het consignatieboek van 1713-1739 vermeldt inderdaad 23 januari 1721 als consignatiedatum, hoewel de registratie ervan pas gebeurde op 6 februari 1723.¹⁰⁸ Dan duurde het nog meer dan een jaar vooraleer de staat van goed in de schepenregisters van Gedele verscheen. Het hele proces duurde dus ongeveer ruim drie jaar. Secretaris en consignantmeester Willem Ignace Pycke zegt

¹⁰⁴ SAG, Vreemde Steden, nr. 39 (Doel).

¹⁰⁵ Mijn stagebegeleider Pieter-Jan Lachaert speelde me deze informatie door die hij van Pieter Beyls had gekregen. Zie voor de problematiek rond landboeken en archiefvorming ook Beyls' *Een werck seer schoon ghemeten: studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw)*. Casus: kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst, Brussel, 2012.

¹⁰⁶ SAG, Reeks 330, nr. 238, 274-275 en 280.

¹⁰⁷ SAG, Reeks 97, nr. 66, 25r.

¹⁰⁸ SAG, Reeks 276, nr. 4, 93r.

geconsigneerd te hebben om de erfgenamen van Joanne de Richebourg op te sporen en haar nalatenschap te verdelen:

*'[...] ter voldoeninghe vande sententie hiervooren by probemium vermelt ende voorschreven ter inspectie van ieder vande hoirs van wylent joffrauw Joanne de Richebourg, die hij oock onverlet laet om te resolveren wie sij verstaen te autoriseren om de voorschreven papieren te lichten, doordien hij oock declareert de selve t' sijnen huijse niet meer te willen hebben waernaer alle d'hoirs hun connen ende vermogen te reguleren [...].'*¹⁰⁹

De volgende stukken worden onder meer vermeld als geconsigneerd: 'eenen rentebrief', 'copie autenticq van contract van coope van twee partyen landts gelegen binnen Enaeme', 'eene obligatie ghesproken over eenen wisselbrief', 'een paxken met papieren bestaende in copien van verbaelen ende sententien', 'een paxken met wisselbrieven', 'eenighe' brieven', 'originele quitantien' en 'obligatien', 'processtukken vanden Raede in Vlaenderen',¹¹⁰ enzovoort. Ze liggen vooral over de Familiepapieren verspreid en in geringe mate over de Vreemde Steden.¹¹¹ De genoemde stukken zijn in het consignatieboek voorzien van een nummering die ook op de stukken zelf terug te vinden zijn. Ze hebben zo goed als allemaal betrekking op Jacques de Richebourg. Daar waar in het dossier van Charles François (cf. supra) het onderscheid tussen de stukken in de Familiepapieren en die in de Vreemde Steden nog vrij duidelijk was, is dit hier veel minder het geval. In de Vreemde Steden zijn zelfs ontvangen brieven van Jacques de Richebourg ondergebracht, waarvan Richebourg dus duidelijk zelf de originele archiefvormer was. Bovendien is het aantal stukken in de Vreemde Steden heel klein (slechts één omslag), waardoor het weinig waarschijnlijk lijkt dat de 19de-eeuwse archiefverantwoordelijken ze door hun omvang over het hoofd hebben gezien. De brieven komen wel van de proost van de abdij Ename, dus wellicht was dat het criterium waarop zij zich baseerden.

In het Familiefonds Handboeken zijn volgende geconsigneerde handboeken opgenomen: een 'groot ofte schuld boeck' van 1696-1710, een 'journael bouck' van 1696-1702, allebei met handelsrekeningen, en een kopieboek van verzonden handelsbrieven van 1705.¹¹²

Hoe de genealogische stukken tot slot in het stadsarchief terecht zijn gekomen, is niet duidelijk.¹¹³ Die stukken worden niet in het consignatieboek vermeld, noch bevatten ze sporen van consignatie. Vermoedelijk werden genealogieën wel vaker

¹⁰⁹ SAG, Reeks 276, nr. 4, 100r.

¹¹⁰ SAG, Reeks 276, nr. 4, 93-100.

¹¹¹ SAG, Familiepapieren, nr. 5136; en SAG, Vreemde Steden, nr. 50 (Ename).

¹¹² SAG, Familiefonds Handboeken, nrs. 464, 465 en 536.

¹¹³ SAG, Genealogieën, nrs. 193 en 215.

opgevraagd en/of aangemaakt bij het opstellen van staten van goed, opdat de schepenen gemakkelijk de stamboom van de erflater en dus de rechten van de erfgenamen kon reconstrueren.

4.3. *Het dossier van de familie Stalins*

Op 12 februari 1733 liet Anne-Marie de Lau bij de griffie van de schepenbank van Gedele enkele staten van goed en andere bescheiden consigneren die naar aanleiding van de dood van haar man en haar zoon waren opgemaakt:

‘Compareerde voor mijn edele heeren schepenen van Ghedeele der stad Ghendt in persoone joffrauw Anne Marie de Lau, weduwe vanden advocaert d’heer ende meestere Jan Baptiste Stalins, dewelcke onder eedt ten passeren deser ghepresteert in handen van ampmann heeft verclaert hedent alhier ter griffie te hebben gheconsigneert alle de staeten van goede, liquidatien, verdeelijnghen, uijtgrootijnghen, ende alle andere contracten ende acten die ghemaect sijn ende in eenighe manieren respecteren de sterfhuysen van wijlent den voornoemde haeren man ende van haeren overledenen sone Charles Michel Stalins [...].’¹¹⁴

Dat had Anne-Marie gedaan omwille van een ruzie met haar schoonfamilie, ‘vrauwe Marie Susanne Stalins douariere van Albert van Steelant, ende Francois vande Viveré’, die de verdeling van de erfenis betwistten omdat bij de opmaak van de staten van goed niet alle documenten in rekenschap zouden zijn gebracht.¹¹⁵ Volgens hen zou Anne-Marie bescheiden hebben achtergehouden. Anne-Marie ontkende en verklaarde:

‘naer neerstighe ondersoock gheene voordere [handtboecken, contracten ende bescheeden] en heeft gevonden, nochte oock renversaelen van haere kinderen ende schoonkinderen te hebben inghetrocken de selve sterfhuysen in eenighe manieren regarderende, van ghelijcken dat sij gheene andere en weet te becommen [...].’¹¹⁶

Dit geding heeft aanleiding gegeven tot een uitgebreid consignatiedossier van de familie Stalins dat staat opgetekend in het consignatieboek van 1713-1739 en waarnaar de inventaris van de consignaties van Gedele verwijst.¹¹⁷ De consignatie

¹¹⁴ SAG, Reeks 333, nr. 90, 30-31.

¹¹⁵ SAG, Reeks 333, nr. 90, 31.

¹¹⁶ SAG, Reeks 333, nr. 90, 31.

¹¹⁷ SAG, Reeks 276, nr. 4, 174v en 175r; SAG, Reeks 97, nr. 66, 26v en 27r.

gebeurde door Joseph Mussche, klerk van procureur De Scheemaeker.¹¹⁸ Er werd archief geconsigneerd van de betreurden, Jan-Baptiste Stalins en zijn zoon Charles-Michel Stalins, en van Jan-Baptiste's tweede zoon N. Stalins, die vermoedelijk allemaal Gentenaren waren. Maar ook van Jacobus Stalins, een kanunnik van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk die wellicht familie was, heeft de Gentse secretaris bescheiden geconsigneerd. Jacobus was al eerder gestorven en als geestelijke moet zijn nalatenschap blijkbaar voor de nodige problemen hebben gezorgd, niet alleen binnen de zaak van Anne-Marie de Lau en consorten. Over (een deel) van die nalatenschap liep immers nog een andere zaak tussen Jan-Baptiste vanden Berghe en Josephus de Bast die meenden aanspraak te maken op een som geld die in Jacobus' sterfhuis was gevonden.¹¹⁹

Een consignatiedossier van een hele familie uit verschillende windstreken impliceert een omvangrijk en versnipperd dossier. In het stadsarchief ligt het consignatiedossier Stalins tegenwoordig verspreid over 37 dozen in de Familiepapieren (5797), de Vreemde Steden (dozen 15-30, Brugge) en het Familiefonds Handboeken (250 en 344). In de Familiepapieren kwam het archief van Jan-Baptiste, Charles-Michel en N. Stalins terecht; de twee handboeken van Jan-Baptiste en N. Stalins werden eruit gelicht om in het Familiefonds Handboeken te berusten. En het archief van Jacobus Stalins ging naar de Vreemde Steden. Hier heeft de archivaris dus duidelijk het onderscheid tussen 'Gents' en 'Brugs' archief gemaakt. De samenstelling van de archieven is heel gelijkaardig aan die uit de bovenstaande dossiers.

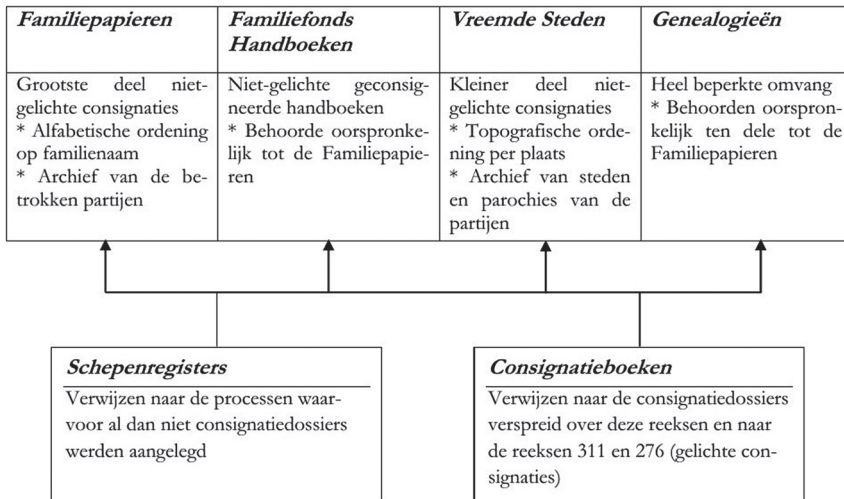
4.4. Oorspronkelijk ordeningsstelsel binnen de Gentse schepenbanken

Dankzij de bovenstaande casusdossiers krijgen we een beter zicht op de verschillende consignatiereeksen en -fondsen in het Gentse stadsarchief en hun onderlinge relatie. De verspreiding van de consignaties over de Familiepapieren, het Familiefonds Handboeken, de Vreemde Steden en de Genealogieën en hun relatie met de consignatieboeken en de schepenregisters hebben we hiernaast in een figuur samengevat. Deze fondsen bevatten niet-gelichte consignaties. Zoals eerder aangegeven, bevinden de gelichte en nog intacte consignatiedossiers zich onder de Reeksen 311 en 276 die in de figuur buiten beschouwing worden gelaten. Daar waar de gelichte consignatiedossiers minuten, kopieën en extracten van de geconsigneerde stukken bevatten, herbergen de niet-gelichte consignatiedossiers het eigenlijke geconsigneerde archief dat nooit is teruggekeerd naar de originele bezitter. De figuur hiernaast beschrijft een ideaaltipe. Zoals uit de casusdossiers is gebleken, is

¹¹⁸ SAG, Reeks 276, nr. 4, 175r.

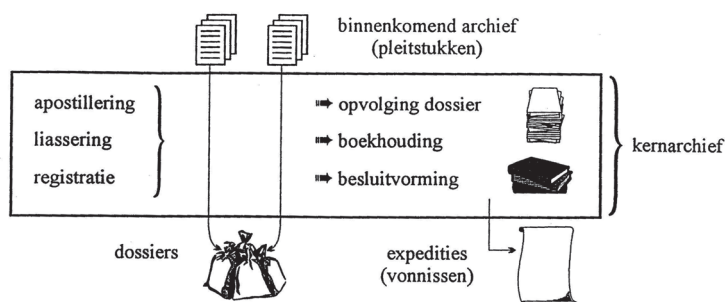
¹¹⁹ SAG, Reeks 333, nr. 90, 90.

de keuze van de archivaris destijds om de ene stukken in het ene fonds dan wel in het andere onder te brengen niet altijd even duidelijk. *Grosso modo* kunnen we toch deze verschillen tussen de fondsen aanstippen:

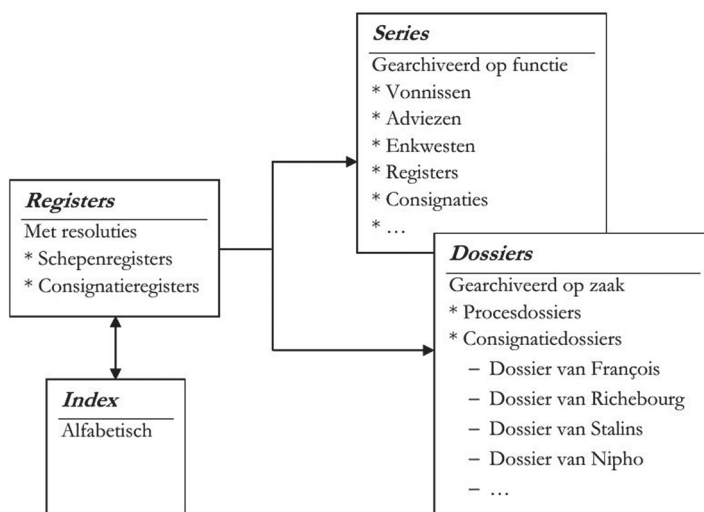
Verspreiding van de niet-gelichte consignatiedossiers over de Familiepapieren, het Familiefonds Handboeken, de Vreemde Steden en de Genealogieën en hun relatie met de schepenregisters en de consignatieboeken in het Stadsarchief Gent.

De consignatiedossiers maakten deel uit van ruimere procesdossiers. Als dusdanig behoorden consignaties dus tot het binnenkomend archief dat verder geapostilleerd, geliasseerd of geregistreerd kon worden. De consignaties werden door de schepenen dan gebruikt om een bepaald procesdossier verder op te volgen. Op die manier produceerden ze proces-verbalen, memories en dergelijke meer die aan het dossier werden toegevoegd. Uiteindelijk velden de schepenen een vonnis en vormden ze dus uitgaande stukken (expedities). Achteraf werd alles per serie op basis van de functie van het archief in kwestie gearchiveerd. Het consignatiearchief vormde een aparte serie binnen het archief van de griffie die op haar beurt per consignatiedossier en dus per zaak was geordend. De besluiten werden chronologisch geregistreerd en gekoppeld aan de dossiers en stukken (de bijlagen) waarnaar ze verwezen. De schepenregisters verwezen naar het (de) proces(stukken), de consignatieregisters naar de consignatie(stukken) binnen het proces. De schepenregisters werden achteraan voorzien van een alfabetische index op naam van de betrokken personen. Dat is niet het geval bij de consignatieboeken. Over het algemeen kunnen we samenvattend stellen dat de archiefvorming van de Gentse schepenbanken de archieffiguur van een rechtbank benaderde, zoals op p. 150 gevisualiseerd.

Archief­figuur van de archief­vorming binnen een rechtbank. Figuur afkomstig uit lessenreeks Archivistiek: Theorie en Methodologie, gedoceerd door prof. dr. Eddy Put.

Hierin werden een seriestelsel, *in casu* een resolutiestelsel, en een dossierstelsel met elkaar gecombineerd.¹²⁰ De primaire ordening was immers gecentreerd rond de resoluties die in de schepen- en consignatieboeken werden geregistreerd en die verwezen naar de series archiefstukken die als bijlagen fungeerden. Op hun beurt werden de series bijlagen volgens een tweede, zaaksgewijs ordeningscriterium gerangschikt in dossiers. Anders gezegd: de consignaties op zich waren geordend per dossier, maar in hun geheel vormden ze een serie in functie van de resoluties die voor de Gentse schepenen werden verleden. Schematisch ziet dat er als volgt uit:

Schema van het ordeningsstelsel van het schepen- en consignatiearchief van Gent tijdens het Ancien Régime: de combinatie van een serie- en dossierstelsel.

¹²⁰ Zie Den Teuling, *Archief­terminologie*, 77 (resolutiestelsel), 110 (dossierstelsel) en 121 (ordeningsstelsel) voor definities.

5. Besluit

Aan de hand van een studie van het archieffonds Vreemde Steden en zijn aanverwante reeksen en fondsen heb ik getracht een beter beeld te schetsen van de het proces van consignatie bij de Gentse schepenbanken ten tijde van het Ancien Régime. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, betekende consigneren meer dan het in bewaring geven van goederen als waarborg in gerechtelijke geschillen, vooral van gelden bij erfenissen, faillissementen of schuldvorderingen. In Gent had de consignatie in de eerste plaats betrekking op archiefbescheiden. Op vraag van de tegenpartij liet men immers archieven consigneren om die binnen een rechtszaak bij één van de schepenbanken als bewijslast in te zetten. De tegenpartij kon dan ‘*visie ende inspectie*’ nemen en eventueel ‘*copien ende extraicten lighten*’. Een studie van de consignatie bracht een beter inzicht in de vroegere functie, werking en structuren van het Gentse consignatiearchief – en daarmee ook van het Gentse schepenarchief in zijn geheel – dat vanaf het einde van de 19de eeuw heel erg versnipperd is geraakt. De gelichte consignaties bevinden zich nog steeds waar ze horen, namelijk onder het archief van de verantwoordelijke archiefvormer, de griffie van de schepenbanken: de reeksen 311 voor de Keure en 276 voor Gedele. Niet-gelichte consignaties zitten daarentegen verspreid over de fondsen Vreemde Steden, Familiepapieren, Familiefonds Handboeken en Genealogieën. Aan de hand van enkele gereconstrueerde casusdossiers kreeg ik een betere greep op de onderlinge relatie tussen deze reeksen en fondsen, op hun oude orde en op de huidige klassering van de consignatie. Op die manier kon de originele ordening van de consignatie afgeleid worden. Die was in eerste instantie volgens het resolutiestelsel geordend, zoals bij de stedelijke besturen van het Ancien Régime wel vaker het geval was. De consignatie vormde een aparte serie binnen het archief van de schepenbanken. De series behelsden de bijlagen van de resoluties of besluiten die in de schepenregisters werden opgenomen. Die registers vormden de schakel tussen de besluiten en bijlagen die samen binnen processen aan de schepenbanken waren ontstaan. Vervolgens werd de serie van consignaties door de Gentse griffies gearchiveerd op dossierniveau, alfabetisch op naam van de partij.

Willen we archivalistisch correct zijn, dan zou het consignatiearchief gerepositieerd moeten worden opdat de dossiers herenigd kunnen worden en terug bij de griffie van de schepenbanken kunnen berusten. Het voorkomen van enkele verdwaalde stukken en een gebrek aan een consequente annotatie en registratie van de consignaties bemoeilijken echter de identificatie van de geconsigneerde stukken. Daarenboven belet de slechte toegang op het Gentse consignatiearchief gebruikers vandaag gericht informatie hierin te vinden. Daarom is men aan het Stadsarchief Gent tegenwoordig bezig met het ontzamen van bepaalde geconsigneerde stuk-

ken. Strikt gezien druist dit in tegen het bestemmingsbeginsel waarbij ieder archiefstuk dient deel uit te maken van het archief waarin het bij ontvangst of opmaken is opgenomen. Wanneer stukken ontzamd worden naar een andere archiefinstelling zijn gebruikers immers niet langer in staat de link te leggen met de Gentse consignatie en gaat dus een deel van de contextinformatie verloren. Pragmatisme is echter geboden. In de praktijk lijkt het inderdaad weinig zinvol een hedendaagse gebruiker te laten zoeken naar een leenboek uit Aalst in een Gents consignatiedossier. Bovendien: als het historisch toeval er anders over had beslist en het consignatiedossier wel werd gelicht door de oorspronkelijke bezitter, dan waren deze stukken al veel langer ontzamd uit de stadsadministratie!

Dit artikel ambieerde niet alleen de Gentse casus van consignatie te onderzoeken, maar ook tot een eerste echte studie te komen van het proces van consignatie zoals het tijdens het Ancien Régime in diverse gerechtelijke archieven werd uitgevoerd. Een belangrijk voorbeeld is de in 2009 in de UNESCO-Werelderfgoedlijst opgenomen Insolvente Boedelskamer van Antwerpen. In haar scriptie van 2011 heeft Elien Doesselaere een enigszins mysterieuze link tussen de Insolvente Boedelskamer en de Antwerpse Consignatiekamer blootgelegd. Zonder echt greep op de Antwerpse consignatie te krijgen, besloot ze dat de consignatiekamer aan de basis van de Insolvente Boedelskamer moet gelegen hebben, maar dat de Boedelskamer zoals we die nu kennen toch in hoofdzaak een artificiële collectie is van Jan Denucé, de Antwerpse stadsarchivaris van de vroege twintigste eeuw.¹²¹ Een kijk in de archieven van de Insolvente Boedelskamer leerde haar immers dat die van een veel bontere slag waren dan alleen consignaties van gefailleerde kooplieden en bedrijven. Maar was als de Antwerpse consignatie vergelijkbaar was met haar Gentse tegenhanger en dus ook betrekking had op het consigneren van allerlei andere archiefbescheiden? Is het dan mogelijk dat die bonte samenstelling toch toe te schrijven valt aan de consignatie zelf? Ik poneer dat de consignatie een veel grotere impact kan hebben gehad op de inrichting van de Insolvente Boedelskamer en eventueel nog andere archieven zoals de vergelijkbare Desolate Boedelskamer van Amsterdam. In het Gentse geval, kunnen we de Vreemde Steden daarom niet zomaar toeschrijven aan de 'droom van een archivaris', zoals Timo Van Havere de uitbouw van het Gentse stadsarchief door de stadsarchivarissen tussen 1800 en 1930 heeft genoemd, maar eerder aan een reëel historisch archiefvormingsproces.¹²² Ik pleit daarom voor verder empirisch en vergelijkend onderzoek naar de consignatie als een potentieel belangrijke bron van archiefvorming tijdens het Ancien Régime.

¹²¹ Doesselaere, 'What's in a name?', p. 8.

¹²² Van Havere, *De droom van een archivaris*.

INVLOED VAN DE EERSTE WERELDOORLOG OP DE WERKING, RECHTSPRAAK EN ACTOREN VAN DE GENTSE POLITIERECHTBANK

Manon Moerman

1. Inleiding

Op 9 oktober 1915 verschijnt Clemence Blanckaert, een 38-jarige huishoudster, voor de Gentse politierechtbank wegens het uiten van mondelinge beledigingen tegen Joanna Noninckx. De rechter veroordeelt mevrouw Blanckaert tot een geldboete van 20 Belgische frank en ze moet bovendien opdraaien voor de proceskosten. Mevrouw Blanckaert laat het hier echter niet bij en alvorens de rechtzaal te verlaten wendt ze zich tot de politierechtbank met de woorden *‘dit kan my niet schelen, ik zal de boete toch niet betalen, ik zal my onmiddellyk wenden waar ik moet, naar de Deutsche Kommandantur.*¹

Deze unieke en toch wel gedurfde uitspraak van Clemence Blanckaert is de enige expliciete verwijzing naar de oorlogssituatie die terug te vinden is na onderzoek van bijna 1700 Gentse politievonnissen.² Desondanks wil deze bijdrage, aan de hand van een diepgaande kwantitatieve en inhoudelijke analyse van deze bron, achterhalen of er – weliswaar meer impliciete – sporen van de Eerste Wereldoorlog terug te vinden zijn in de werking, rechtspraak en actoren van de Gentse politierechtbank. Om de invloed van de oorlog correct te kunnen inschatten en eventuele evoluties in kaart te brengen wordt de temporele grens van 1914-1918 overstegen en wordt een vergelijking gemaakt tussen de periode vijf jaar voor, tijdens en vijf jaar volgend op de oorlogsperiode.

Het concrete onderzoeksmateriaal omvat 1672 vonnissen, uitgesproken op de eerste zittingsdag van oktober tussen 1909 en 1923. Aangezien de Gentse politie-

¹ Rijksarchief Gent (RAG), Reeks 142, nr. 328, vonnis 13/2064 (1915). Mevrouw Blanckaert wordt hierop bijkomend veroordeeld tot een gevangenisstraf van drie dagen wegens smaad aan de rechtbank. Over de aard van de mondelinge beledigingen staat in het vonnis jammer genoeg niets vermeld.

² M. Moerman, *Invloed van de Eerste Wereldoorlog op de Gentse politierechtbank? Een onderzoek naar werking, rechtspraak en actoren (1909-1923)*. Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent (promotor: prof. dr. Georges Martyn), academiejaar 2016-2017, 77 p. Ik dank prof. dr. Georges Martyn voor de enthousiaste en leerrijke begeleiding bij het schrijven van deze masterscriptie.

rechter tussen 1909 en 1923 meer dan 48.000 vonnissen heeft geveld, is besloten om te werken met een steekproef. De keuze is uiteindelijk op de maand oktober gevallen omdat hierin de meeste vonnissen werden uitgesproken (ca. 5300). Aangezien het niet mogelijk was om alle vonnissen van de maand oktober te onderzoeken binnen de tijdsperiode die ik ter beschikking had, is besloten om een bijkomende selectie te maken en alle vonnissen van de eerste zittingsdag grondig te analyseren.

Deze politievonnissen bestaan uit voorgedrukte formulieren waar vervolgens handmatig informatie wordt ingevuld met betrekking tot de identiteit van de overtreder (naam, leeftijd, beroep en woonplaats), de datum en de aard van het vonnis (op tegenspraak of bij verstek), de aard van het misdrijf, wie zetelt als rechter, griffier en openbaar ministerie, de namen van eventuele burgerlijke partijen of burgerlijk aansprakelijke partijen en de gerechtelijke uitspraak. Sinds de Wet van 17 augustus 1873 wordt het Nederlands als voertaal ingevoerd voor de strafrechtspleging. Bijgevolg worden alle vonnissen principieel opgesteld in het Nederlands.³

(Rechts)historici hebben zich tot op vandaag beperkt tot onderzoek naar de impact van de Grote Oorlog op de hogere rechtspraak of onderzoek naar rondtrekkende daderbendes en zware criminelen.⁴ In het verleden werden slechts twee studies gewijd aan de werking en rechtspraak van de politierechtbank, respectievelijk van het 19de-eeuwse kanton Avelgem en de Antwerpse politierechtbank omstreeks 1900.⁵

Hoewel dit eerder onderzoek de wetenschappelijke waarde van (19de-eeuwse) politievonnissen in twijfel trekt, denken we toch enkele invloeden van de Eerste Wereldoorlog te kunnen terugvinden in de Gentse politierechtbank aan de hand van deze bron.⁶ Na de inval door Duitse troepen op 12 oktober 1914 wordt de Arteveldestad uitgeroepen tot hoofdplaats van het *Etappengebied*, waar de Duitse bezetter de touwtjes volledig in handen heeft. Gent is bijgevolg een ideale *case-*

³ Slechts één keer komt het in de steekproef voor dat de politierechter zijn (tussen)vonnis opstelt in het Frans aangezien de gedaagde dit uitdrukkelijk heeft gevraagd: RAG, Reeks 142, nr. 273, vonnis 160/5081 (1911).

⁴ J. Devlieghere, *Rien de plus immoralisant que la guerre? Een analyse van het fenomeen diefstal in het arrondissement Mechelen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent (promotor: prof. dr. Antoon Vrints), academiejaar 2014-2015, 150 p. A. Eggens, *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Assen, 2005, 282 p. P. Leloup, X. Rousseaux en A. Vrints, 'Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914-1921. Social practices and state reactions' *Social History* 39(2014), pp. 83-105.

⁵ G. Martyn, 'De politievonnissen van de vrederechter als historische bron? Een steekproef in het 19de-eeuwse archief van het kanton Avelgem' *Liber amicorum Coppens Herman*, Brussel, 2007, pp. 705-727 en J. Bekers, 'Het archief van de politierechtbank als bron voor de sociale geschiedenis. Een voorbeeld te Antwerpen omstreeks 1900.' *Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, 1969 (52), pp. 185-211.

⁶ Zo schrijft Georges Martyn dat 'van zodra er gewerkt wordt met voorgedrukte vonnisformulieren de meerwaarde van een analyse van de uitspraken van de politierechter bijzonder beperkt is' G. Martyn, 'De politievonnissen van de vrederechter als historische bron?' p. 726.

study om te achterhalen hoe de lokale magistratuur omgaat met deze bezettingssituatie en welke invloed deze al dan niet heeft uitgeoefend op de kleine delicten en hun daders. Een vraag die tot op vandaag onderbelicht is gebleven in het rechtshistorisch onderzoek, maar leidt tot een beter begrip van het zowel het dagelijks leven als de werking van de lokale rechtbanken tijdens de bezetting.

Nadat eerst kort wordt stilgestaan bij de bestuurlijke en sociaal-economische context in Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog, volgt een bespreking van de werking van de Gentse politierechtbank in de onderzochte periode. Hierna wordt een overzicht gegeven van de verschillende actoren die betrokken zijn bij het geding. We stellen ons de vraag wie tijdens de onderzochte periode als rechter, openbaar ministerie en griffier zetelt en of het profiel van de gedaagde een evolutie ondergaat doorheen deze vijftienjarige periode. Vervolgens komen enkele overtredingen die door de politierechter kunnen worden bestraft aan bod en wordt onderzocht welke overtredingen het sterkst een invloed van de oorlogssituatie ondergaan. Ten slotte wordt een blik geworpen op de uitspraken van de Gentse politierechter en kijken we of de Eerste Wereldoorlog sporen nalaat in de rechterlijke oordeelsvorming.

2. Gent, hoofdplaats van het *Etappengebiet*

Op 3 augustus 1914 verklaart Duitsland aan Frankrijk de oorlog en valt het België een dag later binnen. De Belgische regering wordt gedwongen om de hoofdstad te verlaten en vestigt zich uiteindelijk in het Franse Le Havre. Het veroverde Belgische grondgebied wordt tijdens de oorlog onderverdeeld in drie gebieden die, naarmate men meer westwaarts trekt en dichterbij de frontzone nadert onder een strikter militair regime komen te staan. Het *Okkupationsgebiet* omvat driekwart van het Belgische territorium en staat onder het gezag van de gouverneur-generaal (deze functie wordt achtereenvolgens uitgeoefend door von der Goltz, von Bissing en von Falkenhausen). Hij ontvangt zijn macht rechtstreeks van de keizer en is geen rekenschap verschuldigd aan het parlement, noch aan de regering in Berlijn. Naast het gouvernement-generaal, de centrale militaire organisatie in het bezette België, bestaat een burgerlijke administratie belast met het dagelijks bestuur van het land, de *Zivilverwaltung*.⁷

De militaire zone, het *Etappengebiet*, omvat de provincies West-Vlaanderen, het grootste deel van Oost-Vlaanderen, het westelijk deel van Henegouwen en het uiterste zuiden van Luxemburg. Dit gebied valt onder het oppercommando van

⁷ S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 2002, p. 131.

het Duitse vierde leger en hier heerst vrijwel volledig de militaire macht van de *Kommandantüre*.⁸ De scheiding tussen het militaire en het burgerlijke bestuur is er veel minder scherp dan in het *Okkupationsgebiet* en de bevoegdheden van de burgerlijke overheid ten opzichte van de militaire overheid zijn nog beperkter.⁹ Het *Etappengebiet* is onderverdeeld in 13 *Kommandanturen*, die elk onder leiding staan van een *Etappenkommandant*. In de eigenlijke frontzone ten slotte, het *Operationsgebiet*, is het dagelijkse leven van de burgers volledig onderworpen aan het oorlogsregime en gelden enkel de militaire bevelen.

Na de inval door Duitse soldaten, op 12 oktober 1914, wordt Gent uitgeroepen tot hoofdplaats van het *Etappengebiet*. Bij de *Kommandantur* Gent behoren naast de stad zelf nog 33 andere gemeenten en gehuchten.¹⁰ De Arteveldestad is een van de belangrijkste doorvoerplaatsen van manschappen en materiaal van en naar het front, alsook een belangrijke opvangplaats voor zieke en gewonde soldaten.¹¹ Ook het dagelijks leven van de Gentenaar heeft te lijden onder de bezettingssituatie. Hoewel Gent relatief gespaard blijft van materiële schade, leidt het gebrek aan grondstoffen (die door de Duitsers worden opgeëist) tot grote werkloosheid zowel voor de arbeiders in loondienst, als bij de kleine zelfstandigen. Bovendien stelt zich al snel een probleem van voedselbevoorrading in het *Etappengebiet*, onder meer als gevolg van vernielingen en opeisingen van de graanopbrengst.¹² De politierechter maakt echter geen enkele keer melding van deze precaire sociaaleconomische omstandigheden in zijn vonnis, wat een eerste indicatie kan zijn dat hij er bij het bepalen van de strafmaat ook geen rekening mee houdt.

3. De werking van de Gentse politierechtbank

Deze bijdrage focust zich op de politievonnissen van de Gentse vrederechter. Hoewel de vrederechter in de eerste plaats tussenkomt in privaatrechtelijke aangelegenheden, betreft dit onderzoek zijn strafrechtelijke bevoegdheden.¹³ Deze laagste magistraat is territoriaal bevoegd voor een kanton en oordeelt over de lichtste vorm

⁸ *Ibidem*, p. 131.

⁹ S. Vandenbogaerde, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het "Etappengebiet"*. Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent (promotor: prof. dr. Dirk Heirbaut), academiejaar 2009-2010, p.55.

¹⁰ Afsnee, Baaigem, Bottelare, De Pinte, Destelbergen, Dikkelvenne, Drongen, Eke, Gavere, Gentbrugge, Gontrode, Heusden, Ledeborg, Lemberge, Lovendegem, Mariakerke, Melle, Melsen, Merelbeke, Moortsele, Munte, Oostakker, Schelderode, Scheldewindeke, Semmerzake, Sint-Amandsberg, Sint-Denijs-Westrem, Sint-Martens-Latem, Vinderhoude, Vurste, Wondelgem, Zevegem en Zwijnaarde.

¹¹ A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*. Gent, 1991, p. 25.

¹² *Ibidem*, p. 63-71.

¹³ Hoewel de Gentse vrederechter de eigenlijke archiefvormer is, spreken we hier toch al van de 'Gentse politierechtbank', *de facto* bestond deze namelijk al lang voor haar officiële oprichting als autonome instelling in 1960.

van misdrijven, zijnde enerzijds de overtredingen en anderzijds de ‘gecontraventionaliseerde’ wanbedrijven die door de raadkamer niet naar de correctionele rechtbank worden gezonden, maar wel naar de politierechtbank omdat er verzachtende omstandigheden in aanmerking worden genomen. Een overzicht van deze feiten komt verder aan bod.

Tijdens de onderzochte periode bestaat het rechtsgebied Gent uit drie gerechtelijke kantons.¹⁴ Het eerste kanton omvat geen gemeenten buiten de stad Gent, het tweede kanton omvat de gemeenten Sint-Denijs Westrem en Afsnee en het derde kanton de gemeenten Drongen, Baarle, Mariakerke en Vinderhout.¹⁵

De onderzochte bronnen brengen enkele institutionele aspecten van de Gentse politierechtbank aan het licht zoals werklust, zittingsregime, de plek waar de zittingen doorgaan en eventuele personeelwissels.¹⁶ Voor de oprichting van de autonome politierechtbank (bij Wet van 25 april 1960) doen de drie Gentse vrederechters om beurt uitspraak in strafzaken en dit voor het rechtsgebied van de drie gerechtelijke kantons samen. Deze beurtrol wordt in Gent als volgt georganiseerd: de maanden januari, april, juli en oktober zetelt de vrederechter van het eerste kanton Gent als politierechter.¹⁷ De maanden februari, mei, augustus en november zetelt de vrederechter van het tweede kanton als politierechter en de maanden maart, juni, september en december de vrederechter van het derde kanton.

De Gentse vrederechter zetelt bovendien niet dagelijks in strafzaken. Tussen 1909 en 1913 zetelt hij als politierechter elke zaterdag van de maand oktober. Tussen 1914 en 1918 daalt het aantal zittingsdagen aanzienlijk: in oktober 1914 zetelt de politierechter één zaterdag, tussen 1915 en 1917 twee zaterdagen en in oktober (en november) 1918 vinden geen zittingen plaats. Dit kan worden toegeschreven aan de verwoestende einddagen van de Duitse bezetting in Gent.¹⁸ Tussen 1919 en 1923 blijft het aantal zittingsdagen beperkt tot twee zaterdagen per maand.

Hoewel de Belgische magistratuur, op instructies van de regering in Le Havre, tijdens de Eerste Wereldoorlog op post blijft, bevindt ze zich in een delicate positie. Historica Melanie Bost onderscheidt drie periodes die een duidelijke evolutie vertonen in de houding van de magistratuur ten aanzien van de bezetter.¹⁹ In een eerste fase (tus-

¹⁴ Voor een gedetailleerde beschrijving van deze kantons: *Belgisch Staatsblad (BS)*, 3 juni 1896, pp. 2092-2093.

¹⁵ K. Velle, *Inventaris van de politierechtbank te Gent. Overdracht 1990*, Rijksarchief Gent.

¹⁶ G. Martyn, ‘De politievonnissen van de vrederechter als historische bron?’ p. 709.

¹⁷ In de onderzochte vonnissen komt bijgevolg enkel de politierechter van het eerste kanton Gent aan het woord. Maar, zoals gezegd, zetelt deze in strafzaken wel voor de drie gerechtelijke kantons samen.

¹⁸ Zo zullen Duitse troepen heel wat cruciale toegangswegen opblazen en op alle stadbruggen en sluisen worden mijnen geplaatst. Voor deze laatste dagen van de Duitse bezetting in Gent: A. Capiteyn, *Gent en de Eerste Wereldoorlog*, pp. 113-125.

¹⁹ M. Bost, *Traverser l'occupation 1914-1918. Du modus vivendi à la grève, la magistrature belge face aux occupants militaires*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université Catholique de Louvain, 2013, 477 p.

sen 1914 en 1916) ziet zij een *modus vivendi* ontstaan tussen de twee partijen. Op voorwaarde dat de rechterlijke macht zich onthoudt van elke vorm van vijandigheid en een loyauteitsverklaring aflegt kan zij, in naam van de Belgische Koning, recht blijven spreken. In een tweede fase verschijnen enkele barsten in deze *modus vivendi*. De Duitse bezetter voert namelijk steeds meer een politiek die indruist tegen het internationale recht en de afwachtende houding van de magistratuur wordt intern steeds feller bekritiseerd.²⁰ Deze spanningen monden uiteindelijk uit in een verbreking van de *modus vivendi* door een staking van de magistratuur vanaf februari 1918.

Op 7 februari 1918 laat het Hof van Beroep te Brussel enkele activistische leiders van de Raad van Vlaanderen oppakken wegens landverraad. De bezetter reageert onmiddellijk door de betrokken activisten, August Borms en Pieter Tack, vrij te laten en de eerste voorzitter en drie kamervoorzitters van het Brusselse Hof van Beroep te deporteren naar Duitsland.²¹ Hierop beslist het Hof van Cassatie om haar zittingen vanaf 11 februari op te schorten. De Brusselse rechtbank van eerste aanleg en rechtbank van koophandel volgen dit initiatief en vervolgens ook de hoven van beroep van Gent en Luik. Volgens Fernand Passelecq, een Brusselse jurist, leggen ook de vrederegerechten in België het werk neer en is de staking vanaf 19 februari 1918 compleet: *'Bientôt on apprit [...] que tous les tribunaux et les justices de paix du pays suivaient, dans leur résolution d'abstention, les magistratures supérieures. La grande généralité suspendit même toute activité, y compris la juridiction gracieuse. Le 19 février, le chômage de la magistrature belge était complet.'*²² Als reactie zal de Duitse bezetter, op 26 maart 1918, beslissen om Duitse burgerlijke en strafrechtelijke rechtbanken op te richten. Het feitelijke gevolg is echter een enorme gerechtelijke achterstand bij de wapenstilstand, wanneer de Belgische magistraten opnieuw aan het werk gaan.²³

De uitspraak van Passelecq moet echter genuanceerd worden aangezien de staking nauwelijks sporen nalaat in de Gentse politierechtbank.²⁴ Zoals de grafiek hiernaast

²⁰ Zo vaardigt de Duitse bezetter op 10 februari 1915 een verordening uit waardoor alle huurgeschillen voortaan exclusief door een arbitragetribunaal moeten worden behandeld. Volgens het Verdrag van Den Haag moet de bezetter echter het bestaande recht behouden, tenzij een wijziging wegens militaire behoeften of het behoud van de openbare orde noodzakelijk is. W. Van Damme: 'De invloed van de Eerste Wereldoorlog op de rechtspraak van het vrederecht te Ledeberg' in: G. Martyn (ed.) *Scènes uit de geschiedenis van het vrederecht*. Brugge, 2011, pp. 178-179.

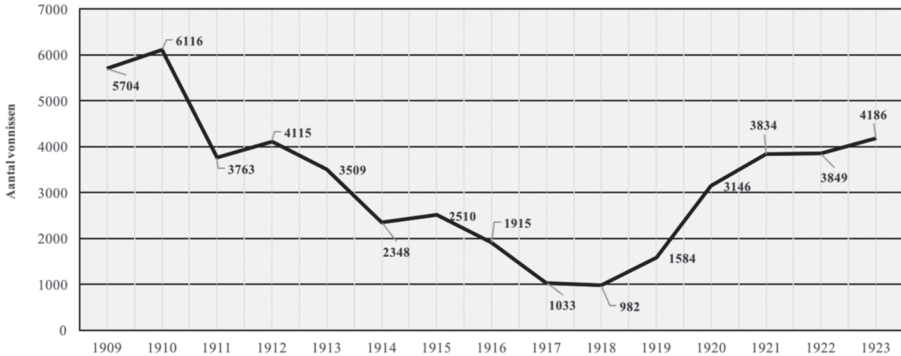
²¹ R. Janssens, 'Het Hof van Cassatie van België. Enkele hoofdmomenten van zijn ontwikkeling,' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XLV (1977), pp. 103-104. De drie Kamervoorzitters zijn de heren Lévy-Morelle, Ernst en Carez.

²² F. Passelecq, *La magistrature belge contre le despotisme allemand*, Parijs, 1918, p. 61.

²³ M. Bost, *Traverser l'occupation 1914-1918*, pp. 359-367 en G. Martyn, *Geschiedenis van de politiek en van het publiekrecht*, Brugge, 2011, p. 197.

²⁴ Dit is ook de bevinding van Wouter van Damme in zijn onderzoek naar sporen van de oorlog in het Ledebergse vrederecht: W. Van Damme: 'De invloed van de Eerste Wereldoorlog', p. 172.

Overzicht aantal vonnissen PR Gent (1909-1923)

Evolutie van het aantal politievonnissen tussen 1909 en 1923. Bron RAG, Reeks 142, nrs. 264-380

aantoon bereikt het aantal vonnissen dat wordt uitgesproken een dieptepunt in 1918 en worden voor oktober en november 1918 geen vonnissen teruggevonden. De overige maanden van het laatste oorlogsjaar zet de Gentse politierechter zijn werkzaamheden zonder meer voort. Waarschijnlijk vindt hij het belangrijker dat de overtreders door een Belgische rechtbank en op basis van de Belgische wetgeving worden bestraft.

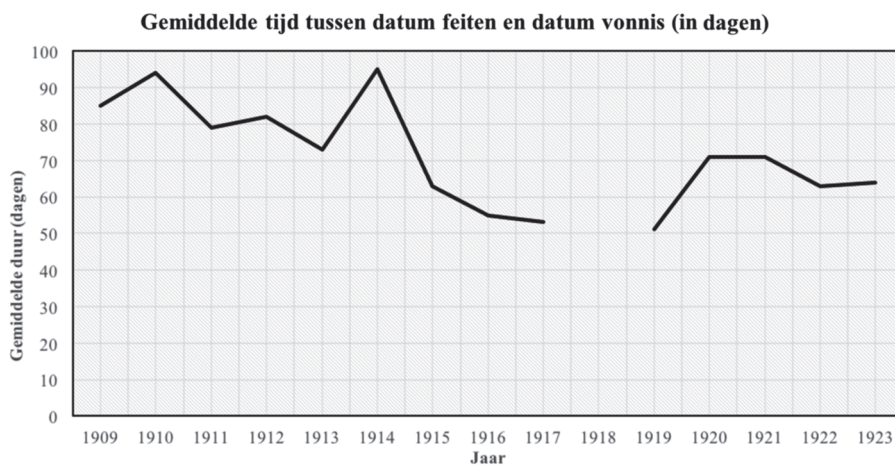
Hoewel het aantal vonnissen die de Gentse politierechter tijdens de oorlog uitsprekt aanzienlijk daalt (zie de grafiek hierboven) blijft hij gedurende de onderzochte periode dus op post en zijn rechtsprekende functie verder uitoefenen. Wat echter wel wijzigt is de plek waar hij deze functie uitoefent. Kort na de inval van 12 oktober 1914 beslist de Duitse bezetter om haar *Etappen-Inspektion* (het militair toezicht over het *Etappengebiet*) onder te brengen in het Gentse Justitiepaleis aan het Koophandelsplein.²⁵ Hierdoor moeten de rechtbanken verhuizen naar verschillende andere plekken in de stad. Voor de politierechtbank gaan de zittingen vanaf begin november vervolgens door in het Sint-Lievensinstituut, gelegen in de Zilverstraat (vandaag de Zilverenberg).²⁶

Naast een aanzienlijke daling van het aantal vonnissen die door de politierechter worden uitgesproken, spreekt de Gentse politierechter ook sneller recht tijdens de

²⁵ S. Vandenbogaerde, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het "Etappengebiet"*, p. 56.

²⁶ RAG, Reeks 662, nr. 1 brief van 3 november 1914 gericht aan de staphouder van de Gentse balie. Ook de andere rechtbanken verhuizen naar verschillende plekken in de stad: *1° Cour d'appel et Parquet général à l'Académie flamande, rue Royale, 2° Tribunal de 1e Instance, Local du Conseil des Prud'hommes, rue Haut-port, 3° Parquet du Procureur du Roi, substituts et juges d'instruction, à l'Auditorat militaire, rue Courte du Marais, 4° Tribunal de Commerce, au Cercle commercial et industriel, rue Longue du Marais*. Ook in Leuven en Luik wordt het Paleis van Justitie opgeëist door de bezetter en moeten de verschillende rechtbanken verhuizen: M. Bost, *Traverser l'occupation 1914-1918*, p. 122.

oorlog. De gemiddelde duur tussen de datum waarop de overtreding of het wanbedrijf wordt gepleegd en de datum waarop het vonnis wordt gevelde neemt tijdens de oorlog sterk af (zie de grafiek hieronder). Een mogelijke verklaring hiervoor ligt zeker ten dele aan het feit dat het openbaar ministerie minder strafbare feiten voor de politierechter brengt. De zaken die wel voor de rechter worden gebracht kunnen vervolgens sneller afgehandeld worden. Bovendien kan de Duitse bezetting er ook toe hebben bijgedragen dat de politierechter de zaken zeker niet op hun beloop laat en er, al dan niet onder druk, op toeziet dat alles sneller verloopt.

Evolutie van de gemiddelde tijdsduur tussen het plegen van de feiten en het uitspreken van het vonnis (in dagen). Bron: RAG, Reeks 142.

4. Actoren

Actoren van justitie

De politierechter, griffier en parketmagistraat zijn drie actoren van justitie die verplicht bij elke uitspraak aanwezig moeten zijn. Gedurende de volledige onderzochte periode blijven *grosso modo* dezelfde personen op post, zowel aan de zijde van de staande magistratuur (het openbaar ministerie), als aan de zijde van de zittende magistratuur (de rechter). Het ambt van (plaatsvervangend) vrederechter wordt tussen 1909 en 1923 door drie verschillende personen waargenomen: A. Goedgebuer, Victor Tibbaut en Georges Würth.²⁷ A. Goedgebuer, vrederechter

²⁷ Er kon niet worden achterhaald wat de exacte voornaam van rechter Goedgebuer is. Hij wordt in de bronnen steeds aangeduid als A. Goedgebuer.

van het eerste kanton Gent tussen 1897 en 1914, zetelt in de onderzochte periode slechts eenmaal als vrederechter, op 5 oktober 1912, goed voor 7% van de onderzochte vonnissen.²⁸ Victor Tibbaut zetelt in 82% van de onderzochte vonnissen, tussen 1909 en 1913 viermaal als plaatsvervangend vrederechter en vanaf 1915 als vrederechter.²⁹ Georges Würth treedt tweemaal op als plaatsvervangend vrederechter, op 24 oktober 1914 en op 7 oktober 1916. Hij vonnist 11% van de onderzochte zaken.³⁰

Het ambt van openbaar ministerie werd bekleed door de politiecommissaris in de hoofdplaats van het kanton. In 93% van de onderzochte vonnissen vervult Frans Van Dousselaere het ambt van openbaar ministerie bij de Gentse politierechtbank. Enkel op 9 oktober 1915 zetelt zijn collega E. Huys als openbaar ministerie.

Opvallend is dat, tussen 1909 en 1914, naast de naam van Frans Van Dousselaere steeds de titel van ‘*politiekommissaris*’ wordt vermeld maar, vanaf 1916, duidt Van Dousselaere zichzelf in de vonnissen aan als ‘*hoofdpolitiekommissaris*’. Een op het eerste zicht banale titelwijziging waarachter toch een belangrijk spoor van de oorlog schuilgaat.

Tot 1916 zetelt Frans Van Dousselaere namelijk als plaatsvervanger voor de toenmalige hoofdpolitiekommissaris van de stad Gent, Ernest van Wesemael.³¹ Op 6 maart 1915 bericht het Gentse dagblad *Vooruit* echter dat Ernest Van Wesemael samen met zijn secretaris en de opperbrigadier door de bezetter zijn gearresteerd. Over de precieze omstandigheden van deze aanhoudingen worden we in het ongewisse gelaten, maar op 9 maart 1915 neemt ook de Gentse burgemeester Emile Braun ontslag als hoofd van de politie.³² Volgens historica Melanie Bost ligt een spionage-affaire aan de basis van het ontslag van de burgemeester. Het dagblad *L'echo belge* spreekt van een dagelijkse rapportering aan de Kommandantur, waarschijnlijk over de werkzaamheden van de Gentse politie, die Van Wesemael en Braun zouden nagelaten hebben uit te voeren.³³ Op 17 juni 1915 staat ten slotte in *De Gentenaar* te lezen dat Ernest Van Wesemael ‘*die thans in Duitschland verblijft, heeft zijne ontslag gegeven als hoofdkommissaris van politie der stad. Zijn ontslag is*

²⁸ Benoemd bij Koninklijk Besluit van 8 juni 1897.

²⁹ Victor Tibbaut wordt tot vrederechter van het eerste kanton Gent benoemd op 13 april 1914: www.digithe-mis.be ‘*prosopographie et repertoire des magistrats belges, 1795-1962*’.

³⁰ Benoemd bij Koninklijk Besluit op 27 november 1912. Georges Würth is naast plaatsvervangend vrederechter ook advocaat te Gent. Zijn kantoor is gevestigd op de Rue Guillaume Tell, 40. RAG, Reeks 662, nr. 1.

³¹ Stadsarchief Gent (SAG), Gemeentebled 1915, deel I, pp. 612-613.

³² SAG, beeldbank, tekstaffiches, bestandsnaam: SAG_MA_M32bis_AF_1915_0038.

³³ M. Bost, *Traverser l'occupation 1914-1918*, p. 156 en *L'echo belge. Journal quotidien du matin paraissant à Amsterdam*. 13 maart 1915. Online raadpleegbaar via: <https://hetarchieef.be/en/media/lecho-belge-journal-quotidien-du-matin-paraissant-a-amsterdam>.

*aangenomen en zijne vraag om pensioen ingewilligd.*³⁴ Wanneer Frans Van Dousse-laere zichzelf vanaf 1916 in de vonnissen aanduidt als *hoofdpolitiekommisaris*’ betekent dit dat hij de functie van de opgepakte en, hoogstwaarschijnlijk verplicht op rust gestelde, Ernest Van Wesemael, heeft overgenomen.

Elke griffier ondertekent de vonnissen als *C^s griffier* of *Commis-greffier* (klerkgriffier). De klerk zetelt op de zitting voornamelijk ter vervanging van de griffier, maar tussen hen bestaat enkel een onderscheid in graad aangezien de bevoegdheden en verplichtingen voor beiden dezelfde zijn.³⁵ Doorheen de onderzochte periode ondertekenen vier verschillende personen de politievonnissen als klerkgriffier. Paul Vermeire doet dit in 54% van de vonnissen, F. Lanzweert in 28% en Georges Rysnaer en R. De Keukelaere ondertekenen elk 9% van de vonnissen.

Twee andere actoren van justitie waar de vonnissen ten slotte soms melding van maken zijn de advocaat en de gerechtsdeurwaarder. Bijzonder weinig gedaagden doen in de onderzochte periode een beroep op de diensten van een raadsman.³⁶ Terwijl het aantal advocaten dat optreedt voor en na de oorlog vrijwel identiek is, verschijnen er tijdens de oorlog beduidend minder advocaten voor de Gentse politierechter.³⁷ Er kan hier worden aangenomen dat financiële overwegingen de belangrijkste reden vormen voor het lage aantal gedaagden die een raadsman onder de arm nemen. De kosten van deze rechtsbijstand wegen immers niet op tegen de eerder kleine boete die men kan oplopen.³⁸

Voor de betekening van de verstekvonnissen wordt ten slotte een beroep gedaan op de gerechtsdeurwaarder door de Gentse politierechter. Over deze actor van justitie komen we echter heel weinig te weten op basis van de geraadpleegde (verstek)vonnissen, enkel de naam en het kantooradres van deze ambtenaar worden hierin vermeld. Bovendien doet de Gentse politierechter doorheen de onderzochte periode op heel wat verschillende gerechtsdeurwaarders een beroep, die hier niet allemaal kunnen worden opgesomd.

³⁴ *De Gentenaar. De landwacht. De kleine patriot*. Donderdag 17 juni 1915, online raadpleegbaar via: <https://hetarchiefeb.be/en/media/de-gentenaar-de-landwacht-de-kleine-patriot>.

³⁵ P. Vrancken, *De griffier van de rechterlijke orde*, 1980, Genk, p. 56.

³⁶ Er doet ook slechts één persoon een beroep op de kosteloze rechtspleging. Het gaat om Karel Geers die zich burgerlijke partij stelt als slachtoffer van slagen en verwondingen toegediend door Gustaaf Gillis: RAG, Reeks 142, nr. 319, vonnis 14/3038 (1913).

³⁷ Voor de oorlog treedt in 32 zaken een advocaat op, tijdens de oorlog daalde dit aantal naar 10 advocaten om na de oorlog opnieuw te stijgen 34 advocaten.

³⁸ Ook Georges Martyn kwam in eerder onderzoek tot deze bevinding: G. Martyn, ‘De politievonnissen van de vrederechter als historische bron?’, pp. 715-716.

Profiel van de gedaagden

Wie zijn de plegers van deze lichtste vorm van misdrijven en kan hierbinnen een evolutie worden waargenomen? De vonnissen van de Gentse politierechtbank stellen ons in staat hierop een antwoord te formuleren en een beeld te schetsen van het profiel van de overtreeders aangezien het geslacht, de woonplaats, de leeftijd en het beroep van deze personen systematisch worden medegedeeld.

In de vijfjarige periode voor en na de Grote Oorlog verschijnen meer mannen dan vrouwen voor de Gentse politierechtbank, gemiddeld 74% mannen ten opzichte van 26% vrouwen. Tijdens de oorlogsjaren daalt deze oververtegenwoordiging van mannelijke beklaagden echter tot 59% en in het jaar 1917 verschijnen zelfs meer vrouwen dan mannen voor de politierechtbank. Deze bevinding ondersteunt de stelling van Malcolm Feeley en Deborah Little, respectievelijk jurist en sociologe dat *‘The proportion of cases involving women increases during periods of war and decreases during peace time. [...] During periods of war, men would be subject to alternative forms of control and absorbed in military affairs.’*³⁹ Bovendien worden heel wat mannen tijdens de oorlog gemobiliseerd naar het front of gedwongen tewerkgesteld door de bezetter.

Uit de vermelding van de woonplaats van de gedaagden valt af te leiden dat een overgrote meerderheid van de gedaagden woonachtig is binnen het rechtsgebied Gent. Opnieuw zijn er echter verschillen op te merken wanneer de vijfjarige periode voor en na de oorlog wordt vergeleken met de periode 1914-1917. Voor en na de oorlog woont gemiddeld 18% van de gedaagden buiten één van de drie Gentse kantons. Na de oorlog daalt dit gemiddelde naar 7,75%. De belangrijkste verklaring voor deze daling ligt in de maatregelen die de Duitse bezetter vanaf 1915 neemt om het personenverkeer binnen het *Etappengebiet* aan banden te leggen. Niet alleen voert de bezetter een verplichting in om te allen tijde een eenzelvigheidsbewijs bij zich te hebben, dat bij aankomst in Gent moet worden voorgelegd aan de *Etappen-Kommandantur*. Voor verplaatsingen met een rijtuig, paard of fiets buiten de eigen gemeente hebben de inwoners bovendien een *Reiseschein* of paspoort nodig dat men slechts ontvangt na vertoning van het eenzelvigheidsbewijs en betaling van een som geld.⁴⁰ Meer informatie over het eenzelvigheidsbewijs en de reispas komt verder nog aan bod.

De bevoegdheden van de politierechtbank hebben betrekking op de lichtste vorm van misdrijven die personen van alle leeftijden kunnen begaan. Dit weerspie-

³⁹ M. Feeley en D. Little, ‘The vanishing female: the decline of women in the criminal process, 1687-1912’ *Law and society review*, 25(1991), pp. 738-739.

⁴⁰ S. Vandenberghe, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het “Etappengebiet”* pp. 86-87.

gelt zich ook in het overzicht van de gemiddelde leeftijd van de gedaagden (zie tabel hieronder). Hoewel de meeste overtreeders zich in de leeftijdscategorie tussen de 21 en 39 jaar bevinden, vertegenwoordigen de vijftigplussers nog een vrij groot aandeel in de statistiek. De leeftijd van zestien jaar is in onderstaande tabel een scharnierleeftijd, aangezien de strafrechtelijke meerderjarigheid met de Wet van 15 mei 1912 op zestien jaar wordt gebracht.⁴¹ De categorie zestien tot twintig jaar geeft vervolgens het aantal gedaagden weer die zich onder de burgerrechtelijke meerderjarigheidsgrens van 21 jaar bevonden. Opvallend binnen deze categorie is de stijging van het procentueel aantal gedaagden tijdens de oorlogsperiode: maar liefst 20,26% van de gedaagden heeft de leeftijd van 21 jaar nog niet bereikt. Hoewel er een sterke daling plaatsvindt van het (absoluut) aantal gedaagden in de overige leeftijdscategorieën, blijft het aantal in de categorie 16 tot 20 jaar grotendeels stabiel.

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat minderjarigen zich tijdens de oorlogsperiode voornamelijk bezondigen aan een misdrijf tegen eigendom, hieronder wordt begrepen diefstal, brandstichting en oplichting.⁴² Ook bij de Gentse politierechter zullen vijf van de negen gedaagden die zich tussen 1914 en 1917 schuldig maken aan het stelen van voedingswaren, minderjarig zijn.⁴³ Voor het overige zullen minderjarigen zich tijdens de oorlog echter voornamelijk schuldig maken aan verkeersinbreuken zoals op het voetpad rijden, zonder licht rijden, een kar op de openbare weg laten staan of zonder vervoersbewijs met de tram rijden.

Periode	<16		16-20		21-29		30-39		40-49		≥50	
	Abs	%	Abs	%	Abs	%	Abs	%	Abs	%	Abs	%
1909-1913	4	0,55	79	10,93	202	27,94	196	27,11	140	19,36	102	14,11
1914-1917	0	0	77	20,26	76	20	102	26,84	61	16,05	64	16,84
1919-1923	0	0	124	16,10	217	28,18	188	24,42	137	17,79	104	13,51

Het absoluut en procentueel aantal gedaagden voor de Gentse politierechtbank per leeftijdscategorie. Bron: RAG, Reeks 142.

De overgrote meerderheid oefent doorheen de volledig onderzochte periode het beroep van arbeider uit (52,54%). Deze categorie behelst een brede waaier aan arbeidsactiviteiten zoals dagloner, dokwerker, werkman of -vrouw. Aan de hand van de beroepen die in de vonnissen worden vermeld, kunnen ook sporen van

⁴¹ Kinderen onder de leeftijd van zestien jaar die een misdrijf hadden gepleegd of zich in een problematische opvoedingssituatie bevonden dienden vanaf dan voor een *kinderrechter* ter verschijnen.

⁴² A. François, *Guerres et délinquance juvénile. Un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté (1912-1950)*, Brugge, 2011, pp. 43-47.

⁴³ RAG Reeks 142 nr. 321, vonnissen 20/2841, 20/2842 en 20/2843 (1914) en RAG Reeks 142 nr. 335, vonnissen: 10/1915 en 11/1916 (1916).

Gent als belangrijke industriestad worden teruggevonden. Gedaagden die het beroep van wever, spinner, vlasbewerker of fabriekswerker uitoefenen zijn legio. Gezien de hoge werkloosheidsgraad in Gent tijdens de oorlog is het opvallend dat de arbeider toch de meest representatieve groep blijft doorheen de volledige onderzochte periode. Het is mogelijk dat de rechter geen rekening houdt met deze werkloosheidssituatie ten gevolge van de oorlog en hij het beroep blijft noteren die de gedaagde tot voor de oorlog uitoefende.

Na de arbeider is de handelaar goed vertegenwoordigd in de statistiek (18,65%), gevolgd door de herbergiers, bakkers, slaggers en brouwers (9,43%). De prostituees of *'publieksvrouwen'* vertegenwoordigen 4,15% van het totaal aantal gedaagden, de landbouwers 3,88% en de bedienden, huisvrouwen en ander dienstpersoneel tezamen 6,84%. Ten slotte is ook een categorie "zonder beroep" aangemaakt waaronder de studenten, gepensioneerden en *'leeglopers'* ressorteren (3,07%). Beroepen die onder geen van bovenstaande categorieën kunnen worden gebracht zoals schippers of (reizende) muzikanten vertegenwoordigen ca. 1,5% van het totaal.

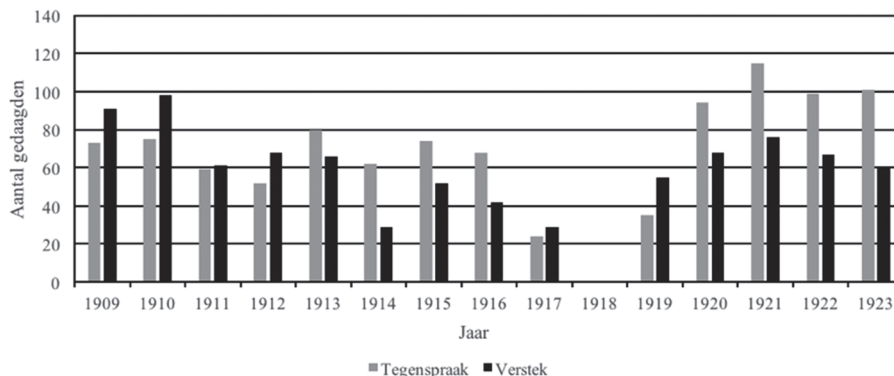
Welbepaalde beroepen kunnen vaak worden gelinkt aan bepaalde misdrijven. De herbergier zal vaak voor de politierechter verschijnen wegens het niet respecteren van het sluitingsuur, het verkopen van drank aan dronken personen of het openen van een danszaal zonder de voorafgaande toestemming van de burgemeester. Prostituees worden dan weer het vaakst vervolgd omdat ze zich aan het verplicht geneeskundig onderzoek onttrekken, de leurder wegens het leuren zonder toelating en de schipper omdat hij met zijn schip de regels met betrekking tot de binnenscheepvaart heeft overtreden.⁴⁴

54% van de gedaagden verschijnt tussen 1909 en 1923 ook effectief ter zitting, de overige 46% laat verstek gaan. Tot en met 1912 zijn er op dit punt grote schommelingen waarneembaar. Tussen 1913 en 1916 wordt een duidelijke meerderheid van de vonnissen op tegenspraak gewezen. Vanaf 1920 stijgt het aantal verstekvonnissen opnieuw, maar zullen er wel meer gedaagden voor de politierechter verschijnen, alleen in de jaren 1917 en 1919 is nog een lichte terugval van het aantal vonnissen op tegenspraak merkbaar.

Slechts één keer staat in een vonnis ook expliciet vermeld waarom een gedaagde verstek laat gaan. Bloemistgast Gustaaf Dhondt, beschuldigd voor het uiten van mondelinge beledigingen en het roken binnen een tramrijtuig, kan op 7 oktober

⁴⁴ Zo heeft Jacob Los, een schipper uit Rotterdam, *'zonder een bijzondere toelating meer dan 4 schepen op sleeptouw gevaren in het kanaal van Gent naar Brugge'* waarvoor hij op 1 oktober 1910 voor politierechter Victor Tibbaut moet verschijnen. RAG, Reeks 142, nr. 296, vonnis 57/3408 (1910).

Overzicht verschijning op tegenspraak - bij verstek

Overzicht van het aantal gedaagden dat op de zitting verschijnt en het aantal dat verstek laat gaan. Bron: RAG, Reeks 142.

1922 niet ter zitting verschijnen *'daar hij opgesloten is in het krankzinnigengesticht Dr. Guislain.*⁴⁵

Een mogelijke verklaring voor het hoge aantal verstekvonnissen voor de Gentse politierechter kan worden gevonden in het grote aantal arbeiders die voor de politierechter moet verschijnen. De zittingen vinden steeds plaats op een zaterdag, wat in de onderzochte periode voor de arbeidersbevolking een gewone werkdag is. Uit de statistieken blijkt dan ook dat 67% van de versteklatende partijen voor de oorlog als arbeider wordt gekwalificeerd. De stijging van het aantal vonnissen op tegenspraak tijdens de oorlogsperiode kan vervolgens in verband worden gebracht met de zeer hoge werkloosheid die de Grote Oorlog met zich meebrengt. Bovendien kan het Duitse bezettingsregime ertoe hebben bijgedragen dat de bevolking meer wantrouwig staat ten opzichte van de rechterlijke macht en zeker aanwezig wil zijn op de zitting. Daarentegen kan het strikter militair regime waaraan de bevolking onderworpen is er net toe leiden dat de dagvaarding in de brievenbus meer ontzag oproept dan voorheen.

Overige actoren

Gewoonlijk is er slechts één gedaagde per vonnis. In die gevallen waar er meerdere personen in het vonnis worden gemeld, betreft het vaak de burgerlijk aansprakelijke partij die samen met de overtreder wordt opgeroepen. Opvallend is de stijging

⁴⁵ RAG, Reeks 142, nr. 369, vonnis 65/3290 (1922).

van deze categorie tussen 1914 en 1917. Dit kan in verband worden gebracht met de stijging van het aantal vrouwen die in deze periode voor de politierechter moeten verschijnen. Vrouwen zijn in de onderzochte periode, net als minderjarigen, nog handelingsonbekwaam. De vader of echtgenoot is bijgevolg objectief aansprakelijk voor de betaling van de boete, onkosten en eventuele schadevergoeding waartoe zijn minderjarige zoon of dochter of zijn vrouw wordt veroordeeld.

Ten slotte kunnen personen die beweren schade te hebben opgelopen door een misdrijf, hiervoor een schadevergoeding vragen van de dader en zich burgerlijke partij stellen voor de strafrechter. In de steekproef stellen vijftien personen⁴⁶ zich burgerlijke partij en allemaal krijgen zij van de Gentse politierechter een, al dan niet symbolische, schadevergoeding toegekend.⁴⁷

5. Enkele overtredingen onder de loep genomen

Welke misdrijven worden tussen 1909 en 1923 vervolgd en (al dan niet) bestraft door de Gentse politierechter? Zoals reeds vermeld gaat het om overtredingen en gecontraventionaliseerde wanbedrijven. Het betreft hier niet enkel die overtredingen en wanbedrijven zoals voorzien in het Strafwetboek, maar ook de inbreuken op talrijke provinciale reglementen en verordeningen, bijzondere strafwetten, gemeenteverordeningen en politiereglementen.⁴⁸ Enkele van de meest voorkomende overtredingen betreffen: mondelinge beledigingen (art. 561, 7° Sw.), het belemmeren van de openbare weg (art. 551, 4° en 5° Sw.), nachtlawaai (art. 561, 1° Sw.) en openbare dronkenschap (Wet van 16.08.1887). Slagen en verwondingen (art. 398 Sw.), diefstal (art. 463 Sw.) en smaad aan de politie (art. 276 Sw.) zijn

⁴⁶ Het gaat hierbij tweemaal om een rechtspersoon, de *NV Tramways électriques de Gand* wegens belemmeren van het tramverkeer: RAG, Reeks 142, nr. 308, vonnis 103/3107 (1912) en nr. 369, vonnis 69/3294 (1922). Voor het overige stellen zes slachtoffers van slagen en verwondingen zich burgerlijke partij, drie van mondelinge beledigingen en twee van laster en eerroof. Eén gedaagde moet een schadevergoeding betalen na het schenden van een afsluiting en één wegens overdreven snelheid.

⁴⁷ Geregeld veroordeelt de politierechter de gedaagde tot het betalen van een schadevergoeding van 1 frank. Bijvoorbeeld: RAG R.142, nr. 319, 8/3029 (1913): de burgerlijke partij heeft nochtans een schadevergoeding van 25 frank gevorderd, maar de politierechter motiveert jammer genoeg niet in het vonnis waarom hij slechts 1 frank toekent.

⁴⁸ Enkele vaak voorkomende provinciale reglementen die in de vonnissen worden vermeld zijn deze van 4.01.1916 waarin de verplichting om een provinciale taks op honden te betalen staat neergeschreven en de verordening van 19.12.1919 die verplicht dat alle rijwielen moeten voorzien zijn van een taksplaat, afgeleverd door de provinciegouverneur. De meeste inbreuken op de politiereglementen worden gepleegd door enerzijds de leuders en anderzijds de herbergiers die, zonder de voorafgaande toestemming van de burgemeester, respectievelijk op de openbare weg met hun producten leuren en een danszaal openhouden. Een tweede belangrijke groep zijn de prostituees die een overtreding begaan op het politiereglement betreffende de prostitutie (hierover verder meer). Enkele bijzondere strafwetten waar de politierechter regelmatig mee wordt geconfronteerd zijn deze betreffende openbare dronkenschap (Wet van 16.08.1887), de Wet ter beteugeling van de landloperij en bedelarij (27.11.1891) en het KB van 6.02.1919 betreffende het eenzelvigheidsbewijs (hierover verder meer).

enkele van de gecontraventionaliseerde misdrijven waar de politierechter het vaakst mee wordt geconfronteerd.

In het kader van dit hoofdstuk is het niet onbelangrijk kort de aandacht te vestigen op het feit dat de Duitse bezetter in België ook eigen militaire rechtbanken installeert. Over de procedures voor en de organisatie en rechtspraak van deze rechtbanken is heel weinig bekend aangezien het bronnenmateriaal ontbreekt.⁴⁹ Uit de gepubliceerde verordeningen⁵⁰ komt wel duidelijk naar voor dat deze militaire rechtbanken initieel voornamelijk toezien op de regulering van het economische leven, veiligheids- en gezondheidsmaatregelen. Naarmate de oorlog vordert, zal de bezetter de bevoegdheden van deze militaire rechtbanken, zowel *ratione personae* als *ratione materiae*, meer en meer uitbreiden ten nadele van de Belgische rechtbanken.⁵¹ Een voorbeeld hiervan vinden we terug in een verordening van 25 september 1915 die de Duitse militaire rechtbanken voortaan bevoegd maakt om te oordelen over gevallen van stroperij. Het stijgend aantal klachten was volgens *Etappen-Inspektor* Von Unger voldoende bewijs ‘dat het Belgische gerecht en de politieorganen niet in staat zijn dit misdrijf doeltreffend te keer te gaan.’⁵²

De invloed van de Duitse bezetter en haar militaire rechtbanken op de bevoegdheden van de politierechter is echter minimaal. In een brief van 15 oktober 1914 worden door de procureur-generaal bij het Gentse Hof van Beroep bovendien enkele instructies van de Minister van Justitie overgemaakt. Hierin wordt onder meer benadrukt dat: *les tribunaux locaux s’abstiendraient également de connaître des infractions aux lois édictées par l’envahisseur et modifiant, dans le pays occupé, le droit pénal commun. [...] Les parquets continueront à rechercher les infractions et à poursuivre la répression des crimes, délits et contraventions dont la connaissance ressortit aux tribunaux nationaux.*⁵³

Tijdens de Eerste Wereldoorlog blijft de Gentse politierechter zich bijgevolg buigen over dezelfde overtredingen.⁵⁴ Bewijzen voor de stelling van Melanie Bost, dat het aantal vonnissen van de politierechtbank tijdens de oorlog spectaculair daalt omdat haar bepaalde bevoegdheden worden afgenomen, konden niet worden

⁴⁹ M. Bost, *Traverser l’occupation 1914-1918*, p. 134.

⁵⁰ Het *Etappengebiet* heeft haar eigen officiële publicatie: het *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der Vierten Armee*, Gent, 1914-1917.

⁵¹ M. Bost, *Traverser l’occupation 1914-1918*, p. 149-151.

⁵² *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der Vierten Armee*, 25 september 1915, nr. 8 en S. Vandenbogaerde, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het “Etappengebiet”*, pp. 71-72.

⁵³ RAG, Reeks 662, nr. 1.

⁵⁴ De huurgeschillen worden bijvoorbeeld wel onttrokken aan het vrederecht en moeten exclusief door een bijzonder arbitragetribunaal worden beslecht vanaf 15 maart 1916: W. Van Damme, ‘De invloed van de Eerste Wereldoorlog’, pp. 169-197.

terugggevonden in dit onderzoek naar de Gentse politierechtbank.⁵⁵

In de vonnissen wordt, behalve in een vermelding van het overtreden wetsartikel, zelden in een beschrijving van de feiten voorzien. Voor een meer gedetailleerde uiteenzetting zouden we te rade moeten gaan in de oorspronkelijke processen-verbaal die jammer genoeg in het verleden systematisch werden vernietigd.⁵⁶ Gezien het ons te ver zou leiden hier een opsomming te geven van alle mogelijke overtredingen die onder de bevoegdheid van de politierechtbank vallen, beperkt deze bijdrage zich tot drie overtredingen waarin de Grote Oorlog impliciet haar sporen heeft nagelaten, zijnde deze met betrekking tot het eenzelvigheidsbewijs, de verkeersovertredingen en ten slotte de inbreuken op de Gentse prostitutiereglementen.

Het eenzelvigheidsbewijs

Zoals reeds opgemerkt, wordt de bewegingsvrijheid van de Gentenaar (en bij uitbreiding van iedere inwoner van het *Etappengebied*) tijdens de Eerste Wereldoorlog sterk ingeperkt. Om een goed zicht te hebben op wie allemaal de stad in- en uitgaat, moet iedereen zich te allen tijde aan de Duitse bezetter kunnen identificeren en is elke verplaatsing buiten de eigen stad of gemeente aan strenge regels onderworpen. Om deze controle op een efficiënte manier te kunnen uitoefenen wordt de bevolking verplicht altijd een eenzelvigheidsbewijs, een identiteitskaart *avant la lettre*, bij zich te hebben dat men op vraag van de bezetter moet kunnen tonen (afbeelding p. 170).

Op 29 mei 1915 vaardigt Georg Von Wick, *Etappenkommandant* te Gent, een bericht uit dat aan alle mannen tussen zeventien en vijfendertig jaar het bevel geeft om zich naar 'het policiebureel hunner wijk' te begeven 'en hunne eenzelvigheidskaart te ontvangen'.⁵⁷ Vanaf 1 november 1915 wordt deze verplichting uitgebreid en moet iedereen 'welke ouder is dan 15 jaar, in het bezit van het nieuwe, bruine eenzelvigheidsbewijs zijn, 't welk door den Burgemeester der Gemeente of, zoals in Gent, door den politiekommissaris verstrekt wordt. De bezitter moet deze kaart steeds bij zich dragen'.⁵⁸ Van zodra men een eenzelvigheidskaart ontvangt, mag men niet meer buitenkomen zonder deze op zak te hebben.

⁵⁵ M. Bost, *Traverser l'occupation 1914-1918*, p. 169.

⁵⁶ K. Velle en P. Drossens, 'Bronnen van openbare instellingen: de rechterlijke macht,' in: P. Van Den Eeckhout en G. Vanthemsche (eds.) *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-21^e eeuw*. Brussel, 2009, p. 643.

⁵⁷ SAG, beeldbank Stad Gent, *tekstaffiches Gent Eerste Wereldoorlog*, bestandsnaam: SAG_MA_M32bis_AF_1915_0093.

⁵⁸ SAG, beeldbank, *tekstaffiches*, bestandsnaam: SAG_MA_M32bis_AF_1915_0205.

514.

GENT

PERSONALAUSWEIS. - EENZELVIGHEIDSBEWIJS.

1. Name : *Gilleman Karel* Staatsangehörigkeit : *Belg.*
 Naam : *Gilleman* Nationaliteit :

2. Eigenhändige Unterschrift : *Gilleman*
 Eigenhändige handteekening :

3. Wohnort : **GENT** Wobasing : *De politiekommissarie 29.*
 Woonplaats : **GENT** Woning :

Selt : *16 Septber 1917*
 sedert :

4. Geboren am (Datum) : *10 juli 1856*
 Geboren den (dagteekening) :

Alter : *61 jaar*
 ouderdom :

Wo ? *Brugge*
 waar :

5. Grösse : 1 m. *13* cm.
 Grootte :

6. Beruf : *gepensioneerde*
 Beroep :

7. Bescheinigung zweier Zeugen :
 Bevestiging van twee getuigen :

8. Verantwortlichkeitsklärung des Ausstellenden
 durch Unterschrift mit Ausstellungsort und
 Datum.
 Verklaring der verantwoordelijkheid van den
 8. uitvaardigden der onderteekening met woon-
 plaats en datum van de uitvaardiging.

GENT, den *18 Septber* (1917)
De politiekommissarie,

E.4.

Ver-
 Geweijnde opmerking op de rugzijde.

Bramy
 Bürgermeister.

Voorbeeld van een eenzelvigheidsbewijs (Karel Gilleman, 1917).
 Bron: Universiteitsbibliotheek Gent.

Het eenzelvigheidsbewijs is echter een nieuw fenomeen voor de Belgische burgers, zo bewijst ook de getuigenis van schrijfster Virginie Loveling in haar dagboek:

's morgens was mijn eerste bekommering, terwijl ik mijn hoed opzette om uit te gaan, in de valies te tasten naar wat hier te Gent een eenzelvigheidskaart heet, een woord nog nooit gehoord: een bruine kaart met portret, en leeftijd⁵⁹

Naast de leeftijd vermeldt het bewijs de woonplaats, de naam, nationaliteit, geboortedatum en -plaats, grootte en beroep van de betrokken persoon.

⁵⁹ L. Stynen, S. Van Peteghem ca. (eds.) *In oorlogsnood: Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*. Gent, 1999, p. 362.

De Belgische regering is het principe van het eenzelvigheidsbewijs wel genegen. Kort na de oorlog, op 6 februari 1919, wordt het KB betreffende de *'aflevering door de gemeentebesturen van een kaart van eenzelvigheid en van inschrijving in de bevolkingsregisters, aan alle personen van meer dan 15 jaar die hunne gewone verblijfplaats in de gemeente hebben'* uitgevaardigd.⁶⁰ Het Koninklijk Besluit voorziet dat personen die geen eenzelvigheidskaart bij zich hebben of verwaarlozen om deze te vernieuwen een boete riskeren die kan oplopen tot 25 frank.

Op de eerste zittingsdag van oktober tussen 1919 en 1923 moeten 180 personen, of 24% van het totaal aantal gedaagden, voor de Gentse politierechtbank verschijnen wegens een inbreuk op het KB van 6 februari 1919. Dit toont aan dat de verplichting om de kaart bij zich te hebben door de bevoegde instanties goed wordt opgevolgd. De politierechter legt wel enige mildheid aan de dag bij het opleggen van de straffen. In de meeste gevallen wordt een geldboete opgelegd aan wie geen eenzelvigheidskaart kon voorleggen, maar geen enkele keer wordt de maximumstraf van 25 frank uitgesproken (zelfs niet indien men *'bij hervalling'* hiervoor moet verschijnen). Bovendien wordt de straf in ca 39% van de gevallen met uitstel uitgesproken, de overtreders krijgen in dat geval wel een straf opgelegd, maar de tenuitvoerlegging ervan wordt uitgesteld op voorwaarde dat men gedurende een jaar geen nieuwe veroordeling wegens een misdad of wanbedrijf begaat.

Verkeersovertredingen

Het Koninklijk Besluit van 4.08.1899, later vervangen door dat van 27.04.1914⁶¹, ter uitvoering van de Wet van 1 augustus 1899 *Portant révision de la législation et des règlements sur la police du roulage*, regelt de verkeersovertredingen. Deze wet voorziet hiervoor in artikel 2 in een geldboete van 5 tot 200 frank en/of een gevangenisstraf van één tot acht dagen.⁶²

Het aantal verkeersovertredingen neemt aanzienlijk af tijdens de Eerste Wereldoorlog. Voor de oorlog worden 112 overtredingen door de Gentse politierechtbank beoordeeld wegens overdreven snelheid, links rijden, op het voetpad rijden of omdat de verlichting, remmen of het verwittigingstoestel op een rijtuig niet naar behoren werkt. Tijdens de oorlog daalt dit cijfer naar 33 overtredingen, om na de oorlog spectaculair toe te nemen naar 226 overtredingen. Deze cijfers hoeven ech-

⁶⁰ Ter uitvoering van de Wet van 2 juni 1856 betreffende de volkstellingen en de bevolkingsregisters.

⁶¹ BS 16 mei 1914, pp. 2988-2994.

⁶² BS 25 augustus 1899. Hoewel de politierechtbank in principe bevoegd is voor de overtredingen die worden bestraft met een geldboete van 1 tot 25 frank en/of een gevangenisstraf van één tot zeven dagen; voorzag de Wet hier toch dat *'Les juges de paix connaissent de ces infractions'* (artikel 2, tweede lid).

ter niet te verwonderen en kunnen opnieuw in verband worden gebracht met de Duitse bezettingspolitiek inzake het personenverkeer. Voor verplaatsingen buiten de eigen gemeente is men verplicht in het bezit te zijn van een reispas of *Reiseschein*, die enkel kan worden verkregen op vertoon van het eenzelveigheidsbewijs en mits betaling van een som geld.⁶³ Verplaatsingen met een motorrijwiel of auto zijn voor de burgerbevolking verboden en ook het fietsverkeer wordt vanaf 20 september 1916 aan banden gelegd.⁶⁴ Bovendien worden alle fietsen en fietsonderdelen met de verordening *'betreffende het in beslagnemen en stapelopnemen der rijwielen en rijwielbanden'* door de bezetter geconfisqueerd, waardoor de overtredingen in dit verband automatisch afnemen. Enkel personen die kunnen aantonen dat ze een fiets of ander rijwiel nodig hebben, bijvoorbeeld om naar het werk of naar school te gaan, kunnen een toelating van de militaire overheid verkrijgen om zich hiermee te verplaatsen.

Gezien de vele regels die het verkeer sterk inperken, hoeft het dus niet te verbazen dat het aantal verkeersinbreuken voor de Gentse politierechter sterk afneemt tijdens de oorlog. Indien men voor de politierechter moet verschijnen, gaat het voornamelijk om personen die zonder toelating of noodzakelijkheid voor het laden en lossen, een bespannen of niet bespannen voertuig *'andere dan rijwielen'*, op de openbare weg laten staan (art. 6 KB 27.04.1914). Op 25 januari 1915 stemt de Gentse gemeenteraad namelijk een besluit dat *'het verblijven den stilstand, op den openbare weg, van rijtuigen, wagen en karren'* toelaat, mits het jaarlijks betalen van een som van 10 frank per rijtuig, wagen of kar.⁶⁵

Met een krui- of hondenwagen kan de bevolking zich nog relatief vrij verplaatsen, zonder dat men een reispas hoeft aan te vragen.⁶⁶ Het is bijgevolg mogelijk dat tijdens de oorlog meer mensen een beroep doen op deze vervoersmiddelen wanneer ze bijvoorbeeld goederen moeten verplaatsen en deze vervolgens op de openbare weg parkeren. Hiervoor een bedrag van 10 frank per jaar ophoesten is waarschijnlijk, gezien de moeilijke economische omstandigheden waar reeds op werd gewezen, een brug te ver voor de bevolking.

⁶³ Indien de reispas is bestemd voor regelmatig gebruik dient de gemeenteoverheid voorafgaand de noodzakelijkheid ervan te bevestigen.

⁶⁴ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der Vierten Armee*. Gent, nr. 44, p. 61. Indien men zich enkel binnen de gemeente verplaatst, volstaat het om een eenzelveigheidsbewijs bij zich te hebben. Met betrekking tot het fietsverkeer: *Verordnungsblatt*, nr. 215, pp. 384-385.

⁶⁵ SAG, Gemeentebled 1915, deel I, pp. 55-56.

⁶⁶ Te voet kan men zich vrij verplaatsen tussen vijf uur 's morgens en acht uur 's avonds. Voor verplaatsingen tussen acht uur 's avonds en 12 uur 's nachts is een reispas nodig. Tussen 12 uur 's nachts en 5 uur 's morgens is alle verkeer buiten de eigen gemeente verboden.

Prostitutie

België kent tot 1948 geen nationale wetgeving over prostitutie. Krachtens artikel 96 van de gemeentewet van 30 maart 1836 hadden de gemeentelijke autoriteiten alle macht om reglementen over de prostitutie uit te vaardigen.⁶⁷ De Gentse politierechter baseert zich in de steekproef tussen 1909 en 1919 op het Politierglement van 7 december 1889 om straffen aan prostituees op te leggen.⁶⁸ Op 15 december 1919 wordt vervolgens een nieuw Gents politierglement op de prostitutie uitgevaardigd waarop de Gentse politierechter moet terugvallen voor zijn uitspraak.⁶⁹

Met de komst van de Duitse soldaten neemt de prostitutie volgens historicus Piet Boncquet een hoge vlucht, zeker in het *Etappengebied*, maar ook in de steden daarbuiten.⁷⁰ Het aantal geslachtsziekten onder de soldaten stijgt onrustwekkend, wat de Duitse legerleiding ernstige kopzorgen baart. Men vreest namelijk dat dit tot een ernstige verzwakking van de legerkorpsen zal leiden. In de eerste maanden van 1915 beslist de bezetter het heft in eigen handen te nemen en de prostitutie aan een veel strengere controle te onderwerpen.⁷¹ Ook in Gent vaardigt de opperbevelhebber van het vierde leger, Albrecht von Württemberg, op 11 februari 1915, een besluit uit ten einde de venerische ziekten te bestrijden. Hiermee komt een einde aan de lakse houding van de overheid en de politiediensten tegenover prostitutie.⁷² De verordening verplicht elke drankgelegenheid om een lijst uit te hangen met daarop de namen van alle ingeschreven prostituees, serveersters en ‘*verdachte meisjes*’. Deze vrouwen worden vervolgens verplicht zich tweemaal per week bij een Duitse dokter van dienst, een zogenaamde politiedokter, aan te melden.⁷³ Officieel is het de bedoeling van de bezetter om de zieke vrouwen snel te kunnen opsporen en afzonderen tot zij genezen zijn. In de praktijk komt het er volgens Van Hoorewege echter op neer dat de bezetter deze vrouwen ver weg van de soldaten wil houden en ‘*de meeste vrouwen gedurende de hele oorlogsperiode van de ene naar de andere instelling verhuizen, ongeacht het feit of zij nu ziek zijn*’.⁷⁴ Om de opvang van al deze

⁶⁷ P. Boncquet, *Lief en leed. Prostitutie in de Eerste Wereldoorlog*. Leuven, 2015, p. 18.

⁶⁸ SAG, Gemeenteblad 1889, apart ingevoegd.

⁶⁹ SAG, Gemeenteblad 1919, deel II, pp. 728-738.

⁷⁰ Benoit Majerus heeft reeds uitvoerig onderzoek gedaan naar de prostitutie in Brussel tijdens de Eerste Wereldoorlog: B. Majerus: ‘La prostitution à Bruxelles pendant la Grande Guerre: contrôle et pratique.’ *Crime, Histoire et Sociétés*, 7(2003), pp. 5-42.

⁷¹ P. Boncquet, *Lief en leed*, pp. 114-115.

⁷² C. Van Hooreweghe, ‘Het prostitutie kader te Gent in de periode 1910-1932.’ *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 1990, p. 153.

⁷³ P. Boncquet, *Lief en leed*, p. 155.

⁷⁴ C. Van Hooreweghe, ‘Het prostitutie kader te Gent’, p. 153.

vrouwen te verzekeren werden verschillende instellingen in de loop van de oorlogperiode vrijgemaakt.⁷⁵

Na de oorlog wordt deze strenge houding ten aanzien van prostituees verdergezet. Het nieuwe naoorlogse intercommunaal “Reglement op de ontucht” voor Gent en de aangrenzende gemeentes is een pak strenger voor de prostituees in vergelijking met haar voorganger. De gezondheid van de vrouwen staat centraal in het nieuwe reglement, zo getuigt onder meer de verplichting om in iedere kamer een lijst of tabel op te hangen ‘*de nodige voorbehoedingszorgen en het passend materieel vermelden.*’ De vrouwen moeten ook twee keer per week een gezondheidsonderzoek ondergaan, waarvan er ten minste twee per maand op een onverwacht tijdstip zullen plaatsvinden. Ook de bewegingsvrijheid van de prostituees wordt meer ingeperkt. Artikel 28 geeft een gedetailleerde opsomming van wat de vrouwen allemaal niet meer mochten doen ‘*om aanhitsing tot ontucht op den openbare weg*’ te vermijden.⁷⁶

De invloed van de Eerste Wereldoorlog op de reglementering van de prostitutie en de toenemende belangstelling voor de strijd tegen venerische ziektes kort na de oorlog, laat zich ook duidelijk zien in de vonnissen van de Gentse politierechter. Niet alleen stijgt het aantal prostituees die zich moeten verantwoorden voor de Gentse politierechter spectaculair in de jaren 1920 en 1921. Ook in de aard van de overtredingen is een duidelijke verschuiving op te merken. Tussen 1909 en 1913 dient geen enkele vrouw voor de rechter te verschijnen omdat ze zich had onttrokken aan het geneeskundig onderzoek, hoewel het PR van 1889 dit ook reeds verplicht.⁷⁷ Tussen 1919 en 1923 vinden echter niet minder dan 53 overtredingen plaats tegen het verplicht geneeskundig onderzoek.

Bovendien is de Gentse politierechter niet mild voor deze vrouwen. Doordat er na de oorlog meer prostituees voor de rechter verschijnen, stijgt het aantal gevangenisstraffen die worden uitgesproken gevoelig. Van de 28 gevangenisstraffen die tussen 1919 en 1923 worden opgelegd, hebben er niet minder dan 26 betrekking op prostituees die de regels uit het naoorlogse prostitutiereglement met de voeten treden. Vanaf 1921 daalt het aantal prostituees als gedaagden opnieuw. De strenge aanpak van de Gentse politierechter lijkt dus wel zijn vruchten af te werpen. De hoge geldboetes en gevangenisstraffen die in de twee voorgaande jaren worden opgelegd, kunnen de vrouwen ertoe hebben aangezet zich toch aan het reglement te houden en zich tweemaal per week te laten onderzoeken. In 1922 en 1923 wordt

⁷⁵ *Ibidem*, p. 154.

⁷⁶ Zo is het verboden om zich na 22 uur nog op de openbare weg te begeven, men mocht zich niet laten zien aan vensters of deuren van hun huis, men mocht niet heen en weer wandelen op een beperkte plaats, noch binnengaan in cinema’s, herbergen, schouwburgen en andere openbare vergaderplaatsen.

⁷⁷ Tijdens de oorlog is het de Duitse bezetter die hierop toeziet, krachtens de verordening van 11 februari 1915.

slechts één ‘*publieksvrouw*’ voor de rechter gedaagd omdat ze zich aan het onderzoek heeft onttrokken.⁷⁸

6. Uitspraak

Welke straffen riskeren de gedaagden en stelt de politierechter zich toleranter op tijdens de Eerste Wereldoorlog? De klassieke hoofdstraffen die de schuldig bevonden gedaagde riskeert, zijn de gevangenisstraf en de boete. Sinds de inwerkingtreding van het Belgisch Strafwetboek in 1867 kan de politierechter een maximum van zeven dagen gevangenisstraf en 25 frank geldboete opleggen.⁷⁹

Periode	Geldboete	Geldboete en Gevangenisstraf ⁸⁰	Vrijpraak
1909-1913	90,71%	2,22%	7,07%
1914-1917	65,95%	2,93%	31,12%
1919-1923	89,45%	3,69%	6,86%

Procentuele verhouding tussen de geldboete, de gevangenisstraf en de vrijpraak.
Bron RAG, Reeks 142.

Zoals bovenstaande tabel aantoont, ging de politierechter met de gevangenisstraf heel spaarzaam om. Bovendien spreekt hij voornamelijk korte gevangenisstraffen uit tussen 1 en 4 dagen.⁸¹ De grootste groep gedaagden die naar de gevangenis worden gestuurd zijn, zoals reeds vermeld, de prostituees die zich (meestal herhaaldelijk) aan het verplicht geneeskundig onderzoek onttrekken.⁸² Verder worden gevangenisstraffen voor heel uiteenlopende overtredingen en wanbedrijven opgelegd zoals diefstal, nachtlawaai of het leuren met verboden producten.

De geldboeten verschillen naargelang de inbreuk en het gemiddelde bedrag varieert doorheen de onderzochte periode. De hogere boetes vanaf 20 frank worden voornamelijk opgelegd aan de gedaagde die zich schuldig maakt aan het toebrengen van slagen en verwondingen, smaad aan de politie of met zijn auto op de openbare weg rijdt ‘*met een snelheid welke gevaar opleverde voor het verkeer*’.⁸³ Tussen 1909

⁷⁸ RAG R. 142, nr. 377, 153/3644 (1923).

⁷⁹ Bij recidive kan de rechter een gevangenisstraf van negen tot elf dagen uitspreken.

⁸⁰ De politierechter spreekt nooit enkel een gevangenisstraf uit, maar doet dit steeds in combinatie met een geldboete.

⁸¹ Ook in de statistiques judiciaires komt men tot deze bevinding: ‘*Lorsque les juges de paix prononcent des peines d'emprisonnement ces ont généralement des peines peu élevées [...] dont la durée ne dépasse pas quatre jours.*’

⁸² Van de 55 gevangenisstraffen die worden uitgesproken, hebben er 38 betrekking op prostituees.

⁸³ Een voorbeeld kan worden gevonden in RAG, Reeks 142, nr. 369, vonnis 107/339 (1922) en nr. 377, vonnissen 106/3592 en 110/3596 (1923).

en 1913 bedraagt de gemiddelde geldboete 10,85 frank. Tijdens de oorlog daalt dit bedrag naar 8,68 frank, wat een eerste indicatie kan zijn van een toleranter rechter tijdens de oorlogsjaren. Zoals reeds gezegd vinden er namelijk geen verschuivingen plaats in de aard van de overtredingen waaraan de lagere boetes kunnen worden toegeschreven. De eerste drie jaar na de oorlog is het bedrag aan hevige schommelingen onderworpen (met een gemiddelde van 11,43 frank) om vanaf 1922 spectaculair te stijgen. Deze stijging is echter te wijten aan de Wet van 24 juli 1922 tot vestiging van de opdecieimen en niet aan de Gentse politierechter die plots veel hogere geldboetes oplegt.⁸⁴ Ten slotte wordt in ieder vonnis voorzien in een vervangende gevangenisstraf voor het geval de boete niet betaald wordt.

Bij het opleggen van een geldboete kan de politierechter in bepaalde gevallen rekening houden met verzachtende omstandigheden. Artikel 566 van het Strafwetboek stelt namelijk dat, indien verzachtende omstandigheden aanwezig zijn, de geldboete mag *'verminderd worden tot beneden vijf frank, zonder dat zij lager mag zijn dan één frank.'* Deze bepaling vindt echter geen toepassing op de overtredingen die niet voorzien zijn in de strafwet. Politiestrafpen die zijn bepaald in bijzondere wetten kunnen bijgevolg enkel worden verminderd als de betrokken wet dit uitdrukkelijk toelaat. Een belangrijk voorbeeld hiervan vinden we terug in artikel 2 van de Wet van 1 augustus 1899 op het wegverkeer.⁸⁵ Tot en met 1920 schrijft de politierechter in de vonnissen echter nooit expliciet dat er verzachtende omstandigheden in aanmerking worden genomen. Ook over de aard van de verzachtende omstandigheden staat zelden iets vermeld in de vonnissen. Slechts een enkele keer staat uitdrukkelijk vermeld dat er een lagere geldboete wordt opgelegd *'gezien er verzachtende omstandigheden bestaan en betichte geen zware boetstraffelyke veroordeling heeft ondergaan.'* Zowel voor overtredingen uit het Strafwetboek, als voor verkeersovertredingen, worden doorheen de volledig onderzochte periode wel geldboetes onder de 5 frank opgelegd, waaruit we kunnen afleiden dat de Gentse politierechter in deze zaken rekening hield met verzachtende omstandigheden bij het begroten van de geldboete.

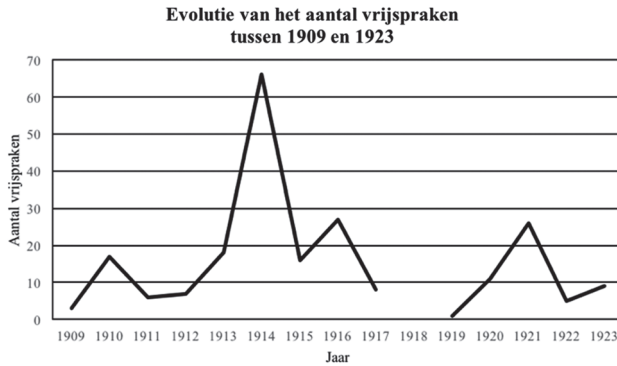
Tijdens de oorlogsjaren neemt de politierechter voor ca. 14% van de geldboeten die hij uitspreekt verzachtende omstandigheden in aanmerking. Dit procentueel aantal ligt een pak hoger in vergelijking met de vijfjarige periode voor (ca. 10%) en na de oorlog (ca. 7%). Dit doet opnieuw vermoeden dat de politierechter zich tijdens de oorlogsperiode toleranter opstelt tegenover de gedaagden.

⁸⁴ Wet van 24 juli 1921 tot vestiging van opdecieimen op de strafrechtelijke geldboeten: *BS*, 29 juli 1921, pp. 6233-6234.

⁸⁵ Hierin staat geschreven dat *'les juges de paix connaissent de ses infractions et peuvent en cas de circonstances atténuantes, réduire l'amende, sans quelle puisse être inférieure à 1 franc.'*

Ten slotte kan de politierechter uiteraard ook tot het besluit komen dat de feiten die de gedaagde ten laste worden gelegd niet afdoende bewezen zijn en de betrokkene vervolgens vrijspreken.

Opvallend in dit verband is dat het aantal vrijspraken tijdens de oorlog heel wat hoger ligt dan de vijfjarige periode voor en na de oorlog (zie tabel p. 175). Onderstaande grafiek toont echter aan dat een groot aantal van deze vrijspraken dateren van de zitting van 24 oktober 1914. Politierechter Georges Würth spreekt niet minder dan 72,5% van de gedaagden die op deze zitting voor hem moeten verschijnen vrij. Een verklaring hiervoor kan worden gevonden in het tijdstip van de zitting, die in de prille begindagen van de Duitse bezetting valt. Deze nieuwe en onzekere situatie voor de politierechter en de Gentenaren kan hem ertoe aangezet hebben meer gedaagden vrij te spreken.

Evolutie van het aantal gedaagden die door de Gentse politierechter worden vrijgesproken.
Bron: RAG, Reeks 142.

Wanneer we het aantal vrijspraken tussen 1915 en 1917 vervolgens vergelijken met het aantal voor en na de oorlog, komen we nog steeds tot de vaststelling dat de politierechter procentueel meer gedaagden vrijspreekt in oorlogstijd dan erbuiten. Tussen 1915 en 1917 wordt 17,3% van de gedaagden vrijgesproken in vergelijking met ca. 7% voor en na de Groote Oorlog. Deze stijging is opvallend gezien onderzoek naar uitspraken van de correctionele rechtbank in België en Nederland net het tegendeel beweert.⁸⁶ In tegenstelling tot de correctionele rechtbank, houdt de politierechtbank zich echter bezig met de lichtste vorm van misdrijven. Een waarschuwing door de rechter voor de gedaagde die verwijten naar iemands hoofd slin-

⁸⁶ J. Devlieghere, *Rien de plus immoralisant que la guerre?*, p. 93 en A. Eggens, *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Assen, 2005, 282 p.

gert, betrapt wordt op wildplassen of zijn gespan op de openbare weg laat staan kan reeds het gewenste effect bereiken. Het lijkt de politierechter misschien weinig zinvol een geldboete op te leggen voor dergelijke lichte overtredingen aan een bevolking die het, gezien de oorlogsomstandigheden, al bijzonder moeilijk heeft om de eindjes aan elkaar te knopen.

7. Conclusie

Hoewel de Grote Oorlog heel weinig expliciete sporen nalaat in de vonnissen van de Gentse politierechtbank, toont bovenstaande analyse aan dat er impliciet wel enkele veranderingen in de dagelijkse werking en oordeelsvorming van de laagste strafrechter aan deze gebeurtenis kunnen worden toegeschreven.

In eerste instantie zien we dat Frans Van Dousselaere zijn promotie tot hoofdpolitiecommissaris tijdens de Eerste Wereldoorlog te danken heeft aan een interventie van de Duitse bezetter binnen de Gentse politie. Ook het onderzoek naar het profiel van de gedaagde heeft enkele interessante vaststellingen opgeleverd. Voor de oorlog is 77% van de gedaagden een man, met een gemiddelde leeftijd van vierendertig jaar, die in de meerderheid van de vonnissen het beroep van arbeider uitoefent en woonachtig is binnen het Gentse rechtsgebied. Hoewel het beroep, de leeftijd en de woonplaats aan weinig schommelingen onderworpen zijn doorheen de onderzochte periode, valt het op dat tijdens de oorlog slechts 58% van de overtredders een man is. Na de oorlog stijgt het aantal mannelijke gedaagden opnieuw naar een gemiddelde van 71%.

Het aantal vonnissen die de politierechter velt tijdens de Eerste Wereldoorlog daalt aanzienlijk, maar de oorlog verhindert niet dat er snel recht wordt gesproken. Zelfs de lichtste vorm van misdrijven moeten, op basis van de Belgische wetgeving, worden bestraft.

Hoewel de Gentse politierechter zich tijdens de Eerste Wereldoorlog over dezelfde overtredingen en wanbedrijven blijft buigen, konden we ook in zijn rechtspraak enkele sporen van de oorlog blootleggen. In de eerste plaats moet een groot aantal gedaagden vanaf 1919 voor de Gentse politierechter verschijnen wegens het niet bijhebben van een eenzelvigheidsbewijs. Het gaat hier om een spoor van de oorlog in de Belgische wetgeving dat ook tot uiting komt in de politievonnissen. Vervolgens kunnen het beperkt aantal verkeersovertredingen tijdens de oorlog en de strenge houding ten opzichte van prostituees kort na de oorlog rechtstreeks toegeschreven worden aan enkele beslissingen van de Duitse bezetter. Ten slotte toont een analyse van de uitspraken van de politierechter aan dat hij zich tijdens de oorlog toleranter lijkt op te stellen tegenover de gedaagden. Niet alleen zien we tussen

1915 en 1917 een stijging in het aantal vrijspraken, de rechter neemt ook meer verzachtende omstandigheden aan, waardoor de geldboetes gestaag dalen tussen 1915 en 1917. Dit lijkt er op te wijzen dat de politierechtbank impliciet rekening houdt met de preciaire sociaaleconomische situatie waarin de bevolking zich tijdens de oorlog bevindt.

Hoewel de wetenschappelijke waarde van politievonnissen als historische bron in het verleden in vraag werd gesteld, toont bovenstaande analyse dat deze, in combinatie met ander (wetgevend) materiaal, toch een geschikte bron kunnen zijn om sporen van de Grote Oorlog in de werking, rechtspraak en actoren van de politierechtbank bloot te leggen. Verder onderzoek naar de Belgische vredegerichten tijdens deze periode zou bovendien meer inzicht verschaffen in de manier waarop de lokale magistratuur is omgegaan met deze moeilijke situatie.

OVER DE AUTEURS

Marie Christine Laleman (°1952) studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Universiteit Gent, specialiseerde zich in de middeleeuwse archeologie, architectuur en bouwkunde, begon in 1973 als wetenschappelijk medewerker bij de Stad Gent en was betrokken bij de uitbouw van Stadsarcheologie Gent. Zij ging in 2017 met pensioen als directeur van De Zwarte Doos (Stadsarchief en Stadsarcheologie Gent).

Jelle Haemers (°1980) is hoofddocent middeleeuwse geschiedenis aan de KU Leuven. Hij publiceert voornamelijk over de politieke en sociale geschiedenis van de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Onder meer voerde hij onderzoek naar de politieke conflicten in Gent, Brugge en Ieper, en naar de sociale geschiedenis van de Brabantse steden.

Chanelle Delameillieure (°1992) is als doctoraatsonderzoeker en aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek verbonden aan de onderzoeksgroep Middeleeuwen van de KU Leuven. Haar doctoraatsonderzoek 'Tussen familiebelangen en vrije wil' dat startte in 2016 richt zich op de controle van ouders en overheden op partnerkeuze in 15de-eeuws Antwerpen, Leuven en Gent. Meer algemeen is Chanelle geïnteresseerd in gender- en vrouwengeschiedenis, familiegeschiedenis en geschiedenis van rechtspraak en criminaliteit in de late middeleeuwen.

G.H.A. (Gerard) Venner (°1951) studeerde vrije studierichting rechten (hoofdvak: Nederlandse rechtsgeschiedenis) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1985 op het proefschrift *De Meinweg, Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, circa 1400-1822*. Van 1973 tot 2016 was bij chartermeester bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (voorheen: Rijksarchief in Limburg) en inventariseerde de archieven van onder andere de centrale instellingen van het Overkwartier van Gelder en van het eerste bisdom Roermond. Hij publiceert met name over de (rechts)geschiedenis van Roermond en het Overkwartier van Gelder almede over middeleeuwse zegels. Thans bereidt hij een tweede dissertatie voor zijnde een biografie van Charles-Louis van Keerbergh (1768-1841).

Wout Saelens (°1993) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en volgde daarna de Master na Master in de Archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel.

Zijn scriptie archivalie (2016) handelde over de Gentse consignatie tijdens het Ancien Régime. Momenteel werkt hij aan een doctoraat over huishoudelijke energieconsumptie in 18de-eeuws Gent aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en de HOST-onderzoeksgroep van de Vrije Universiteit Brussel.

Manon Moerman (°1990) heeft zowel geschiedenis (Master, 2013) als rechten (Master, 2017) gestudeerd aan de Universiteit Gent. Sinds 1 september 2017 is zij als doctoraatstudente in de rechtsgeschiedenis verbonden aan de Universiteit van Maastricht, waar zij onderzoek verricht naar personenvennootschappen in Amsterdam tijdens de 17de en 18de eeuw.

Uitgaven van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent

Volgende uitgaven zijn nog voorradig en kunnen worden besteld bij prof. dr. A.-L. Van Bruaene of via de website. Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

HANDELINGEN, jaarlijks tijdschrift

De Handelingen zijn, met uitzondering van de meest recente nummers, online te consulteren op de website van de Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent.

VERHANDELINGEN, boekenreeks van de MGOG

13. K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), € 10.
14. J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 10.
15. M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (1990), € 10.
16. P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580): ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen* (1990), € 10.
17. M. CHERRETTÉ, *Historische ontwikkeling van de instellingen in het Land van Aalst tijdens Middeleeuwen en moderne tijden, inzonderheid van het landscollege* (1992), € 5.
18. M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij – Indices op de Handelingen* (1993), € 10.
19. V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders (1200-1500): chronicles written independently from Flandria Generosa* (1993), € 10.
20. K. DEVOLDER, *Gij die door 't volk gekozen zijt... De Gentse gemeenteraad (1830-1914)* (1994), € 15.
21. H. CAILLIAU, *Soo geluckigh als een beggijn: het begijnhof OLV-Ter Hooie te Gent (1584-1792)* (1995), € 10.
22. A.-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de-16de eeuw)* (1998), € 15.
23. H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid: het Gentse meisjesonderwijs tijdens het Ancien Regime* (1998), € 10.
24. L. DERYCKE, *De Sint-Michielswijk (1480-1520): een sociaal-topografische reconstructie* (1999), € 15.
25. K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof op het elan van de Contrareformatie (1598-1795)* (2000), € 15.

26. J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
27. S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 15.
28. J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (2002), € 30.
29. J. BACKS, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)* (2003), € 20.
30. K. LAMONT, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaemnewijck: een ideeën- en mentaliteitshistorische studie op basis van zijn kroniek, Van die beroerliche tijden...* (2005), € 20.
31. W. RYCKBOSCH, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)* (2007), € 20.
32. M. MERTENS, *Een liberale zuil in Gent? Aspecten van het Gentse (georganiseerde) liberalisme tijdens het interbellum* (2008), € 15.
33. L. VANDERSTEENE, *De Geschiedenis van de Rechtenfaculteit van de Universiteit Gent. Van haar ontstaan tot de Tweede Wereldoorlog (1817-1940)* (2009), € 20.
34. H. LOWAGIE, *Met brieven an de wet. Stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen* (2012), € 25.
35. T. VAN HAVERE, *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930)* (2015), € 25.
36. J. SCHEERDER, J. DECAVELE, G. JANSSENS, *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567* (2016), € 20.

HISTORISCHE MONOGRAFIEËN VLAANDEREN, boekenreeks uitgegeven in samenwerking met het ‘Genootschap voor Geschiedenis te Brugge’

1. F. BUYLAERT, *Repertorium van de Vlaamse adel, ca. 1350 – ca. 1500* (2011), € 30.
2. J. HAEMERS, *De strijd om het regentschap over Filips De Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)* (2014), € 30.
3. J. VERFAILLIE, *Au Cœur de la Cour. De griffie en de griffiers van de Raad van Vlaanderen, een bijdrage tot de geschiedenis van instellingen, ambtenaren en archiefvorming tijdens het ancien régime (1386-1795)* (2017), € 30.